

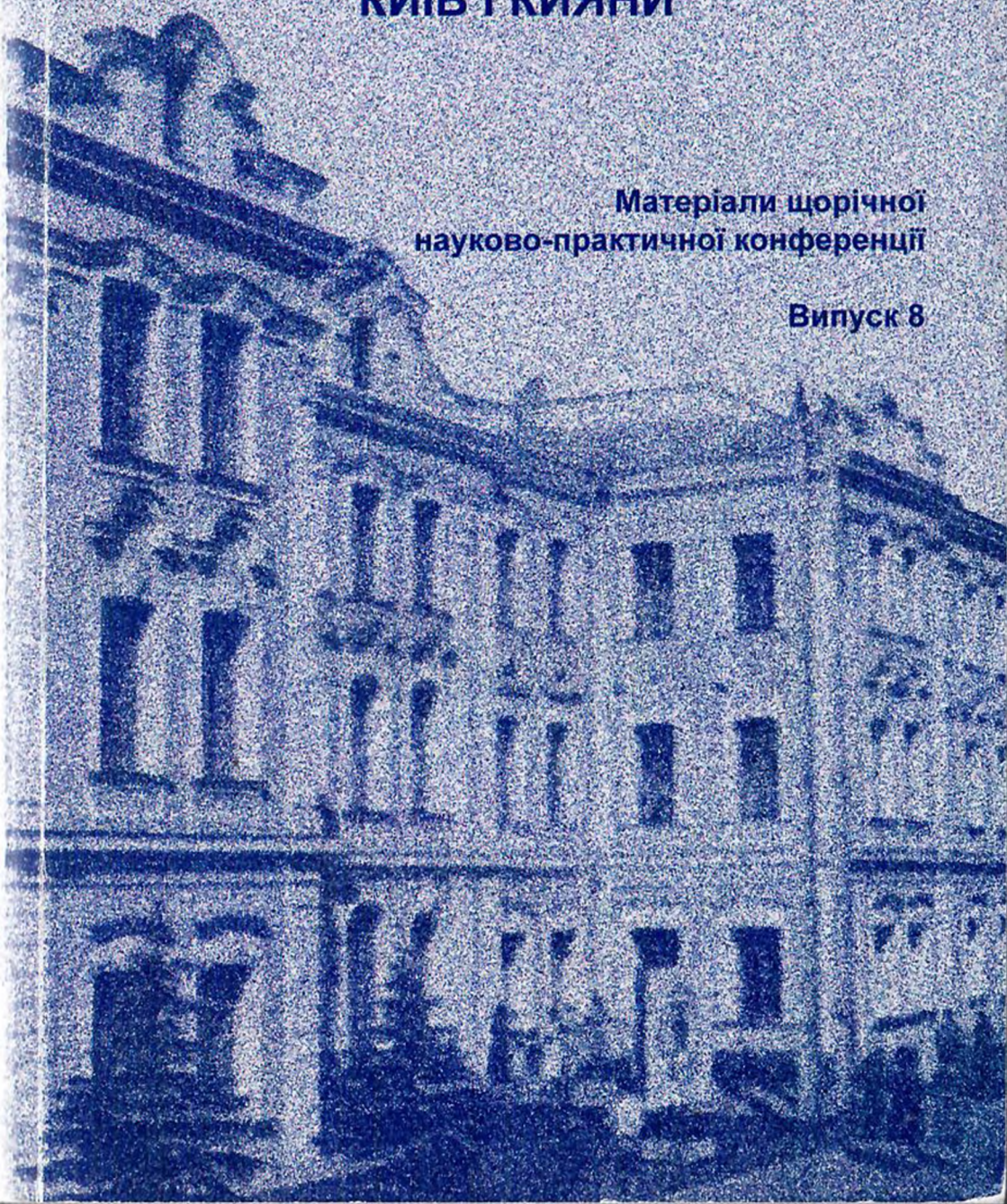
Головне управління культури і мистецтв
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 8

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

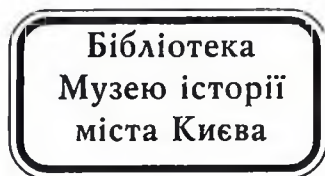
КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Київ
Видавництво «КИЙ»
2009

ББК 63.6
К 38

Збірник тез і доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва
18 грудня 2008 року
Випуск 8

К $\frac{1805080000-22}{8825-2009}$ Без оголош.

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІЇ У 2008 РОЦІ

2008 рік для Музею історії міста Києва — ювілейний: у листопаді йому виповнилося 30 років.

Колектив Музею гідно зустрів цю знаменну подію. Протягом року стабільно працювали всі філії Музею, систематично проводились екскурсії в Державній резиденції на Банковій, 10, на виставці, присвяченій голодомору, що діяла в Українському домі.

Станом на 1 листопада 2008 р. працівниками Музею проведено 3765 екскурсій, Музей і його філії відвідало 106 301 особа, за річного плану — 92 100; 33 000, тобто майже третина всіх екскурсантів — це відвідувачі виставки «Голодомор — геноцид українського народу», яка діяла в Українському домі.

Відсутність експозиції не стала на заваді діяльності Музею, ми плідно працювали в усіх напрямках музейної справи. Упродовж року багато сил, зусиль та часу було віддано працівниками звірянню музейної колекції, фотофіксації значної кількості музейних предметів.

Як і в минулі роки, активно здійснювалося наукове комплектування музейного зібрання. За поточний рік відкомплектовано, атрибутовано та здано до фондів музею 12 339 одиниць зберігання з історії міста від найдавніших часів і до сьогодення, 11 937 з них стали музейними предметами основного фонду. Серед цих експонатів — матеріали з археологічних розкопок підземних печер, декоративна тарілка з клеймом Києво-Межигірської фаянсової фабрики 1848 р., 398 музейних предметів, знайдених під час археологічних розкопок у 19 та 20 квадратах Дніпровського лісництва поблизу селища Биківня Київської області, де було таємно поховано жертв політичних репресій сталінського режиму 30-х рр. ХХ ст. — радянських громадян та польських військовополонених. У числі знайденого там — 68 монет часів Російської імперії (5 рублів 1899 р., гривеник 1782 р., царські монети різного номіналу початку ХХ ст.), ра-

дянські монети 20–30-х рр. ХХ ст., значна кількість польських, німецьких та румунських монет.

У рідну домівку на вулицю Паньківську, 9 повернулися понад 100 унікальних фотографій родини Грушевських, серед яких раніше зовсім невідома фотографія Михайла Грушевського датована 1894 р. з його особистим автографом; понад два десятки сімейних побутових речей. До музейного зібрання з Українського музею в Нью-Йорку надійшла рідкісна листівка з зображенням Михайла Грушевського та його дарчим підписом хорунжому Українських січових стрільців Івану Вислоцькому.

До родинного гнізда Булгакових на Андріївському узвозі, 13 повернулися надзвичайно цікаві матеріали Надії Булгакової, сестри видатного російського письменника: її рукописний текст дитячої вистави «Принцеса Горошина», значок про закінчення Московських Вищих жіночих курсів 1917 р.; листи Афанасія Булгакова, батька письменника, до його майбутньої дружини Варвари Михайлівни, родинний архів Тетяни Лаппа — першої дружини Михайла Афанасійовича.

Тривала робота з науково-видавничої діяльності Музею. Завдяки тому, що в його колекції нині зберігаються спогади київського купця О. Паталеєва, свого часу передані Музею відомим українським бібліографом Федором Максименком, у видавництві «Либідь» вийшла друком книга «Старий Київ. Зі спогадів старого грішника», наукове укладання якої здійснила О. Друг.

У 2008 році в різних видавництвах вийшли друком такі видання науковців музею: Д. Малаков. «Городецький. Виклик будівничого».— К.: Грані-Т, 2008; Д. Малаков. «Кияни. Війна. Німці».— К.: Амадей, 2008; Д. Малаков. «Минувшина Немирова».— К.: Оранта, 2008; Д. Малаков. «Немирів у малюнках Георгія Малакова».— К.: Оранта, 2008; Д. Малаков. «Два береги Збруча. Путівник».— К.: Оранта, 2008; В. Ковалинський. «Київські мініатюри». Книга сьома.— К.: Купола, 2008; А. Кончаковський. «Легенды и были Дома Турбиных».— К.: Факт, 2008; В. Дятлов. «Києво-Печерська лавра. Довідник–путівник».— К.: Типографія Києво-Печерської лаври, 2008; А. Збанацький. «Заграва над Десною».— К.: Профінформ, 2008. Крім цього, завідувач відділу міського побуту В. Ковалинський надав необхідні наукові консультації та здійснив редагування книги І. Салія під назвою «Обличчя столиці в долях її керівників».— К.: Довіра, 2008.

Видавнича діяльність музею була високо поцінована колегами. На III Всеукраїнському музейному фестивалі у Дніпропетровську на конкурсі музейних видань Літературно-меморіальний музей М. Булгакова посів I місце в номінації «Оригінальний музейний проект» за видання книг «Весь Булгаков в фотографіях и документах» і «Необыкновенные приключения доктора». Дипломи учасників фестивалю отримали також музейні монографії «Григорій Світлицький (1872–1948). Сторінками життя і творчості» і «Я був їх старший син...» (про М. Грушевського). Подіями ювілейного, 2008 р., стали презентації нових видань, присвячених художникові: книги спогадів «Кияни. Війна. Німці»^{*} — в столичному Українському домі (23 жовтня) та вже згаданого «Немирів у малюнках Георгія Малакова» — в Немирівському районному будинку культури на Вінниччині (6 листопада).

У Музеї впродовж року велася науково-виставкова робота. Загалом відбулося п'ять виставок. Цікаві тематичні виставки організовано в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського: «...однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною...» (до 90-річчя проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради), «З бабусиної скрині» (про чотири покоління майстринь Грушевських), «Грушевськіяна зі збірки Сергія Білоконя». 27 листопада музеєм спільно з галереєю «Боско» було відкрито виставку «Лінія модерну». В Музеї культурної спадщини впродовж року діяла довготривала виставка «Військова слава України (XVIII – початку XX ст.)» з приватної колекції родини Шереметьєвих.

2008 р. в Музеї історії міста Києва з'явилася нова філія. Зусиллями співробітників відділу «Київ у 1917–1953 рр.» спільно з іншими підрозділами Музею в надзвичайно стислі терміни створено експозицію та 7 травня 2008 р. урочисто відкрито Музей партизанської слави. Одночасно протягом року проводилась підготовчі роботи зі створення ще двох нових філій Музею історії міста Києва.

У наступному 2009 р. колектив Музею чекають не менш відповідальні завдання. Вже 2 березня 2009 р., за участю Президента України має відкритися експозиція Музею Шолом-Алейхема, а згодом і експозиція Музею шістдесятництва.

^{*} Малаков Д. Кияни. Війна. Німці.— К.: Видавничий дім «Амадей», 2008.— 364 с., іл.

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Тетяна СТАРОСТЕНКО,

старший науковий співробітник відділу

«Київ у другій половині XVII ст. – лютий 1917 р.»

Шевці, кравці і ковалі;

Цехи: різницький, коновальський,

Кушнірський, ткацький, шаповальський...

Іван Котляревський «Енеїда»

МИНУЛЕ КИЇВСЬКИХ ЦЕХІВ. ПАМ'ЯТКИ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ м. КИЄВА

На відміну від міст Корони Польської, у привілеях на магдебурзьке право Києва не було чітко визначених меж територій, підпорядкованих магістратові¹.

З IX ст. низину між Дніпром і пасмом гір займав торгово-ремісничий посад, господарський центр Києва — Поділ. Цю роль він продовжував відігравати і в пізніші часи.

Саме на Подолі в XVI–XVII ст. концентрувалася більшість населення міста. І в цей період тогочасний Київ асоціювався з Подолом (Києво-Поділ). Тому надане магдебурзьке право поширювалося лише на мешканців Подолу.

Більшість міст Центральної та Східної Європи отримали Право на взірець, яким користувався Холм (Хелм). Лише Вільно, а відповідно й Київ, мали за взірець Краків. У Великому князівстві Литовському, на відміну від Польщі, земельні межі офіційно не встановлювалися. Великокняжі грамоти визначали лише кордони земель, де городяни мали право вирубувати ліс і випасати худобу, і які зазвичай коливалися від 1 до 4 миль довкола міста².

¹Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування / НАНУ, Ін-т історії, Центр соціальної історії.— К.: Києво-Могилянська академія, 2008.— С. 72.

²Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя.— К.: Силос, 2002.— С. 18.

У Вільно, на час надання йому магдебурзького права 1387 р., вже існували дві великі юридики: замкова та біскупська. В аналогічному становищі перебував і Київ. Уже на початку XVI ст. значна частина його території перебувала під юрисдикцією замку або церкви. Внаслідок цього Поділ опинився в оточенні різних юридик, власники яких небезпідставно сподівалися на свій зиск від зростання міста. Найпоказовішою є спроба Сигізмунда III створити 1602 р. поруч з Подолом окреме Біскупське містечко. Нова завершилася невдачею. Упродовж п'ятидесяти років, незважаючи на офіційний статус окремого містечка, наявність власного ринку і прав шинкування, реально воно так і лишилося подільським передмістям, хоча і з власним укріпленням³.

Перехід Києва до Корони Польської після Люблінської унії 1569 р. нічого не змінив у цьому питанні. Фактично магдебурзьке право поширювалося лише на мешканців Подолу, але не на його територію.

На Подолі згадуються й окремі замкові дворові місця або площі, які перебували в розпорядженні воєводи і надавалися під забудову урядовцям та солдатам залоги⁴.

У Києві, на Подолі, історично склався певний просторовий розподіл — без правильної, розпланованої вуличної структури, з хаотичною забудовою. Проте вважати вуличну структуру Подолу довільно хаотичною не можна. Його вулиці орієнтувалися на домінанти міської забудови: ринок, в'їзні брами та церкви. Невипадково, назви багатьох вулиць XVII–XVIII ст. походили від назв церков, до яких вони вели. Відсутність правильної, задалегідь розчленованої вуличної структури пояснюється обставинами її формування і типом забудови.

Хоча на Подолі ремісничі цехи існували вже на початку XVI ст., і перша згадка про них датується 1516 р., однак вони також не дали назви жодній з тогочасних подільських вулиць. У цей час Поділ не поділявся на квартали і окремі його ділянки не закріплювалися за ремісниками певного фаху. Належність ремісника до певного цеху не зобов'язувала його займатися винятково діяльністю, зафіксованою в назві цеху⁵. Могли завдя-

³Климовський С. І. Там само.— С 78.

⁴ Там само.— С 45.

⁵ Там само.— С 46, 50–51.

чувати своїм походженням ремісникам назви чотирьох місцевостей Києва XVIII ст.— Різники, Гончарі, Кожум'яки і Рибалки. З них на Подолі містилося лише урочище Різники (ця назва походить з кінця XVIII ст.)⁶.

Центром не лише магістратської частини, а й усього Подолу, був міський ринок, який розташовувався між Успенською церквою та Братським монастирем з Києво-Могилянською академією. Поруч з ринком стояв гостинний двір.

Обов'язковим атрибутом магістратського самоврядування Києва в XVII–XVIII ст. були міські корогви. У більшості випадків на таких корогвах відтворювали герб міста. Зміст, порядок розміщення зображення та кольори таких корогв до першої половини XVII ст. затверджувалися королівськими привілеями. У першій половині XVIII ст. відбулися певні зміни міської символіки Лівобережної України та Києва, спричинені указами Петра I, що спрямовувалися на піднесення ролі міста в Російській імперії. Хоча майже всі українські міста користувалися власними гербами, принаймні, з часу надання магдебурзького права (а деякі раніше), вони мали надсилати їх копії до Герольдмейстерської контори для затвердження та виправлення. Відтоді в розроблених гербах українських міст простежується одноманітна схема без урахування характерних особливостей виконання зображення, історії і традицій міста.

Магістратська корогва (прапор) Києва не збереглася, і ми не знаємо її точного вигляду. Київський прапор називався «золота корогва», яку охороняло «товариство золотої корогви» — магістратська кіннота.

«Товариство золотої корогви» було складовою київського корпусу. Магістратська кіннота мала двох сурмачів, литаври, корогву. Товариство складало реєстрові (постійні посадовці при Магістраті) та багаті й почесні міщани. Піхоту набирали з цехових та простих міщан, поділялася на 15 цехів, які мали свою «Управу»⁷. Чисельність корпусу була невелика — 187 чоловік кавалерії, а піхоти за кількістю цехів, близько 2000 чоловік.

⁶ Климівський С. І. Там само.— С. 52; Берлінський М. Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т історії. Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського.— К.: Наукова думка, 1991.— С. 255.

⁷ Закревский Н. Описание Киева: Т. I.— М., 1868.— С. 442.

Корпус мав своїх сурмачів і литавристів, свою музику та прапор або корогву, мав рушниці, артилерію і пишне обмундирування.

Роль артилеристів виконували члени цирюльницького цеху. До речі, до їх обов'язків належало також і лікування ран⁸.

Кавалеристи та піхотинці мали зброю та одяг, відповідного кольору. Кожний із вершників був *«одѣтъ въ кунтушъ, по-верхъ жупана, изъ тонкаго свѣтлозеленаго сукна, рукава коего съ прорѣзью заброшены назадъ (на вылетъ), всѣ швы выложены золотымъ снуркомъ; подъ симъ кунтушемъ находится кафтанъ (жупанъ), обыкновенно атласный, фіолетоваго цвѣта. На головѣ высокая шапка изъ Крымскихъ барашекъ, бархатный верхъ коея, малиноваго цвѣта, украшенъ золотою кистью...къ шелковому поясу привѣшена сабля. Высокое козацкое сѣдло, на коемъ часто лежитъ кожаная, набитая пухомъ, подушка, и вся сбруя окованы серебряными украшениями, часто вызолоченными; стремяна также серебряныя. У сѣдла висит пара дорогихъ пистолетовъ»*⁹.

За кіннотниками виступала *«въ два ряда пѣхота, состоящая изъ 15-ти отдѣленій или цеховъ, изъ коихъ каждый имѣеть свою корогву...съ изображеніемъ Святыхъ, по обѣимъ сторонамъ коего стоятъ два человекъ молодіше съ пиками, а впереди ихъ Цехмистеръ съ обнаженною саблею. Начало пѣхоты составляетъ духовая магистратская музыка. Каждый членъ пѣхоты одѣтъ въ кунтушъ простаго покроя, но въ послѣднее время обыкновенные сюртуки часто замѣняли кунтуши. На головѣ также высокая шапка. Къ поясу привязана сабля...»*¹⁰

Під час найбільших святкових церемоній, у дні святкового освячення на Дніпрі, 6 січня та 14 серпня на Маковія, корпус проходив церемоніальним маршем, стріляли з гармат, грав оркестр¹¹.

⁸ Щербаківський Д. Реліквії старого Київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / УАН, Історична секція, під. ред. М. Грушевського.— К.: Державне видавництво України, 1926.— С. 243.

⁹ Закревский Н. Описание Киева...— С. 443.

¹⁰ Закревский Н. Там само.— С. 444.

¹¹ Щербаківський Д. Реліквії старого Київського самоврядування...— С. 243–244, 249.

Усім корпусом та церемонією командував бурмистер. П'ятнадцятьма корогами командували цехмістери, які виступали з оголеними шаблями.

Доля корпусу була складною. Під час правління Бірона його було знищено і міщан стали забирати у рекрути. Поновили його та посилили новою артилерією за часів Катерини II. 1798 р. вийшов височайший указ, про заборону церковних парадів. Киїни, за посередництвом колишнього військового губернатора Беклетова, увійшли з клопотанням до імператора Павла I про поновлення своєї традиції. Імператор своїм указом поновив церемонії. За відсутність на церемонії призначався штраф¹².

Коли великий князь Литовський спеціальною грамотою дарував Києву магдебурзьке право, міські промисли й торгівлю частково або повністю звільнили від податків. Тому Київ, хоч і був зруйнований татарським ханом Едигеєм, швидко почав відновлюватися і збагачуватися.

Київське ремісництво зорганізовувалося в цехи за західноєвропейським зразком. Цехів спочатку було лише чотири, однак згодом їх кількість значно зросла і на початку XIX ст. їх вже було п'ятнадцять¹³.

Цехи, про які ми маємо відомості, не були єдиним змотованим колективом, а склалися з головної спілки й кількох дрібних; такий розподіл чітко простежується в таких цехах: рибальському, шевському, кравецькому, перепечайському, ткацькому. Деякі курені спілки були старші за цех¹⁴.

Схожі спілки не лише не зникають, не розчиняються в цехові, а продовжують існувати поруч із цехом, і наприкінці XVIII – на початку XIX ст. починають існувати відокремлено. Цехові форми об'єднання не достатньо задовольняли ремісників, і вони шукали інших форм для своїх спілок. Так склалося два типи спілок: об'єднаних на технічній основі і територіально (досить великі території Києва не дозволяли ремісникам жити одним спільним життям тощо).

¹² Киевская старина...— С. 189.

¹³Щербаківський Д. Реліквії...— С. 219.

¹⁴Дазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / УАН, Історична секція, під. ред. М. Грушевського.— К.: Державне видавництво України, 1926.— С. 277.

Такі спілки запозичували цехові форми життя: мали свій матеріал, брали участь у похороні своїх і чужих цеховиків, приймали нових членів, збирали капітал, позичали гроші під відсотки, мали свою прибутково-видаткову книжку. І хоча спілка вважалася підлеглою цехові, вона мала свого окремого старосту (наприкінці XVIII ст. його вже обирає цех). Окремі спілки (а може, й усі) мали власний двір на зразок цехового.

Об'єднання з цехом полягало в тому, що вони були разом присутні на маковейських церемоніях і на виборах цехмістера.

Цеховий двір, необхідна приналежність цехів, мав на меті стати центром цехового життя, осередком, де мала збиратися вся цехова братія, щоб обмірковувати свої справи. Проте наприкінці XVIII ст. цеховий двір перетворився на засіб добування грошей¹⁵.

На цеховому дворі стояла цехова хата. У ній була цехова горниця, найпочесніше місце, де заборонялося лягати і сваритися, і навіть той, хто стукав кулаком по столу мав сплатити пеню. У горниці зберігалася найцінніша цехова річ — цехова гордість — корогва. Також зберігалися: книжки, цехова печатка, сукно цехове, посуд тощо¹⁶.

У кожному цеху були цехмістер, ключник, знатні братчики (товариші), братія. Цехмістер, ключник і товариші обиралися на рік. Коли цехмістер добре вів свою справу, то іноді він міг бути обраний на наступний термін. Платні за свою працю вони не одержували, оскільки такі виборні посади були почесними. Але братія мусила їх шанувати й на зібраннях не перечити їм. Оплачувалися посади маклера і розсильного (наймолодший серед цеховиків). Писаря наймали також за гроші¹⁷.

До специфіки київського міського самоврядування можна віднести наявність у місті двох цехових організацій, підпорядкованих, відповідно, замковій та магістрату. Була й третя цехова підпорядкованість — шевський, кравецький, кушнірський, ткацький — мали привілеї королівські¹⁸.

¹⁵Там само.— С. 277–278, 288.

¹⁶Там само.— С. 278.

¹⁷Там само.— С. 289.

¹⁸*Білоус Н.* Київ наприкінці...— С. 274; *Лазаревська К.* Київські цехи...— С. 300.

Проте в 1516 р. міщани Києва отримали новий привілей від польського короля Сигізмунда I, який підтверджував їх права та привілеї, а також виводив з-під замкової юрисдикції ремісничі цехи (кравецький, ковальський, цирульніцький, золотарський, лучницький, зброярський, кушнірський, шевський) і підпорядковував їх міській юрисдикції, за винятком двох ремісників від кожного цеху, які залишалися працювати на замковій потребі. Міщани звільнялися з-під влади воєводи, його намісників, урядників, вони вже мали підпорядковуватися винятково війтівській судовій владі¹⁹.

Кожен цех мав свою корогву. Під час оборони міста, ці корогви відігравали роль звичайних військових прапорів. Згодом цехи виступали зі своїми корогвами лише під час церемоній або похорон членів цеху. Бідних цеховиків цехи ховали за власний кошт. Коли ховали заможних, поважних громадян або вїта, в процесії брали участь усі або кілька цехів. Кожен цех, крім інших ритуальних реліквій, ніс свою корогву. Поховальні процесії відбувалися пишно²⁰.

Цехові корогви мали певні спільні риси з військовими. Подібно до військових знамен, вони поділялися на два типи: корогви і значки. Особливістю цехових корогв були зображення предметів ремесла та знарядь праці (рідше процесу роботи). Інколи на таких корогвах вміщували образи патрональних святих ремісничої громади або відтворювали особливо шановані ікони²¹.

Зображення на цехових корогвах XVIII ст. за змістом і характером були подібні також до військових корогв своїх міст або магістратських відзнак, зокрема печаток. Інколи під час створення нової корогви орієнтувалися на попередню, як на взірець.

Майже всі відомі нам цехові корогви XVIII ст. (у тому числі за описами) мають різні іконографічні варіанти, причому відмінні з обох боків (винятком є корогви другої половини XVIII ст.

¹⁹Білоус Н. Вказана праця.— С. 57.

²⁰Щербаківський Д. Реліквії...— С. 248, 254–257.

²¹Косів Р. Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст.: Основні типи. Історико-художні та іконографічні особливості: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / Львівська академія мистецтв, кафедра історії та теорії мистецтва.— 179 с., 159 іл.— Режим доступу : <http://www.lib.ua-tu.net/inode/167.58.html>.

львівських цехів). Менше корогв із зображенням лише хреста. Специфіка ремісничих знамен полягала у відображенні характерних особливостей професії цехових майстрів²².

Цехові та військові корогви були, переважно, великих розмірів, вони мали бути легкими і добре драпіруватися. Зважаючи на ці особливості, важливе значення у таких пам'ятках підігравав спосіб кріплення тканини до деревка (церковні та поховальні кріпилися до поперечки, військові та цехові, як правило, — збоку) і техніка виконання (церковні та поховальні — живопис на повністю заґрунтованій тканині, живопис та гаптування; військові, цехові, магістратські — живопис на окремих, по рисунку проґрунтованих площинах; аплікація, вільний розпис та ін.)²³.

Найшвидше реагували на зміни в суспільному житті корогви військові та міські, оскільки зміст їхніх зображень залежав від політичної ситуації.

Корогви цехові, церковні та поховальні на ці зміни реагували менше.

На початку ХХ ст. з корогв київських цехів збереглися лише корогви пізнішого часу. Їх описав у своїй праці «Реліквії старого Київського самоврядування» Данило Щербаківський. Він зазначив, що з 23 корогв, що зберігалися у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Музею, лише дві належали до початку ХІХ ст., решта — переважно до другої половини ХІХ ст. З них 18 корогв мали написи про належність їх до певних семи цехів: столярного (5 од.), ковальського (4 од.), шевського (3 од.), рибальського (2 од.), цирюльницького (2 од.), кравецького (1 од.). Ці корогви, крім однієї (столярів), не мали зображень цехових інструментів або знарядь, що характеризували вид діяльності цеху. Хоча на корогвах харківських цехів цього періоду такі символи були²⁴.

На переважній більшості збережених корогв було зображено звичайні образи. Деякі образи мали певне символічне значення і мали на меті характеризувати фах даного часу. Зазвичай корогви були двобічними з одного полотнища тканини.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Щербаківський Д. Реліквії... — С. 249.

Найчастіше зображували святих: св. Йосип, св. Катерина, Микола Угодник, Богородиця, св. Володимир, архангел Михаїл, Різдво Христове, Хрещення, Введення до храму, св. Ко(у)зьма та Дем'ян. Кольори: червоного, навіть лілового (корогви); синього та блакитного (значки). За описом написів, досліджених Д. Щербаківським, цехові прапори поділялися на два типи: «корогва» або «хоругва» та «значок». Першу назву мали прапори більших розмірів (приблизно від 150x140 до 187x166 см). Значки мали розмір від 104x85 см до 110x108 см, інші характерні ознаки не спостерігаються²⁵.

До нашого часу дійшло дуже мало цехових корогов, оскільки пам'ятку такого типу зберегти дуже складно. Практичне використання цехових корогов тривало не більше 15–20 років — вони руйнувалися під час використання у різних процесіях. Збережені корогви XVII–XVIII ст., особливо виготовлені з шовкової тканини, перебували у незадовільному стані, попри спроби консервації і реставрації, що часом унеможлиблює двостороннє оглядання предмета.

Серед корогов київських цехів, які збереглися до нашого часу, є корогви з фондів Музею історії м. Києва. Ці раритетні експонати мають цікаву характерну іконографію та особливості, що дозволяють долучити їх до кола саме київських пам'яток місцевого самоврядування.

Дві корогви надійшли до фондів Музею 1986 р. як дарунок від Музею російського мистецтва (м. Київ). Визначалися вони як корогва «Свята Катерина» та корогва «Свята Варвара». В експозиції нашого Музею, розміщеній у Кловському палаці, їх експонували як картини в рамах, оскільки стан експонатів був вельми незадовільний. Корогви помістили під скло, що унеможлилювало визначення характеру пам'яток, розміру, масштабів пошкоджень полотнищ. Також було закрито живописні зображення, які містилися дзеркально, «силует до силуета», на зворотному боці кожної з корогов.

У 2001–2003 рр. корогва «Свята Катерина» перебувала в ННДРЦУ в секторі реставрації тканини. Під час реставрації було встановлено, що матеріал — шовк (камка), олійні фарби,

²⁵ Там само.— С. 249–254.

сухозлітка. Техніка виконання — живопис по шовку. Розмір — 110x137 см²⁶.

З одного боку корогви — зображення на повний зріст св. Катерини, свято якої відзначається 7 грудня. З другого боку полотнища — св. Миколай в єпископській митрі. В іконографії вирізняють дві ікони «Миколи зимового» (19 грудня — день смерті) та «Миколи весняного» (22 травня — день прибуття мощей у місто Барі). Оскільки зимовий Микола зазвичай зображується в єпископській митрі, а весняний — с непокритою головою, можна з упевненістю прив'язувати цей іконографічний образ святого до зимових свят. Якщо зважити на традицію київських цехів мати кілька корогв, децю відмінних за сюжетом, можна припустити, що інша корогва могла бути присвячена святам (або сюжетам), які відзначалися навесні, або влітку. Вибір сюжетів міг залежати від того, хто був святим патроном цього цеху. На корогвах київських цехів майже відсутня реміснича символіка. Варто зазначити, що така манера зображення сюжетів як «силует до силуета», використовувалася і в Західній Європі. Так, картина братів Гварді «Мадонна з немовлям і святим Домініком і Розою Лімською», написана з двох боків полотнища, і була створена для церкви як корогва²⁷.

2006 р. до згаданого вже центру реставрації з Музею надійшла корогва «Свята Варвара». Під час проведення реставраційних робіт було встановлено її розміри — 160x112 см. Поле тканини малинового кольору — камка. Висота зображень 80x50 см.

Корогва була зшита з двох відрізків шовку (полотнищ, круг до круга). По верхньому та нижньому краях було пришито бахрому з шовкових кручених ниток (2,7 см ширина). Залишки бахроми присутні з одного боку, з іншого — залишки пришитої блакитної полотняної тканини.

Одна художня композиція є зображенням Богородиці на хмарі з квіткою лілеї в руках, під ногами — змія. Виявлені під час реставрації пігменти свинцевих білил, які почали виготовля-

²⁶ Міжгуліна Т. Дослідження й реставрація музейного текстилю.— К.: Рада, 2004.— С. 121.

²⁷ Гараш К. Венецианская живопись XVIII века / Музей изобразительных искусств.— Будапешт: Корвина, 1977.— С. 34–35.

ти не раніше 1850 р., дозволили датувати зображення другою половиною ХІХ ст. Це датування повністю відповідає стилю іконографічного зображення²⁸.

Інша композиція, відповідно до першої атрибуції,— свята Варвара. Проте було виявлено, що на внутрішньому боці золотого німбу, згори, є напис червоною фарбою: РЛ АП ЦРЦА ЕЛЕНА. Іконографічний образ дозволяє датувати цю частину корогви також другою половиною ХІХ ст.

Отже, корогва «Свята Єлена» — «Богородиця», на відміну від корогви «Свята Катерина» — «Св. Микола», складається з двох іконографічних зображень, створених на різних полотнищах.

Хоча пам'ятки, опис яких зробив Д. Щербаківський, датуються більш пізнім періодом, однак враховуючи той факт, що на зміни в суспільному житті цехові, церковні та поховальні корогви реагували менше, можна стверджувати, що за своїми розмірами та манерою розміщення образів «силует до силуета», відсутністю спеціальних ремісничих символів ці дві пам'ятки, особливо перша, нагадують цехові корогви м. Києва.

Крім цехових корогв, у музейному зібранні є цехові печатки, які теж є пам'ятками того часу.

Перші міські знаки, що набували значення гербів, відомі в Україні ще з ХІV ст. Їх поява пов'язана з розвитком середньовічних міст і формуванням громад, наділених певними самоврядними функціями. Формування геральдики міста пов'язане з виникненням згаданих громад і конкретним часом закріплення їхнього постійного печатного знака.

Київський магістрат, як і київські цехи мали свої печатки. Магістратська печатка змінювалася упродовж двохсот років кілька разів, але оригінал жодної печатки не зберігся. Проте збереглося достатньо документів з відбитками печаток²⁹.

Протягом 90-х рр. ХV ст. киянам підтверджуються великокнязівськими листами вже надані їм та нові привілеї. У цих

²⁸ Бухарина М. М. Проблемы реставрации и атрибуции зерцели «Святая Варвара» из собрания Музея истории города Киева // *Збереження, дослідження, консервація та експертиза музейних пам'яток. Науковий доповідь VI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27–30 травня 2008 року): Ч. 1.* — Київ, 2008. — С. 94–95.

²⁹ *Лазаревська К. Київські цехи...* — С. 211–260.

привілеях, зокрема від 1497 р., згадується міська печатка. Отже, на той час печатка зі знаками Києва вже могла існувати.

Відомий дослідник міських печаток Києва К. Антипович датував найбільш ранню з них приблизно 1500 р. Згадка про цю печатку міститься у великокнязівському листі від 4 червня 1500 р., виданому київським міщанам на звільнення їх від мит.

Вивчивши ці печатки К. Антипович розділив їх на три типи. Він встановив, що лук залишався на трьох типах міських печаток до першої чверті XVII ст. (виняток — печатка 1636–1646 рр., від 26 червня 1625 р. — на ній лук з однією стрілою, чи арбалетом-самострілом, поданий «у балку» горизонтально без руки). На те, що арбалет у середині XVII ст. був гербом Києва, звернув увагу С. Климовський, досліджуючи медаль литовського гетьмана Януша Радзивілла 1651 р.³⁰

Щодо печаток, вже згаданих 13–15 цехів Києва, то слід зазначити, що оригіналів збереглося лише п'ять. Одна з них належить до XVII ст., а решта чотири — до початку XIX ст. Ці печатки належали таким цехам: цирюльницькому, столярному, гончарному, «мелочью торгуючих» (початок XIX ст.). Печатка братства київських цехів королівських привілеїв: шевському, кравецькому, кушнірському та ковальському (XVII ст.). Зберегалися печатки у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Історичного Музею³¹.

У фондах Музею історії м. Києва зберігаються дві з вищезгаданих печаток: цирюльницького та столярного цехів.

Печатки круглі, на внутрішньому колі зображено предмети, які характеризують спеціалізацію цехів. Вони складаються з руків'я та безпосередньо з печатки з круглою основою, яка перетікає в пустотілий циліндр. Руків'я фігурні у верхній частині заокруглені. На чільному боці печаток різьблені написи по колу у дзеркальному відображенні. На першій пам'ятці розміщено напис: «печать цеха цылюрицкаго 1820 года». На ній зображено ножиці, бритву, гребінець з косою, маленький слоїчок і приладдя, схоже на ножиці. На другій пам'ятці розміщено напис:

³⁰ Білоус Н. Київ наприкінці...— С. 143–145; Климовський С. І. Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва // Український історичний журнал.— 1992.— № 2.— С. 46–48.

³¹ Лазаревська К. Там само.— С. 260–261.

«печать цеха столярного 1821 года». На ній зображено пилку-одноручку, циркуль, «наугольник», стамеску й фуганок на довшому верстаті.

Отже, як ми бачимо, на описаних вище корогвах присутні винятково зображення святих. Символи професії конкретного цеху відсутні, що було характерним для Києва. Написи також відсутні. Проте, якщо зважати на поганий стан збережених пам'яток і на знайдений напис на німбі св. Єлени, можна припустити, що такі написи мали місце. Вони мали бути аналогічними до тих, що були на корогвах, описаних відомим дослідником Д. Щербаківським у праці «Реліквії старого Київського самоврядування». На відміну від корогв, печатки київських цехів, які зберігаються в Музеї, мають символи, що відповідають на пряму діяльності цих установ.

Надане Великим князем Литовським мешканцям Києво-Подолу магдебурзьке право, з певними відмінностями, проіснувало аж до 1834 р. Поступово сформувалася структура міської влади, яка враховувала місцеві звичаї, традиції, специфіку ландшафту та прикордонного життя. Привілеї, які надали киянам Великі литовські князі та польські королі сприяли зміцненню правової автономії міських громад і зростанню добробуту населення.

Список літератури:

1. Антонович В. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII вв.— Львів.— 1904.— Ч. 2.

2. Антипович К. Є. Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Баталія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.— К., 1927.— 4.2.— С. 831.

3. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археограф. коміс., Ін-т ареол., Ін-т історії. Підг. тексту до друку. вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського.— К.: Наук. думка, 1991.— 320 с.— (Пам'ятки іст. думки України).— Текст укр. та рос. мовами.

4. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування / НАНУ, Ін-т історії, Центр соціальної історії.— К.: Києво-Могилянська академія, 2008.— 358 с.

5. *Бухарина М. М.* Проблемы реставрации и атрибуции хоругви «Святая Варвара» из собраний Музея истории города Киева // Збереження, дослідження, консервація та експертиза музейних пам'яток: Наукові доповіді VI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27–30 травня 2008 року): Ч. I.— Київ, 2008.— 319 с., іл.

6. *Гараш К.* Венецианская живопись XVIII века / Музей изобразительных искусств.— Будапешт: Корвина, 1977.— 48 с., ил.

7. *Закревский Н.* Описание Киева: Т. I.— М., 1868.— с.

8. Киевская старина.— 1882.— май.— Т. II.— С. 177–192.

9. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя.— К.: Силос, 2002.— 230 с., іл.

10. *Косів Р. Р.* Українські хоругви XVII – XVIII ст.: Основні типи. Історико-художні та іконографічні особливості: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / Львівська академія мистецтв, кафедра історії та теорії мистецтва.— Львів, 2002.— 179 с., 159 іл./ Режим доступу: <http://www.lib.ua-tu.net/inode/167.58.html>

11. *Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / УАН, Історична секція, під. ред. М. Грушевського.— К.: Державне видавництво України, 1926.— С. 275–307.

12. *Мінжуліна Т.* Дослідження й реставрація музейного текстилю.— К.: Рада, 2004.— 176 с., іл.

13. *Немченко И. В.* Язык средневековья: русско-украинско-английский толковый словарь средневековой терминологии.— Одесса: Полис, 2001.— С. 285.

14. *Смирнова Е. Д.* Средневековый мир в терминах, именах и названиях: Словарь-справочник / Л. П. Сушкевич, В. А. Федосик.— Минск: Беларусь, 1999.— 383 с.

15. Українська ікона трьох століть: Каталог виставки: Виставка з колекцій Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Державного музею народної архітектури та побуту України / За сприяння Посольства України у Ватикані.— К.: Спалах, 2001.— 70 с.: іл.

16. Християнське мистецтво у збірці Фастівського державного краєзнавчого музею: Прес-Музей: Науково-інформаційний бюлетень 1999 № 12–13 / Фастівський державний краєзнавчий музей.— Фастів, 2000.

17. Щербаківський Д. Реліквії старого Київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / УАН, Історична секція, під. ред. М. Грушевського.— К.: Державне видавництво України, 1926.— С. 217–264.

Список ілюстрацій

1. Корогва «Свята Катерина» — «Святий Миколай». Перша половина XVIII ст. Фонди Музею історії м. Києва.

2. Корогва «Свята Єлена» — «Богородиця». Друга половина XIX ст. Фонди Музею історії м. Києва.

3. Печатки Київський цехів. Перша половина XIX ст. Фонди Музею історії м. Києва.

4. Камка (фрагменти).

Корогви Київських цехів, які зберігаються
в Музеї історії міста Києва:

Свята Катерина.
Перша половина XVIII ст.

Святий Миколай Чудотворець.
Перша половина XVIII ст.

Корогви Київських цехів, які зберігаються
в Музеї історії міста Києва:

Свята Єлена. (?)
Друга половина XIX ст.

Богородиця. (?)
Друга половина XIX ст.

Печатки Київських цехів, які зберігаються
в Музеї історії міста Києва:

а). Цирюльницький цех, 1820 рік

б). Столярний цех, 1821 рік

Ольга ДРУГ,

завідувач відділу «Київ у другій половині
XVII ст. – лютий 1917 р.» Музею історії міста Києва

ІСТОРІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕЛІКВІЙ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

З відкриттям у Києві в травні 1982 р. Музею історії міста Києва почесне місце в його експозиції зайняли реліквії міського самоврядування XVII–XVIII ст. — барельєф архангела Михаїла, статуя богині правосуддя Феміди та рельєф Петра I, передані Національним музеєм історії України зі своєї колекції на тимчасове зберігання. У 1930-х рр. ці реліквії експонувалися у Всеукраїнському історичному музеї, а перед тим, у 1910-х рр.— у відділі «Старий Київ» Київського художньо-промислового і наукового музею.

Мистецтвознавча атрибуція пам'яток не є метою цього повідомлення. Детальний опис цих реліквій зробив видатний мистецтвознавець Данило Щербаківський 1926 р. у статті «Реліквії старого київського самоврядування»¹. Ґрунтовна розвідка про минулий стан барельєфа архангела Михаїла та результати реставрації цієї пам'ятки, проведеної 2001 р. групою реставраторів під керівництвом реставратора вищої категорії А. І. Марченка, подано в статті Марченка А. та Онопрієнко Н. у збірнику «Могилянські читання 2004»². Характеристика експонатів та коротка історія потрапляння реліквій міського самоуправління до колекції Національного музею історії України подано в статті провідного наукового співробітника НМІУ О. Попельницької у липні 2008 р.³

У цьому повідомленні автором зроблено спробу прослідкувати шлях цих реліквій міського самоуправління від магістрату

¹ Див.: Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926.

² Див.: Марченко А. И., Онопрієнко Н. А. Медный барельєф архангела Михайла конца XVII века. История, исследование, реставрация // Могилянські читання 2004. Збірник наукових праць.— К., 2005.

³ Див.: Попельницька О. Реліквії Київського міського самоврядування, з колекції Національного музею історії України // <http://prostir.museum/treasures/?id=28#>.

до експозиції відділу «Старий Київ» Міського музею. Яким чином упродовж такого довгого шляху вдалося зберегти ці пам'ятки й назвати імена киян, які з власної ініціативи зберігали, шанували й намагалися врятувати предмети київської старовини. Простежити як поступово змінювалося ставлення громадськості до предметів старовини й розуміння самого поняття — пам'ятка історії. Особливо актуальним це питання є нині, коли виховання історичної пам'яті у киян має бути одним з головних завдань закладів культури і освіти.

Ставлення киян до пам'яток київської старовини на початку ХІХ ст. висвітлювалося у працях багатьох сучасних дослідників, зокрема, Т. Ананьєвої, А. Федорової⁴.

На необхідність збереження реліквій міського самоуправління звернули увагу ще в 1830-х рр., коли зі створенням у Києві 1835 р. Тимчасового комітету для дослідження старожитностей планувалося створити при університеті св. Володимира особливий Музей київських старожитностей.

Першим завідувачем Музею став Кіндратій Лохвицький. У жовтні 1836 р. він звернувся до цивільного губернатора І. Фундукля з проханням не виставляти на аукціон, який готувався, а придбати для музею дорогоцінні реліквії київського самоврядування: барельєф архангела Михаїла, статую богині правосуддя з будинку магістрату, а також мідний російський герб часів Петра І, рушниця, козацькі піки і гармати. Як би склалася подальша доля цих реліквій, невідомо, але саме К. Лохвицький першим звернув на них увагу громадськості⁵.

Восени 1836 р. Київська міська дума продавала з торгів деякі свої атрибути, серед них і чавунні гармати. Тоді ж, 1836 р., київський другої гільдії купець Сергій Терехов звернувся до графа Чернишова з проханням, щоб він звернувся до Миколи І за дозволом прийняти від купця у дарунок дві начебто дуже давні магістратські чавунні гармати. Імператор зацікавився цим повідомленням і звернувся до місцевої влади із запитаннями: чи

⁴ Див.: Ананьєва Т. Исторические ценности Киева: модус или атрибут.— С. 116–123; Федорова А. Коли і як виник музей історії міста Києва.— С. 7–34 / / Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії міста Києва.— Випуск 3.— К.— 2003.

⁵ Федорова А. Названа праця.— С. 15.

дійсно гармати дуже давні, що ще з рідкісних речей («редкостей») перебуває у розпорядженні міського управління, і так само призначалося б для продажу. Цивільний губернатор Фундуклей доповів київському генерал-губернатору, що після пожежі магістрату 1811 р. серед металевого лому було знайдено дві гармати, один дуже довгий ствол рушниці та шістсот старих, непридатних пік, виготовлених 1806 р. для міліціонерів.

Крім того, у будинку колишнього в'їта Киселевського у 1830-х рр. зберігалися реліквії старого магістрату: *«В доме бывшего в'їта Киселевского, хранятся кованные и чеканные:*

1) *фигура Архангела Михаила с копьем в деснице, которыми сообразно числу часов, он ударил в пасть простертаго у его ног дракона; на левой руке щит с надписью «кто яко Богъ» (красной меди 2 пуда 10 фунтов);*

2) *статуя Богини Правосудия (желтой меди 1 пуд 28 фунтов);*

3) *двуглавый орел: на груди, в круглом щите, изображение императора Петра Великого (красной меди 4 пуда)»⁶.*

1836 р. представники міста постановили: *«Герб города с весами правосудия и «ружейный» ствол, по очевидной древности оных «оставить без продажи», а пушки и пики продать (первые пошли за 14 рублей; вторые куплены евреем Гребенем за 12»).*

Цивільний губернатор не зміг пояснити генерал-губернатору, чому зброю свого часу не здали в Арсенал, а 1836 р. повідомив, що гармати передано в Арсенал, купцю Терехову повернуто гроші, піки вирішили залишити покупцеві, а *«герб и весы правосудия сохранить»*. Як повідомляв київський цивільний губернатор генерал-губернатору графу Гур'єву 1837 р. — архів магістрату згорів і точних свідчень про ці міські реліквії немає. Навесні 1837 р. з Петербурга надійшло розпорядження Миколи I про те, що перераховані вище предмети *«Городскому Управлению хранить»⁷.*

Будинок останнього київського в'їта, де зберігалися реліквії міського самоуправління, містився на розі нинішніх вулиць Ме-

⁶ Мердер А. Мелочи из архивов юго-западного края // Киевская старина.— 1901.— Март.— С. 155—156.

⁷ Там само.— С. 157.

жигірської та Г. Сковороди, де сьогодні стоїть колишній клуб «Харчовик», зведений у 1931–1933 рр. за проектом архітектора М. Шехоніна, нині — Центр мистецтв «Славутич». Григорій Іванович Киселевський (1772–1841) — київський першої гільдії купець, надвірний радник, бургомістр, у 1826–1835 рр. став останнім київським війтом. На початку ХІХ ст. він збудував двоповерховий цегляний будинок у стилі класицизму. Зведення будинку в дуже вигідному та престижному місці — між Академією та Контрактовим будинком — приносило для Киселевського великі прибутки. Під час Контрактових ярмарків у будинку містилися найкращі крамниці з високою орендною платою. За спогадами протоієрея П. Г. Лебединцева, це був один із найкращих будинків на Подолі в 1830-х рр.⁸

Власники будинку — Григорій Іванович Киселевський та його дружина — Олена Яківна з дому Гудимів упокоїлися на Щекавицькому кладовищі. Їхні нащадки продали будинок, і наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. там містилася велика мануфактурна крамниця Йосифа Шварцмана. 1919 р. будинок згорів, а 1924 р. його розібрали на цеглу. Залишився лише невеликий флігель з колишньої садиби Г. Киселевського на вулиці Г. Сковороди, 1-а.

Після пожежі 1811 р. магістрат працював в іншому приміщенні. 23 грудня 1834 р. царським указом Київ було позбавлено магдебурзького права, а 23 листопада 1835 р. скасовано магістрат; натомість у місті запроваджувалася, за прикладом інших міст імперії, міська дума.

1839 р. міська дума почала свою роботу в будинку, відомому в історії Києва як будинок Сухоти (сучасна адреса — Контрактова площа, 12).

Зведений 1804 р. за проектом, як вважається, архітектора А. Меленського для київського купця Назарія Сухоти, житловий будинок мав два фасади: той, що виходив на вулицю Покровську, був з шестиколонним портиком іонічного ордера, а бічний фасад, що виходив на площу, портик мав менший. Велика пожежа 1811 р. пошкодила будинок, але його все-таки відбудували. Родина Сухот використовувала його як житловий, а після смерті власника, його син здавав приміщення в оренду,

⁸ *Лебединцев П. Г.* Киев за 60 лет пред сим // Труды Киевской духовной академии.— К.— 1909.— Февраль.— С. 328.

1837 р. будинок придбало місто. Якийсь час він стояв не зайнятим, а 1839 р. сюди перемістилася міська дума, де й працювала до 1876 р. Тоді у фронтоні одного з портиків, зверненому до Андріївського узвозу, помістили покровителя Києва — постать архангела Михаїла зі списом і змієм. 1870 р. за височайшим указом у Києві було запроваджено нове «Міське положення», яке повністю змінило порядок виборів до міської думи. За новим положенням головними органами міського самоврядування стала міська дума та міська управа. Керував думою та управою міський голова. Обрана нова дума з 1871 до 1876 рр. продовжувала працювати в приміщенні на Подолі, а 1876 р. переїхала тимчасово до будинку на вул. Володимирській, 64/13 і нарешті в січні 1878 р. — у новозбудовану думу на Хрещатицькій площі (нині — Майдан Незалежності). Перед переїздом із будинку Сухоти, було виставлено на аукціон усі речі колишньої думи, у тому числі й речі з колишнього магістрату. Через 20 років ці дії міської управи стали об'єктом гострої критики на сторінках київських газет.

1896 р. новостворене Київське товариство старожитностей і мистецтв подало у пресу низку публікацій з питань облаштування музею в Києві. Гостра критика пролунала на адресу Київської міської управи щодо її ставлення до предметів старовини. Так, міську управу першого складу нової думи звинуватили у зневажливому ставленні до предметів старовинного мистецтва, серед яких був проданий на вагу срібний посуд, що належав місту, та мідний герб міста Києва із зображенням архангела Михаїла, який красувався на фронтоні старої думи на Подолі⁹.

На сторінках газет почалося жваве обговорення, особливий акцент робився на тому, що нова дума продала герб Києва. У квітні 1896 р. газета «Киевлянин» опублікувала листа колишнього міського голови, професора М. К. Ренненкампа¹⁰ про справу продажу архангела Михаїла. Зі змісту листа бачимо тогочасне уявлення про старожитності представника місцевого чиновництва. М. Ренненкампф писав, що статуя архангела Михаїла, яка стояла на фронтоні Думи, зовсім не прикрашала споруду. Коли

⁹ Киевлянин.— 1896.— № 93.— 4 апреля.

¹⁰ Ренненкампф Микола Карлович (1832–1899) — професор університету св. Володимира, міський голова у 1875–1879 рр.

ж було прийнято рішення передати будинок колишньої думи для розміщення гімназії, цю фігуру зняли з будинку. За словами Ренненкампа, з першого ж погляду на статую було видно, що ця фігура зроблена з латуні досить недбало, незграбно, і не має жодного археологічного значення.

Як бачимо, за словами Ренненкампа, в поняття археологічне значення вкладалося поняття далекої старовини, тобто пам'ятки історії. Колишній міський голова вів далі, що в результаті розпитувань, виявилось, ніби статуя архангела Михаїла була зроблена і встановлена у значно пізніший час, а саме після пожежі, яка сталася в Києві у 1805 чи 1806 рр., (Ренненкампф тут помиляється, величезна пожежа відбулася в 1811 р. — О. Д.) і знищила половину Подолу. Саме тоді Думу було переведено у нове приміщення. Таким чином, з тексту листа випливає, що Ренненкампф та його оточення вирішили, що барельєф архангела Михаїла зроблено на початку ХІХ ст., тобто йому не більше 60–70 років, тому він не є предметом старовини. А на той час, уже була відома книга М. Закревського «Описание Киева», де досить детально описано всі реліквії міського самоуправління.

Однак Ренненкампф зауважує, що вони не наважилися кинути в мотлох цю фігуру, й звернулися за порадою до колишнього ректора Духовної академії, згодом архієпископа ризького Філарета (засновника музею старожитностей при Духовній академії). Оглянувши архангела Михаїла, він сказав з посмішкою: «Статуя ця не рекомендує київських майстрів, ні для чого не придатна. Благословляю вас перетворити її в лом!»¹¹ Так люди, які за своєю посадою, освітою мали б зберігати предмети старовини,— знехтували ними, не сприяючи тим самим утвердженню шанобливого ставлення до старожитностей.

За кілька днів той самий Ренненкампф надіслав ще одного листа до газети «Киевлянин», розуміючи, яку бурю невдоволення міг викликати перший його лист. У вступі він так і написав, що спішить заспокоїти ще більших поціновувачів нової старовини (старожил і знавець міста Києва, колишній губернський архітектор Михайло Степанович Іконников¹² повідомив автора

¹¹ Киевлянин.— 1896.— № 96.— 7 апреля.

¹² Іконников Михайло Степанович (1818–1897, Щекавицьке) — архітектор, народився в Києві, закінчив тут гімназію, а в Петербурзі — училище цивільних інженерів, з 1840 р. працював у Києві, у 1854–1895 рр. — губернський архітектор.

листа про те, що згадана фігура ціла, виправлена і благополучно стоїть зараз над входом до церкви на Щекавицькому кладовищі). Ренненкампф не міг пригадати, яким чином статуя архангела опинилася на Щекавицькому кладовищі, і дає свою версію подій. Скоріш за все, коли фігуру було визнано незначною як в археологічному, так і в художньому сенсі, хтось із завідуючих Щекавицьким кладовищем запропонував взяти цю подільську реліквію й встановити над входом до церкви. Звичайно, міська управа охоче пристала на таку пропозицію¹³.

У тому ж таки номері газети «Киевлянин» було подано коротку історію статуї архангела Михаїла під заголовком «Ще раз про старий герб Києва, архангела Михаїла». Киян познайомили з описом старого магістрату і архангела Михаїла Миколи Закревського. Навели також записи митрополита Платона, де він описує архангела Михаїла.

Далі у статті наводився заключний текст Закревського про те, що після пожежі 1811 р. споруда магістрату дуже постраждала, і від неї лишилися зазначений герб Києва (архангел Михаїл) і статуя Феміди, пошкоджені вогнем. «Де тепер міститься фігура Феміди нам не відомо; але колишній герб київський, обрізаний і без усякої механіки, прикріплений, і до того ж дуже неакуратно, до фронтона нинішньої споруди міської думи». Автор газетної статті продовжує, що від старожилів, які чудово пам'ятають і стару думу, і стародавній герб Києва, вдалося дізнатися про такі факти: «Під час перенесення Думи із міського будинку на Подолі, де потім розмістилася київська 3-тя гімназія, до верхнього поверху споруди, де тепер (на 1896 р. — О. Д.) міститься Либідська поліцейська дільниця (нині — вулиця Володимирська, 64/13 — О. Д.), фігуру архангела Михаїла було знято й разом з іншим мотлохом призначено на продаж. (Це приблизно 1876–1877 р. — О. Д.). Водночас, не дивлячись на те, що єпископ Філарет благословив управу перетворити статую на лом, останню не було продано й вона нині існує (на 1896 р. — О. Д.) цілою до цього часу й нам довелося на днях її бачити»¹⁴.

Річ у тім, що секретар Сирітського суду, власник будинку на Кожум'яках, Т. І. Іщенко, який брав активну участь у спра-

¹³ Киевлянин.— 1896.— № 100.— 11 апреля.

¹⁴ Там само.

вах церкви на Щекавицькому кладовищі, випросив нікому не потрібну фігуру для Щекавицької церкви. З дозволу єпископа Аполлінарія фігуру архангела Михаїла встановили над входом до Щекавицької церкви і стояла вона там до кінця 1890-х років.

Також тут газета подає опис статуї: «Фігура являє собою барельєфне зображення архистратига Михаїла зі списом у правій та щитом у лівій руці, на якому зображено напис слов'янськими літерами «Никто яко Бог». Статуя частково позолочена, частково посріблена, обличчя архангела пофарбовано в натуральний колір». Газета повідомляла, що за розповідями старожилів, барельєфні зображення архангела Михаїла містилися і на інших громадських спорудах Києва, як і на будинку цехів, але досі збереглося пір лише одне зображення на Щекавицькій церкві.

Крім того, мідна статуя Феміди також збереглася й перебуває в містечку Ходорків Сквирського повіту в місцевого мирового судді.

Таким чином, завдяки діяльності Київського товариства старожитностей і мистецтв, громадськість міста дізналася про долю давніх реліквій міського самоуправління.

Ще одним джерелом фіксації перебування статуї архангела Михаїла на споруді старої думи та дзвіниці Щекавицької церкви є фотографії знаного київського фотографа Григорія Чугаєвича. Відоме фото Г. Чугаєвича, датоване 1873 р., із зображенням будинку Назарія Сухоти, де містилася стара дума. На фронтоні будинку видно статую архангела Михаїла.

В Інституті рукопису НБУВ зберігається папка з фото Г. Чугаєвича під назвою «Церкви та монастирі Києва» (14 од.). Ці знімки, зроблені у 1880–1890-х рр., мають важливе наукове значення, адже із зображених на фото споруд багатьох уже не існує. Вельми цінним є й те, що на більшості знімків зазначено дату і є автограф фотографа. Серед інших фото є зображення церкви Всіх святих на Щекавиці, де досить чітко на дзвіниці видно статую архангела Михаїла. У нижньому лівому куті фото стоїть напис: «ІХ.84. Г.Ч.»¹⁵.

Щекавицьку церкву звели 1783 р., дзвіницю при церкві зведено пізніше. Церкву розширили й відремонтували 1905 р.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. 292, № 995.

Згаданий секретар Сирітського суду Т. І. Іщенко мав власний будинок на вулиці Гончарній, 4. Його прагнення зберегти статую архангела Михаїла підтримали й церковнослужителі — довголітній настоятель Щекавицької церкви — протоієрей Модест Якович Залеський, який був священником цієї церкви з 1845 р., лише 1876 р. його за станом здоров'я було виведено за штат, і з 1877 р. священником Щекавицької церкви Всіх святих став 26-річний Микола Олександрович Браїловський, виходець із відомої священницької київської родини. Батько його — протоієрей Олександр Іванович Браїловський (1822–1905) у 1859–1880 рр. був настоятелем церкви Миколи Доброго на вулиці Покровській.

Церковним старостою Щекавицької церкви в цей час з 1864 р. був київський громадянин Павло Матвійович Кобець¹⁶. Усі названі кияни були мешканцями Подолу і, звичайно, добре знали й історію магістрату, і долю його реліквій. На Щекавицькому кладовищі були могили діячів київського магістрату, колишніх київських війтів та перших міських голів — Г. Киселевського, Г. Рибальського, Ф. Войтенка¹⁷. На Щекавицькому кладовищі похований також фундатор і перший завідуючий Музею київських старожитностей при університеті (1836–1837) Кіндрат Андрійович Лохвицький (1770–1849), який звернув увагу на історичну цінність реліквій київського самоуправління¹⁸.

Важливу роль у поверненні з історичного забуття покровителя міста — барельєфа архангела Михаїла — спочатку на сторінки київської преси, а потім і самої реліквії до Комітету Товариства відіграв член-засновник Київського товариства старожитностей і мистецтв Олексій Іванович Мердер (1861–1920) — старший чиновник з особливих доручень при Київському, Подільському, Волинському генерал-губернаторі. Він збирав усі матеріали про реліквії міського самоуправління в архівах канцелярії генерал-губернатора й цивільного губернатора і публікував їх у газеті «Киевлянин» та часописі «Киевская Старина».

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1640, арк. 71–72.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. XXVIII, № 1103, арк. 68–69

¹⁸ Федорова А. К. А. Лохвицький // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. Частина I.— К., 2005.— С. 327–329.

За клопотанням О. Мердера барельєф архангела Михаїла було знято зі Щекавицької церкви і 1898 р. направлено до Комітету Товариства старожитностей і мистецтв, колекція якого стала основою для Київського музею, заснованого 1899 р.

Прийняв барельєф і записав до книги надходжень до Музею Данило Щербаківський¹⁹, який у подальшому детально дослідив усі реліквії київського магістрату. Таким чином, першим із трьох названих реліквій київського магістрату до Київського художньо-промислового та наукового музею надійшов саме барельєф архангела Михаїла.

28 жовтня 1910 р. до Київського художньо-промислового та наукового музею передано статую Феміди з листом при ній, написаним київським лікарем Федором Микитовичем Дашкевичем. У листі він повідомляв, що статую Феміди Музею подарував його брат, мировий суддя містечка Ходорков Сквирського повіту, Іван Микитович Дашкевич. Як виявилось, статуя дісталася йому у спадок після смерті колишнього київського міського голови Федора Ілліча Войтенка (1827–1876). Ф. І. Войтенко був останнім київським головою старої міської думи у 1863–1870 рр. (І. М. Дашкевич був одружений з дочкою Ф. І. Войтенка). Цей лист засвідчує, як цінували кияни предмети старовини й усвідомлювали їх місце і значення в історії Києва. «Статуя помещалась на Киевском магистрате, сгоревшем во время пожара 1811 г. В виду наступающего столетия со времени этого печального события в истории Киева, брат мой, желая сохранить для потомства этот интересный памятник, поручил мне представить его в музей»²⁰.

Родина Дашкевичів була відомою в Києві. Батько згаданих Дашкевичів — Микита Пилипович Дашкевич (1817–1880) — протоєрей, у 1857–1872 рр. він був настоятелем Києво-Подільського Успенського собору, а з 1872 р. — настоятелем Подільської Іллінської церкви²¹. Його родина мала власний будинок на вулиці Боричів Тік, 22, де свого часу мешкала вся сім'я — дружина, Анастасія Максимівна, два сини — Іван і Федір та дочка Марія. Федір Микитович Дашкевич, який згодом став власни-

¹⁹ *Попельницька О.* Названа праця.

²⁰ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 12, арк. 112.

²¹ ЦДАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1640, арк. 33.

ком цієї садиби, був відомим у Києві лікарем-терапевтом. Л. М. Дашкевич разом з дочкою з 1880-х рр.— власниці будинку на Андріївському узвозі, 5. Будинок зберігся до наших днів, сьогодні тут міститься заповідник «Стародавній Київ»²². Представники родини Дашкевичів, які передали до Музею статую Феміди, були корінними подолянами, які шанували давні історичні традиції киян. Брати Дашкевичі мали родинні зв'язки з відомим київським істориком Миколою Закревським.

Уже 8 листопада 1910 р. директор Міського музею М. Ф. Біляшівський отримав листа безпосередньо від І. М. Дашкевича, мирового судді Сквирського судово-мирського округу. Цей лист повністю розкриває історію мандрів та повернення статуї правосуддя Феміди до Києва. Іван Дашкевич пише, що статую свого часу бачив Володимир Боніфатійович Антонович, який у зв'язку з відкриттям Дашкевичем цього унікала дав йому назву — «Феміда Магістратська».

Напис на чечевиці (основа сферичної форми, на якій стояла Феміда — О.Д.) відчечанений без сумніву художником, майстром цієї статуї і говорить про таке: *«сделана 1777 года декабря 20 за првление Надворного Советника войта Григория Сидоровича Пивоварова, бурмистра Дмитрия Александровича и райци Николая Леонтовича»*²³.

Феміду Магістратську І. Дашкевич знайшов 1877 р. серед старого господарського мотлоху у клуні київського старожила Ф. І. Войтенка у розібраному вигляді з п'яти частин, у такому ж вигляді потім Дашкевич передав статую до Музею. Ось цей опис: «Корпус статуї з головою увігнутою в середину тулуба (вважається, що під час пожежі 9 липня 1811 р. вона була розколена і, отримавши удар в голову при падіння якогось важкого предмета, зробилася сутулуватою), дві руки кріпилися у лікті до тулуба гвинтами і роздвоєна чечевиця на верхній її частині збереглися напис та передня частина ступні статуї. Не вистачає терезів, які вона тримала у лівій руці і які так ефектно колись коливались перед цікавими поглядами киян та меч у правій руці,

²² Ковалинський В., Ветрова Л. Путеводитель по Андреевскому спуску.— К., 2000.— С. 76–77.

²³ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 12, арк. 114.

караючий неправду. Залишилися лише рукояті того та іншого предмета в руках»²⁴.

Іван Микитович зізнається, що спочатку хотів повністю відремонтувати цю статую: повернути в руки меч і терези, поставити на п'єдестал, позолотити і встановити її серед квітників у себе в Ходоркові. Перш ніж розпочати такі роботи, він порадився із майстрами, які йому пояснили весь процес майбутньої реставрації. Щоб статуя знову стала повністю цілою, треба було її відправити у вогонь, випрямити шию та плечі, роз'єднавши попередньо штампи, а потім їх склепати знову, прикрутити руки, приробити меч і терези, а також усередині поставити стрижень для міцності. З любові до мистецтва майстри запросили з Дашкевича дуже дешево — лише 15 рублів. Іван Микитович все-таки вирішив віддати Феміду до Музею, тому не став нічого ремонтувати. У листі він писав, що, можливо, більш компетентні археологи якось інакше вирішать це питання. Він не хотів зашкодити такій реліквії. Серед інших аргументів був також і той, що статуя зроблена не з червоної дорогої і ковкої міді, а з жовтої, крихкої. Тож під час реставрації невмілий майстер міг її остаточно зіпсувати.

І. М. Дашкевич у своєму листі все ж таки висловив свої мрії та побажання щодо статуї: «Я не ховаю свого бажання побачити її реставрованою у тому самому вигляді як вона красувалася на фронтоні магістрату на Подолі з коливаючими терезами в руці та загрозливим мечем. Недарма київські старожили за словами двоюрідного діда мого «археолога-бытописателя» міста Києва Закревського, за одної згадки про неї хвилювалися: «немає в Києві правди» говорили вони, а другі подавали їм репліку «згоріла». Пам'ятаючи ці милі розповіді дідуся Закревського, коли я випадково побачив цю статую в клуні тестя, колишнього міського голови, я зразу визначив, з якою дамою я маю справу»²⁵.

Киянин лірично описує саму Феміду: *«Вона нагадала мені тих киянок, які страждають на мігрень і які пов'язують собі лоба хусточкою, змоченою оцтом»*. Художню цінність Феміди Дашкевич оцінював реально, з огляду на її тогочасний стан: «У

²⁴ Там само, арк. 114-зв.

²⁵ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 12, арк. 115.

художньому плані статуя ця не високого гатунку, вона немита, побита, складена із двох мідних рельєфних половин, але вона гармоніює зі статуєю Андрія Первозваного, який роздирає пащу лева, що прикрашає до цього часу Подільський павільйон Самсон». Автор листа і дарунка робить відповідний висновок: «Потрібно вважати обидві ці статуї творами, якщо не одного майстра, то однієї ремісничо-художньої школи. В історії розвитку місцевого мистецтва Києва, сказав мені покойний професор Володимир Боніфатійович Антонович, Феміда Магістратська знайде своє місце»²⁶.

Дійсно, статую Феміди відреставрували і вона посіла гідне місце в експозиції новоствореного відділу Музею — «Старий Київ».

Статуя Феміди стояла якраз напроти фонтана-ротонди, зведеного за проектом архітектора Івана Григоровича-Барського у 1748–1749 рр. напроти центрального входу до київського магістрату. Кругла за планом ротонда має чотири стовпи, що несуть на собі велику, гарно вигнуту баню. З лицьового боку стовпи оздоблено парними колонами з ліпними капітелями. У 1780-х рр. на чотирьох фронтонах над стовпами викладач математики Києво-Могилянської академії француз Бульйон поставив сонячні годинники, що збереглися й досі. Над банею стояв мідний, барельєфний образ апостола Андрія з хрестом у руці, поставлений 1777 р. На ньому точно такий напис, як і на статуй богині правосуддя. Таким чином ці мідні статуї було зроблено за часів вїйта Григорія Сидоровича Пивоварова, який обіймав цей пост у 1766–1781 рр.

Під час пожежі 1811 р. мідне зображення святого апостола Андрія було пошкоджено і вїйт Г. Рибальський 1812 р. доручив прапорщику Квятковському визолотити це зображення, що останній і зробив 1813 р. За постановою магістрату, за виконання роботи майстер отримав загальну суму в 300 рублів з них — 250 рублів за золото, витрачене ним, і 50 рублів за саму роботу²⁷. Нині мідний барельєф апостола Андрія Первозваного зберігається в Національному художньому музеї України. 2007 р. цю па-

²⁶ Там само, арк. 115-зв.

²⁷ ІР НБУВ, ф.Х, № 4309, арк. 9.

м'ятку віддали на реставрацію до Національного науково-дослідного реставраційного центру України²⁸.

1912 р. при Міському музеї створено комісію з влаштування відділу «Старий Київ». Серед членів комісії — відомі вчені, колекціонери, міські діячі: М. Біляшівський, О. Гансен, В. Іконников, В. Кульженко, Г. Павлуцький, О. Мердер, М. Петров, Г. Шлейфер, Д. Щербаківський та інші²⁹. З часом склад комісії поповнювався новими членами. На поповнення зібрання відділу «Старий Київ» кошторисос Музею передбачалося окрема субсидія від міста Києва — 700 рублів. Наприкінці 1912 р. на другому поверсі Музею було відведено зал для відділу³⁰.

З часом там розмістилися реліквії міського самоуправління: барельєф архангела Михаїла і статуя Феміди. Про них писав у путівнику «Київ», виданому 1917 р., К. В. Шероцький. Оглядаючи експозицію Музею він зазначав, що на другому поверсі останній зал присвячено лише Києву, серед інших експонатів називає барельєф архангела Михаїла і Феміду з ратуші³¹.

Путівник «Київ», виданий 1930 р. за редакцією Ф. Ернста, подає загальну характеристику відділу «Старий Київ» у Всеукраїнському історичному музеї і серед інших називає експонати: «містяться пам'ятки колишнього київського міського на магдебурзьким праві самоврядування (яким Київ користувався від 1499 до 1834 року), а саме — прикраси будинку колишньої ратуші на Подолі — герб (архангел Михаїл) металевий, статуя Феміди, магістратські гармати, статуя Самсона з левом з фонтану перед ратушею (ратуша не збереглася; купольний павільйон над колишнім фонтаном стоїть і досі), корогви та значки київських цехів тощо...»³²

Рельєф із зображенням Петра I надійшов у відділ «Старий Київ» дещо пізніше.

²⁸ Див. *Шевченко Н. О.* Дослідження металевої скульптури св. апостола Андрія Первозваного // Збереження, дослідження, консервація, реставрація та експертиза музейних пам'яток. Частина II. Наукові доповіді VI міжнародної науково-практичної конференції 27–30 травня 2008 р.— К., 2008.— С. 314–320.

²⁹ ДЛК, ф. 304, оп. 1, спр. 27, арк. 20.

³⁰ ДЛК, ф. 304, оп. 1, спр. 26, арк. 47.

³¹ *Шероцький К. В.* Киев. Путеводитель. 1917.— Репринтне відтворення.— К., 1994.— С. 251–252.

³² Київ. Провідник // За редакцією Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 417.

Досить докладно зображення Петра I з герба на київській ратуші описав Данило Щербаківський у названій праці. Він логічно довів, що рельєф міг бути зроблений 1697 р., провівши порівняльний аналіз усіх можливих зображень Петра I кінця XVII – початку XVIII ст.³³

Після пожежі 1811 р. його знайшли на згарищі й зберігали в будинку Г. І. Киселевського. Поки що невідомо, яким чином цей рельєф потрапив до потомственного почесного громадянина Михайла Дмитровича Свиридова, мешканця Подолу, який мав власний будинок на вулиці Спаській. Відомий у Києві колекціонер-нумізмат, М. Свиридов працював касиром, а потім помічником управляючого Товариства взаємного кредиту (1868–1882). 1881 р. він передав до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії «чеканное современное изображение Петра I на большой медной круглой бляхе». М. І. Петров, описуючи дарунок, зазначав, що зображення висіло на будинку Київської міської думи до пожежі 1811 р. Через два роки його знайшли на згарищі.

Петров Микола Іванович в «Указателе церковно-археологического музея» зазначає, що цей рельєф «от герба на киевской ратуше». Д. Щербаківський припускає, що, можливо, зображення Петра I займало центральну частину того двоголового орла, що завершував собою високий шпиль башти. І був уміщений замість тих георгіїв на коні, що зазвичай вставлялися в центр колишнього державного російського герба³⁴. До Міського музею рельєф Петра I потрапив після розформування колекції Церковно-археологічного музею, що існував у 1872–1922 рр. при Київській духовній академії.

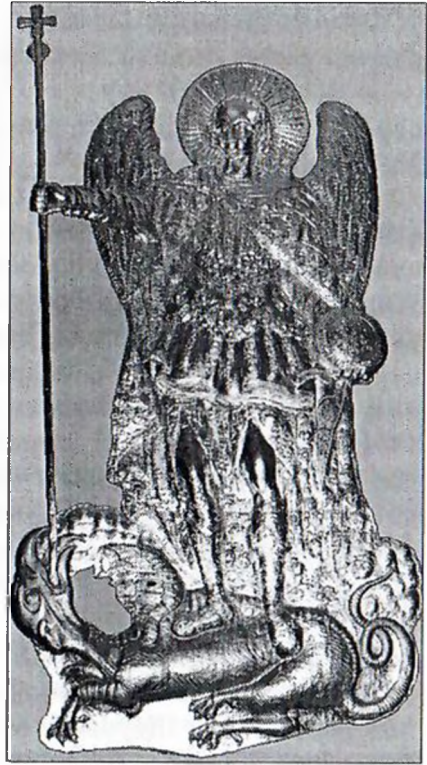
З 1982 р. до 2004 р. реліквії міського самоуправління перебували в експозиції Музею історії міста Києва. 2001 р. барельєф архангела Михаїла відреставрували, позолотили і розмістили в експозиції. Колектив Музею сподівається, що в майбутній експозиції поряд з київськими цеховими корогвами XVIII – початку XIX ст., цеховими печатками окрасою розділу київського магістрату стануть і реліквії міського самоврядування.

³³ Щербаківський Д. Названа праця.— С. 236–240.

³⁴ Там само.

Барельєф архангела Михаїла.
1697 р. (до реставрації).

Барельєф архангела Михаїла
після реставрації.

Церква Всіх святих на Щекавиці з архангелом Михаїлом на дзвіниці.
Фото Г. Чугаєвича. 1884 р.

Статуя богині правосуддя Феміди.
1777 р.

Рельєф Петра I. 1697 р.

Катерина РОМАНОВА,
завідувача Київським музеєм О. С. Пушкіна,
кандидат історичних наук.

ТРИ СТОЛІТТЯ ОДНОГО ЕКСПОНАТУ

1835 р. в Санкт-Петербурзі побачило світ перше двотомне видання творів білоруського архієпископа Георгія Кониського (1717–1795). Постаць Преосвященного ще за кілька років до виходу двотомника викликала інтерес російських літераторів та істориків у зв'язку з «Історією Русів», автором якої його помилково називали¹. Не був винятком і Олександр Пушкін, який наприкінці 20-х рр. ХІХ ст. отримав рукопис «Історії», вважаючи її автором саме Георгія Кониського².

Зацікавившись діяльністю архієпископа, поет придбав двотомник його творів³, а за рік по тому розмістив у «Современнике» статтю, присвячену життю і творчості Преосвященного, де назвав Георгія Кониського *«одним из самых достопамятных мужей минувшего столетия»* (Пушкін, 1951, VII: 327).

У Київському музеї О. С. Пушкіна зберігається перший том цього видання. Належав він людині, яка, на відміну від російського поета, не увійшла до анналів історії,— провінційному священику Якову Голикову. Втім, саме завдяки власнику, цей експонат поєднує три століття, три епохи російської культури і викликає чимало літературних, культурологічних та історичних алузій, які розглядатимуться у цій статті.

¹ Вже Михайло Максимович поставив під сумнів авторство Георгія Кониського. Але визначення справжнього автора «Історії», як відомо, й досі викликає дискусії і є темою окремого дослідження. У різні роки авторство приписувалося учневі Георгія Кониського Григорію Полетиці або ж його сину Василю, потім канцлеру Олександру Безбородьку, пізніше — Архипу Худорбі (Шевчук, 1991).

² Дослідники вважають, що твір потрапив до поета завдяки М. О. Максимовичу, дехто називає дарувальником С. М. Ширая, дехто М. В. Гоголя (Шевчук, 1991). Знайомство з «Історією» зумовило інтерес російського поета до України і спонукало його до написання «Полтави», а згодом наштовхнуло на думку почати роботу над історією України. План Пушкіна до розпочатого дослідження свідчить, що в періодизації подій він наслідував саме «Історію Русів», а не «Историю государства Российского» М. М. Карамзіна або «Историю Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського (Пушкін, 1951, VIII: 551).

³ У бібліотеці Пушкіна зберігся лише другий том з помітками на полях (Модзалевский, 1988: 27).

Століття XVIII: автор і його епоха. Георгій Кониський, білоруський архієпископ, з 1728 до 1743 р. навчався, а згодом до 1755 р. викладав поетику, філософію та богослів'я в Києво-Могилянській академії. Згідно з періодизацією історії цього закладу, розробленою М. І. Петровим, Кониський перебував там у період її найвищого розквіту, який настав після головування в академії Феофана Прокоповича і тривав до 50-х рр. XVIII ст. (Петров, 1866: 311–312). У цей період в українській культурі домінував барочний стиль, найяскравішими представниками якого були Іван Величковський, Дмитро Туптало (митрополит Ростовський), Григорій Сковорода та інші.

Українська барочна література достатньо досліджена (Чижевський, 1994, Макаров, 1994, Ушкалов, 1994). Серед найбільш яскраво виражених її рис слід назвати цілу низку топосів, які були актуалізовані або навіть, можна сказати, «заготовлені» для барочних поетів: *світ як театр, плинність життя, життя є сон, пам'ятай про смерть, кінець світу, Страшний суд* тощо. Специфічною була і барочна стилістика — прагнучи зворушити та вразити читача, тогочасні автори переважували твори різноманітними фігурами, як-то: гіперболи, парадоксальність, перебільшення, любов до чудернацького, незвичайний «гротеск», емблеми (Чижевський, 2003: <http://litopys.org.ua/chyzh/chy.htm>).

У рамках цієї традиції творив і Георгій Кониський. Його найвідомішим поетичним твором стала драма-мораліте «Воскресеніє мертвих» (1746), що увійшла до другого тому зібрання творів Преосвященного. В основі п'єси — алегорично переосмислена притча про багатія та Лазаря, яка часто зустрічається в драмах цього типу.

Читаючи цей твір, неважко виявити основні топоси бароко — пам'ятай про смерть, кінець світу, Страшний суд, плинність життя:

*Как внѣшний мир сей зрится человеку?
Хотѣл би з ним жити довіку:
Но ізволь розсудить, —
Как з тѣм вік заложить,
Иже і сам кончиться?
Се єлика суть нам в нем пожеланна,*

*Вся кратка, вся непостоянна,
На всяку годину
Приємлють ізміну...* (Кониський, 1983: 341–342).

Використовує автор і поширений у культурі образ людського тіла, як зерна, що вмирає в землі та відроджується знову (цей образ взагалі часто зустрічається в церковній риторичі, присутній він і в проповідях білоруського архієпископа, наприклад, у його слові «О воскресении мертвых» і в творі «О молитве», що цитуватиметься нижче).

Ті самі теми і схожі образи виявляються у вірші Кониського, що привернув увагу О. С. Пушкіна:

*Серца ожидают созрелые класы;
А нам вестники смерти — седые власы.
О! смертний, беспечный, посмотри в зеркало:
Ты сед, как пятьдесят лет тебе миновало.
Как же ты собрался в смертную дорогу?
С чем ты предстанешь правосудному богу?..*
(Цит. по: Пушкин, 1951, VII: 334).

Навіть ці приклади демонструють, що барокова література досить цілісна й одноманітна з огляду на проблеми, які нею ставляться, і засоби, які нею використовуються. У цьому випадку дуже влучним є визначення, що дав барочній поезії російський дослідник О. В. Михайлов, назвавши її «завершенням риторичної епохи», або «епохою готового слова» (Михайлов, 1997: 117). В цю епоху між автором, дійсністю та словом існували особливі відносини, відмінні від тих, що сформувалися пізніше, вже за часів О. С. Пушкіна. Бароковий автор не мав безпосереднього доступу до дійсності, бо на шляху до неї завжди стояло слово, яке було сильнішим, важливішим і навіть суттєвішим за дійсність. Тому не поет керував словом, а навпаки. Інакше кажучи, «готові слова» — це до певної міри шаблони, якими користувалися тогочасні поети. А оскільки в лексиконі цей про шарок шаблонів, готових формул, обмежений, то, звичайно, вибір був не надто багатим, що і зумовлювало певну гомогенність барокової літератури.

Століття XIX: читачі відомі... Твори Георгія Кониського було опубліковано через сорок років після його смерті. За цей час завершилася «риторична епоха», почалася нова, що характери-

зувалася в тому числі й новим ставленням до слова: «автори встановлюють з дійсністю безпосередні відносини і, користуючись словом, так чи інакше підкоряють його своєму так званому «баченню» дійсності» (Михайлов, 1997: 117).

Поезія XVIII ст. починає сприйматися зовсім інакше на зламі століть. Хоча цей період у Росії мав свою специфіку. По-перше, на відміну від України і Західної Європи, бароко в Російській імперії було не стільки напрямом літератури та мистецтва, скільки певним культурним типом, характерним для перехідної ситуації, боротьби різних стилів, що зароджувалися в країні (власне бароко, рококо, класицизм) (Чернов, 1976: 159). Тому так важко однозначно назвати тільки барочним або тільки класицистичним автором Михайла Ломоносова або ж Гаврила Державіна. По-друге, така ситуація сприяла паралельному існуванню старої і нової літературних традицій (Лотман, 1997: 18). Поряд з поетами нової літературної школи (Карамзін, Жуковський) ще творили представники старої (Державін). Останні вже підлягали суворій критиці (скажімо, Олександр Радіщев вважав, що «...Ломоносов и Сумароков остановили российское стихосложение» (Радіщев, 1949: 161)), втім, ця критика не перекреслювала їхнє право на існування. Однак не минуло і двох десятиріч, як з точки зору молодших сучасників того ж Радіщева або Карамзіна поезія XVIII ст. вже не відповідала смакам нового покоління і мала відійти в минуле. Знайомий Пушкіна з Арзамасу Д. В. Дашков говорив: «Зачем Державин еще пишет, а Дмитриев перестал писать?» (Арзамас 1994: 321). А сам Пушкін з максималізмом юності так висловлювався про Державіна у вірші «Тень Фонвизина»:

...он вечно будет славен,

Но, ах, почто так долго жить?» (Пушкін, 1950, I: 164)

За цих умов формується історико-літературна концепція Пушкіна, яка остаточно склалася в 30-ті рр. Аналіз попереднього стану російської літератури був представлений поетом у працях «О поэзии классической и романтической», «О ничтожестве литературы русской», «Путешествие из Москвы в Петербург», а також у статті, присвяченій літературній діяльності Георгія Кониського. Поет детально ознайомився з проповідницькими текстами архієпископа, з його політичними виступа-

ми та поетичними творами. Проповіді Кониського Пушкін оцінив не надто високо («просты и даже несколько грубы, как поучения старцев первоначальных; но их искренность увлекательна» (Пушкін, 1951, VII: 330), значно схвальніше він відгукнувся про політичні промови архієпископа, але сталося так, що найголовнішим і найвдалішим твором Преосвященного Пушкін вважав той, який не належав Кониському, тобто «Історію Русів» (у Пушкіна — «История Малороссии»). Щодо поезії, яка вийшла з-під пера церковного діяча, поет, ознайомившись з віршами, написав: «в художественном отношении они имеют мало достоинств, хотя в них и виден дух мыслящий» (там само: 334).

Втім, це визначення не слід розглядати як таке, що характеризує лише творчість Георгія Кониського. Це не лише оцінка літератором літератора — це зіткнення двох традицій, двох епох в історії літератури. І погляд Пушкіна на літературну діяльність архієпископа цілком відповідав його поглядам на минуле вітчизняної літератури.

Зокрема, в «Путешествии из Москвы в Петербург», аналізуючи шлях, який пройшла російська література, Пушкін не менш критично висловлювався про вірші Михайла Ломоносова — людини, яку М. М. Карамзін в «Пантеоне российских авторов» називав «нашим лучезарным Фебом», маючи на увазі внесок вченого в розвиток саме російської словесності. Та ось що пише Пушкін: «в Ломоносове нет ни чувства, ни воображения. Оды его утомительны и надуты» (там само: 278). У чорновому варіанті подібне зауваження: «Изысканность, высокопарность, отвращение от простоты и точности — вот следы, оставленные Ломоносовым» (там само: 638). Згадаємо риси барокової літератури. Д. Чижевський, до речі, окрім названих вище, вказував і на такі, що загрожували самій культурі: «часом надто велика перевага зовнішнього над внутрішнім, «чиста» декоративність, за якою зникає або відходить на другий план глибший сенс та внутрішній зміст» (Чижевський, 2003: <http://litopys.org.ua/chyzh/chy.htm>). Характеристика дещо схожа на ту, яку Пушкін адресував своїм попередникам. Це ті риси поезії, від яких поет — одним з перших серед своїх сучасників — відмовився, відчувши нову епоху в ставленні до слова, закріпивши її на російському ґрунті і давши російській літературі могутній імпульс на май-

бутнє. Про новаторство Пушкіна написано безліч досліджень, можна лише з іншого погляду визначити його: саме в аспекті ставлення до «готового слова». Звичайно, такого поняття за часів поета не існувало, але Пушкін цілеспрямовано уникав стереотипів і шаблонів у літературі, особливо в поезії: *«Пламень* неминусемо тащит за собою *камень*, — скаржився Пушкін на одноманітність рим.— *Из-за чувства* виглядаєт непременно *искусство*. Кому не надоели *любовь* и *кровь*, *трудный* и *чудный*, *верный* и *лицемерный*, и проч.» (Пушкін, 1951, VII: 298). Те саме стосувалося і надмірної вишуканості. Ще в лицейські роки поет, хоча і в жартівливій формі, чітко визначив кілька головних принципів поетичної діяльності — простота і ясність:

*Разбирал я немца Клопштока
И не мог понять премудрого!..
Я хочу, чтоб меня поняли
Все от мала до великого* (Пушкін, 1950, I: 60).

Проте найяскравішим прикладом того, як прискіпливо поет працював над мовою своїх творів, є його чернетки: перекреслене слово у рядку, перекреслений рядок, знову перекреслений варіант і так доки поет не відчує, що досяг своєї мети і знайшов те єдине слово, здатне точно передати його думки.

З цієї точки зору стає зрозумілою оцінка поетичної майстерності Георгія Кониського, дана Пушкіним,— не вельми висока, але цілком закономірна з погляду людини, яка повною мірою, на відміну від багатьох своїх сучасників, належала до нової поетичної епохи.

...і невідомі. Зібрання творів Георгія Кониського священник погоста Кошева Корельського Тверської губернії Іаків Петров Голиков (так записано у книзі) отримав у подарунок від свого дядька диякона Іоанна Григоровича В...годського (прізвище написано нерозбірливо) 1840 р. Знайти якісь біографічні відомості про власника досить важко, хоча, можливо, в архівах Тверської області зберігаються церковні книги, в яких міститься інформація про панотця Іакова. Проте це не означає, що про кошево-корельського священника зовсім нічого сказати: написи на книзі дозволяють не лише визначити сферу зацікавлень власника, а й ознайомитися з деякими аспектами тогочасного суспільного життя.

Невідомо, чи мав священник у своїй бібліотеці обидва томи і якою була доля другого. Принаймні, він з ним ознайомився і написав на порожніх сторінках першого тому, що обрамляють книжковий блок, уривки з твору Кониського «О молитве», розміщеного в другій частині:

Истинная молитва к Богу обращается с верою, и просит с надеждою несомненною. Корабль, будучи укреплен на крепких котвах (якорях — К.Р.), неподвижно стоит среди волн. Так молитва имеет свою котву крепкую, никаким бурям и волнам неподвластную, Иисуса Христа Сына Божия.

Для молитвы пост есть то же, что для птицы крылья.

Телеса наши, во гробах согнившие и в прах рассытавшиеся, возникнут от земли как трава весною, и по соединению с душами восстанут, и укажутся всему небу, пред очами Ангелов и человеков, пред очами предков наших и потомков, одни яко пшеница, другие же яко плевелы, ожидая серпов Ангельских, и того места, которое назначено особо для пшеницы, и особо для плевелов.

Вниди в клеть твою и помолися⁴. Такая уединенная молитва и в соборе может иметь место, если молящийся уединился от всех забот и попечений и пребывает безмолвен среди молвы, его окружающей...

Цікаво, що останні три уривки свого часу привернули увагу Пушкіна і були процитовані ним у статті, присвяченій творчості Георгія Кониського.

Та не лише схожість смаків першого російського поета і невідомого провінційного священника вигідно відрізняє останнього від багатьох його «колег». На відміну від них, він був людиною освіченою. А це зовсім не було загальноприйнятим правилом. Парафіяльні священники на Русі нерідко мали дуже низький рівень освіти або й узагалі були неосвіченими. Як правило, парафію вони отримували у спадок від батька-священника, тому рівень знань для одержання посади демонструвати не треба було. У XVIII ст. російський письменник, виходець із селян, Іван Посошков писав про таких пастирів, що вони «в книжном учении и разумении не весьма довольны» та «ничем от пахот-

⁴ Матф. 6: 6.

ных мужиков не отменны» (цит. по: Стефанович, 2002: 5). Така сама ситуація зберігалася і в першій половині XIX ст. Помітні зміни відбулися лише після реформ 1861 р., коли серед священиків значно збільшилася частка тих, хто здобув необхідну освіту (Розов, 2003).

Яків Голиков, як і більшість панотців, вірогідно, також був сином священнослужителя. Щоб проводити служби, він мав навчатися в духовному училищі, а потім у духовній семінарії. Ідея про створення середніх духовних шкіл нового типу виникла і почала реалізовуватися ще за часів Петра I. А за планом, що вже на початку XIX ст. розробляв митрополит Євген Болховітін, у кожній єпархії мало бути по одній семінарії (Козлов: <http://ezh.sedmitza.ru/index.html?did=615>). Тут діти сільських пастирів оволодівали і грамотою, і азами богослов'я. Але саме азами. Сучасники Якова Голикова неодноразово вказували на низький рівень викладання у семінаріях. Атмосферу, що панувала в цих закладах, які в народі називали бурсами, можна легко уявити, прочитавши роман ще одного колишнього семінариста — Миколи Пом'яловського — «Нариси бурси», написаний на початку 60-х рр. позаминулого століття. Жорстокість викладачів та старших за віком однокашників, непрофесійність і неосвіченість керівництва, які були реальністю у подібних закладах, назавжди могли відбити охоту до навчання і не забезпечували необхідного рівня знань.

Звичайно, за таких умов панотець Яків не міг стати енциклопедистом, але навіть у тій сфері, безпосередньо пов'язаній з його діяльністю, він припускається помилки, коли одну з випісок, що передують переписаним уривкам з творів Кониського, називає «Мысль арабских мудрецов»:

Будь подобен ручью, напоющею своєю влагой и злых и добрых — благодетельствуи и ты всем без разбора, как ручей; но не шуми подобно ему о своем благодеении. Будь прозрачен, как ручей, пред Богом и совестью, но не давай глядеть в душу твою порочному и злему; взгляд порока темнит душу. Темноту с нея смывают слезы покаяния, но из сердца должно излиться. Грех страшен, как нечистая влага оскверняет сосуд зловоием, он оскверняет душу злым помышлением.

Річ у тім, що авторство принаймні першого речення священнослужитель, який навчався у семінарії богослов'я та вивчав

історію церкви і праці святих отців, мав би визначити. Бо його автор — святий Василій Великий⁵, архієпископ Кесарії Каппадокійської (близько 330–379 рр.). Його ім'я стоїть поруч з іменами інших видатних отців церкви: Єфрема Сирина, Кирила Єрусалимського, Григорія Богослова, творіння яких є авторитетними для осіб духовного звання.

Втім, більш виразним є не стільки факт хибно визначеного авторства, скільки того, що цитата, приписувана іновірцям, розміщена православним панотцем у книзі православного ж автора. Це свідчить про певні зміни, які торкнулися одного з найконсервативніших прошарків суспільства — сільських священиків.

Інтерес до східної культури в Російській імперії помітно зріс на рубежі XVIII–XIX ст., що пов'язано з впливом романтичної традиції. В Європі популярною книгою стає Коран, увагу освіченого суспільства привертає іранська поезія. Пригадаємо «Західно-східний диван» Гете, Байрона, який звертається до східних тем, а в Росії, звичайно, Пушкіна з «Подражаннями Корану», або ж його лицейського друга Вільгельма Кюхельбекера, який писав:

При основательнейших познаниях и большем, нежели теперь, трудолюбии наших писателей, Россия, по самому своему географическому положению, могла бы присвоить себе все сокровища ума Европы и Азии. Фердоуси, Гафис, Саади, Джами ждут русских читателей (Кюхельбекер, 1979: 458).

Згодом ці культурні тенденції проникають у замкнений світ парафіяльного священика. Ще кілька десятиліть тому східна мудрість на сторінках книги з християнськими проповідями могла розцінюватися як богохульство, адже представники іншої віри, а тим паче мусульмани, вважалися єретиками. Навіть під час переходу в християнство їх перехрещували по першому чину нарівні з язичниками та юдеями, бо всі вони не визнавали Святу Трійцю та трикратного занурення у воду в ім'я Трійці. Однак суспільні зміни вже з другої третини XIX ст. помітно лібералізують середовище парафіяльного духовенства. Виникає інтерес

⁵ Так принаймні визначено в парафіяльній газеті «Рассвет» колпинської Церкви Вознесіння Господнього, що в Санкт-Петербурзі (від 2006 року, №4 (14)).

до культури народів іншого віросповідання, поступово підготовлено ґрунт для сприйняття нових ідей, нових віянь. Простежується цілком закономірний процес: у замкненій спільноті рано чи пізно формується радикально налаштований прошарок, який прагне змін. Не випадково саме в цей період у родинах панотців виростають діти-вільнодумці, різночинці, так звані революціонери-демократи, найвідоміші з яких — Віссаріон Белінський та Микола Чернишевський, онук та син священників, відповідно.

Безумовно, Яків Голиков був далекий від людей цього типу, але явно вже вийшов за тісні межі стосунків між паствою та поводитирем, стежачи за віяннями суспільного і, зокрема, культурного, життя.

Століття ХХ: «карельська» вигнанниця. Всупереч назві, погост, де служив священник Яків Голиков, містився не в Карелії, а, як було зазначено вище, в Тверській губернії. За понад двісті років до дати, коли панотець отримав у дарунок двотомник Георгія Кониського, ці місця почали заселяти православні карели. Після договору 1617 р. зі Швецією, за яким частина карельських земель відходила до шведської корони, вони не хотіли лишатися під владою іновірців. А років через сімдесят після 1840 р. майже у двох верстах від Кошево-Карельського погосту в садибі Слєпньово, що належала родині Гумільових, щоліта протягом 1911–1917 рр. гостювала Анна Андріївна Ахматова, колишня учениця Царськосільської, а згодом Київської Фундуклеївської гімназій. Спогади про перебування в садибі чоловіка поетеса залишила у своїх віршах:

Теперь прощай, столица.

Прощай, весна моя.

Уже по мне томится

Карельская земля... (Ахматова, 1990 I: 139)

Нині можна лише уявляти, який шлях здолав перший том цього видання до того, як з'явився у Києві та зайняв своє місце серед експонатів Київського музею О. С. Пушкіна, ставши точкою перехрещення багатьох шляхів. Анна Ахматова, в дитинстві гуляючи стежками Царського Села, подумки спілкуючись зі «смуглым отроком», в останні роки свого життя сказала про О. С. Пушкіна: «Он победил и время, и пространство» (Ахматова, 1990, II: 110). Те саме певною мірою можна сказати і про

цей дивний експонат, що поєднав три століття, трьох поетів і невідомого священика, Київ, Петербург і тверське селище Корельське Кошево.

Література:

Арзамас: в 2-х кн. Кн. 1.— М., 1994.

Ахматова А. А. Сочинения в двух томах.— М., 1990.

Козлов М., священник. Духовное образование в России. XVII—XX вв. // Православная энциклопедия: <http://czh.sedmitza.ru/index.html?did=615>.

Кониський Георгій. Воскресеніє мертвих // Українська література XVIII століття.— К., 1983.

Кюхельбекер В. К. О направлении нашей поэзии, особенно лирической, в последнее десятилетие // Путешествие. Дневник. Статьи.— Л., 1979.

Лотман Ю. М. О русской литературе.— СПб., 1997.

Макаров А. Світло українського бароко.— К., 1994.

Михайлов А. В. Поэтика барокко: завершение риторической эпохи // Языки культуры.— М., 1997.

Модзалевский Б. Л. Библиотека А. С. Пушкина.— СПб., 1910 (репринт, М., 1988).

Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году // Труды Киевской духовной академии. Т. II.— К., 1866.

Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в десяти томах. Тт. I, VII, VIII.— М.-Л., 1951.

Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву // Избранные философские сочинения.— Ленинград, 1949.

Розов А. Н. Священник в духовной жизни русской деревни.— СПб., 2003.

Стефанович П. С. Приход и приходское духовенство в России в XVI—XVII веках.— М., 2002.

Ушкалов А. В. Світ українського бароко.— Харків, 1994.

Чижевський Д. І. Історія української літератури.— К., 2003: <http://litopys.org.ua/chyzh/chy.htm>.

Шевчук В. О. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів.— К., 1991.

Микола КУЧЕРЕНКО,
старший науковий співробітник
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ: КОЛЕКЦІЯ ЧЛЕНА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ПАВЛА НАЗАРЕНКА

Такі знахідки бувають у музейних працівників нечасто. Наприкінці 2007 р. колекцію Історико-меморіального музею Михайла Грушевського поповнило унікальне зібрання родини Назаренків. Це численні книги (здебільшого початку ХХ ст.), часописи, географічні мапи, тогочасні побутові речі, грошові знаки, пейзажні листівки, родинні фотокартки... Їх подарував Юрій Павлович Назаренко (1920 р. н.), мешканець вулиці Великої Васильківської, квартира якого нагадувала музей. На жаль, власник досить похилого віку й уже багато чого не може пригадати. Але в загальних рисах удалося простежити долю цього унікального зібрання.

Колекцію збирав, переважно, батько Юрія Павловича — Павло Пилипович Назаренко (1889–1939). Він походив з козацької родини з-під Конотопа. Здобув освіту, зокрема навчався в школі бджільництва (с. Будаївка Київського повіту), а згодом учителював, тож під час мобілізації на Першу світову війну отримав офіцерське звання. Воював на Західному фронті, в 1917 р. був поручиком 246-го пішого Бахчисарайського полку 10-ї армії¹.

На хвилі національного піднесення 1917 р. товариші обрали Павла Назаренка делегатом до Всеукраїнської ради військових депутатів, а невдовзі він став членом Української Центральної Ради. Як офіцер і патріот Павло Пилипович добре усвідомлював і відстоював необхідність створення сильного війська для захисту новоствореної Української Народної Республіки. Хоча ми поки що надто мало знаємо про його тогочасну діяльність (зрозуміло, батьки намагалися не розповідати своїм дітям про часи визвольних змагань), та все-таки до нашого часу збереглася згадка про унікальний факт: незадовго до своєї смерті дру-

¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник.— К., 1998.— С. 217.

жина Павла Пилиповича — Олімпіада Григорівна (1891–1959) — розповіла синові Юрію, що родинну реліквію — золотий кишеньковий годинник «Zenith» — їм подарував сам Михайло Грушевський. За словами матері, у тяжкі січневі дні 1918 р. Голова Української Центральної Ради вручив подарунок Павлові Пилиповичу на знак запізнілого визнання слушності вимог щодо розбудови Армії УНР. На жаль, документально перевірити цю легенду вже навряд чи можливо.

Після поразки Української революції Павло Назаренко до 1928 р. був службовцем, а згодом закінчив курси перепідготовки вчителів при педагогічному інституті й учителював у школах сіл Феліціалівка (тепер — Здвижівка), Козинці, Микуличі Бороднянського району на Київщині, а з середини 1930-х рр. — у Києві.

У нашому місті родина Назаренків ще на початку 1920-х рр. отримала дві кімнати (згодом, після «ущільнення», лишилась одна кімната) у будинку на розі вулиць Паньківської та Льва Толстого за адресою: Паньківська, № 1. З боку вулиці Толстого то був верхній третій поверх (згодом надбудували ще один). Як розповідав Юрій Павлович, у тій комунальній квартирі на шість кімнат спершу мешкали чотири родини, але незабаром підселили п'яту сім'ю, потім шосту, сьому... Сьома родина жила в комірчині («кладовці»), але й це ще було не все. Восьма сім'я — молоде подружжя — зайняла антресолі, що містились над коридором, ванною, туалетом, «кладовкою», і потрапляла до свого «помешкання» з кухні по приставній драбині. Утім, це лише один зі штрихів тогочасного міського побуту.

Зовсім поруч, на Паньківській, № 9, жив Михайло Грушевський — давній знайомий Назаренків. Юрій Назаренко навчався в колишній колегії Павла Галагана, яка на той час уже стала школою № 57 ім. І. Франка, на вулиці Леніна (тепер — вулиця Б. Хмельницького). Його однокласницею недовго була Галя Петрицька (1919–1930), донька відомого митця Анатолія Петрицького та Ольги Шамраєвої — небоги Михайла Грушевського. Діти товаришували, і Юрко Назаренко часто заходив до будинку № 9. Дотепер він пам'ятає родину Грушевських: ласкаву й гостинну Ганну Сергіївну (у заміжжі — Шамраєва, Шамрай), серйозного й заклопотаного Михайла Сергійовича та їхньо-

го молодшого брата — далекого від побутових проблем Олександра Сергійовича. Юрій Павлович зберіг старовинну козацьку порохівницю («порохівницю-підсипку») та швейну машинку «Singer», що їх Грушевські подарували родині Назаренків. А поламаного потемнілого дерев'яного стільця з багатим різьбленням у гуцульському стилі, викинутого Грушевськими, він підібрав. Батько стільця поремонтував, і через багато десятиріч він повернувся в дім відомого історика — тепер уже як музейний експонат. Походження того стільця сумнівів не викликає, адже відомо, що Михайло Сергійович, живучи 20 років у Львові, збирав поміж майстрів кращі зразки гуцульського декоративно-прикладного мистецтва.

Нині можна вважати, що доля була прихильною до цієї родини. Якимось чином більшовики не довідалися про активну участь Павла Назаренка в Українській революції 1917–1920 рр., тож сім'ю обминув кривавий каток сталінських репресій. У 1937 р. Юрій вступив на хімічний факультет Київського університету, що його закінчив уже в евакуації в Москві (1941 р.). У 1945 р. він воював на Далекому Сході, після демобілізації пішов працювати (з 1946 р.) до Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР, а через кілька десятиріч перейшов до Інституту фізичної хімії АН УРСР. Близько 1949 р. закінчив аспірантуру. Співавтор «Короткого довідника з хімії», російсько-українського хімічного словника, близько півсотні публікацій у наукових часописах. З 1983 р. на пенсії.

Вихований на родинних традиціях поваги до культури й історії свого народу, Юрій Назаренко зберіг батьківську колекцію, а потім передав її до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Хотілось би назвати ще низку найцінніших з її експонатів. Хоча найстаріша книжка в бібліотеці Назаренків датується 1876 р.², проте більшість книг було видано в бурхливі часи Української революції 1917–1920 рр. та період «розстріляного українського відродження» 1920-х рр. Серед авторів — Б. Грінченко, Дніпрова Чайка (Л. Василевська), О. Дорошкевич, С. Єфремов, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Кобилянська, М. Костомаров, М. Коцюбинський, М. Кулябко, М. Леонтович, Д. Маркович, М. Наконечний, В. Науменко, І. Огієнко, О. Олесь,

² Сербські народні думи і пісні / Переклав М. Старицький.— К., 1876.

М. Плевако, С. Рудницький, Є. Тимченко, І. Франко, Г. Чупринка, Т. Шевченко (видання «Кобзаря» різних років), К. Шероцький. То були художні прозові й поетичні твори, науково-популярні книги, підручники з української мови й літератури для дітей та дорослих. Цінним надбанням для музею стали вісім примірників заснованого Михайлом Грушевським часопису «Літературно-Науковий Вісник» за 1909–1919 рр., детальний російський географічний атлас 1905 р.³, мапи Київщини 1920–1930-х рр.

Серед грошових знаків — переважно банкноти й монети Російської імперії, РСФРР, СРСР, проте є також австро-угорські крони, гривні та шаги УНР. Особливий інтерес викликали «100 гривень УНР» (1918 р.), оскільки нічого не було відомо про випуск Українською Центральною Радою банкноти такого номіналу. О. Мельник (донедавна — співробітниця Історико-меморіального музею Михайла Грушевського) пощастило з'ясувати пікантну подробицю: випускала ці «100 гривень УНР» не Українська Центральна Рада, а більшовицький Народний Секретаріат у Харкові, ще ймовіріше — Раднарком у Москві, щоб підірвати молоду українську державність. Тож ця банкнота є рідкісним свідченням тогочасних політичних інтриг.

Значний інтерес викликають також численні поштівки із краєвидами міст Російської імперії: Петербурга, Москви, Бердянська, Брянська, Вільна (Вільнюса). Проте листівки з пейзажами сучасної Польщі значно переважають: Варшава, Ново-Александрія (Пулави), Рацьонжек, Седльце, Казімеж над Віслою, Ловіч, Цехоцінок і Більськ. Мабуть, їх збирала майбутня дружина Павла Назаренка — Олімпіада Григорівна Вржеціонко (так її записали у Варшаві, сполячивши українське прізвище Веретенко). Олімпіада Григорівна походила з міста Більськ на Підляшші. Це був крайній північний захід української етнічної території, але 1939 р. Підляшшя чомусь опинилось у складі Білостоцької області Білоруської РСР, а внаслідок Другої світової війни повернулося до Польщі й зазнало тотального спольщення; тепер місто Більськ називається Бельск-Подляскі. Олімпіада Григорівна навчалась у російськомовній Варшавській 4-й гімназії, а вже згодом потрапила до Києва, де, за словами сина

³ *Ильин А.* Новый учебный географический атлас для полного гимназического курса, состоящий из 38 карт.— С.-Пб., 1905.

Юрія, працювала в конторі німецької фірми, що торгувала сільськогосподарськими машинами (склад фірми був на теперішній вулиці Фізкультурній), а за часів УНР вийшла заміж за Павла Назаренка. У подарованому нашому музею родинному альбомі Назаренків є й низка фотознімків Веретенків. Та найціннішими для нас є фотокартки самого Павла Назаренка. Вони стануть у нагоді під час створення життєпису цього забутого (а тому й дивом уцілілого) депутата Української Центральної Ради. Інші отримані від родини Назаренків музейні предмети вже стали важливими експонатами меморіальної квартири Грушевських. А друкарська машинка «Mercedes-5» (кінця ХІХ – початку ХХ ст., Німеччина) може прикрасити експозицію залу № 3, що висвітлює період Української Центральної Ради.

Упродовж багатьох десятиріч Юрій Павлович зберігав зібрані батьком колекцію й бібліотеку. Зберігав як пам'ять про тата, про його присвячену Україні молодість, про ті бурхливі роки, які, за словами Михайла Грушевського, «випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають»⁴. У наш час, коли, нарешті, здійснилася мрія батька та його побратимів про державну незалежність України, пан Юрій передав безцінні матеріали до нещодавно відкритого музею Великого Українця.

⁴ *Грушевський М.* На переломі // На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали.— Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992.— С. 8.

Лілія БАЛАГУРА,

старший науковий співробітник
відділу фондів Музею історії міста Києва

КОЛЕКЦІЇ ТА КОЛЕКЦІЙНІ ОПИСИ

У процесі звіряння експонатури музею було знайдено кілька ретельно складені співробітниками фондів музею стоси колекційних описів. Колекційні описи — одна з обов'язкових форм обліку у фондовій документації, передбачених чинною інструкцією з обліку і збереження музейних цінностей. Складаються вони у тому випадку, якщо до музею надходять: іменні зібрання, скарби, колекції та конфіскати, вилучені митницею або органами влади. Складання описів — важливий робочий процес для впорядкування музейного зібрання, для зручності пошуку речей груп збереження, об'єднаних, проте, певним колекційним описом, також — для складання різноманітних допоміжних картотек (іменних, тематичних, топографічних тощо).

Крім того, зазначені описи являють інтерес тим, що в них викладено як історію конкретного надходження до музею, так і відомості про власника та склад цього зібрання — важливим джерелом наукового дослідження будь-якої теми.

Роки відкриття музею збіглися у часі із сумнозвісною «Справою нумізматів СРСР», коли тривав розгром колекціонерського руху в країні, внаслідок чого колекціонерів міста зухвало пограбувала держава. Таким чином до музею потрапляли й так звані конфіскати, вилучені колекції.

Так, у березні 1981 р. з фінвідділу Жовтневого райвиконкому м. Києва, до музею було передано монетно-речове зібрання невідомого власника (МІК Кв 6133–6134/61). За колекційним описом у зібранні було 214 срібних і мідних монет: російсько-радянські, грузинська номіналом два абаза 1808 р. Родзинкою було намисто, виконане з 36 круглястих чорних пастових намистин і прикрашене вісьмома дукачами з 20 срібних копійок початку ХХ ст.

У березні 1987 р. фінвідділ Управління МВС Печерського району м. Києва передав музею конфіскат — колекцію значків з 15 тисяч одиниць, власником якої був А. Жигadlo (МІК Кв

22104–37103, 59302–59324). Зібрання пройшло первинний облік і було складено багатотомний колекційний опис. Тематично значки були, переважно, радянських часів другої половини ХХ ст. і висвітлювали такі теми: космос, авіація, ленініана, видатні особистості, міста СРСР, герби міст, ГЕС і ГРЕС, промисловість, фестивалі, спорт, 50-річчя СРСР, відмінники соцзмагання, концентраційні табори, відмінники різних родів військ, туризм СРСР, інтурист, відомчі значки, футбольні клуби країн Західної і Центральної Європи, Америки, міжнародні матчі, фірмові магазини (на кшталт «Сонце в бокалі»).

Проте, на цей багатющий комплекс очікувала сумна доля — у повному складі зібрання проіснувало в стінах музею лише 4 роки. У березні 1991 р. відповідно до листа з ФСК «Контакт» (Фізкультурно-спортивний клуб УТОГ) з проханням про «...безвозмездною передачу ненужных музею выставочных материалов: значков, афиш и т. д.» музей передав назавжди 13 677 значків, які тепер цінуються, без перебільшення, на вагу золота, адже вони, по-перше, стосуються великого пласту життя країни, а по-друге, виробництво цієї масової популярної продукції припинено і не відроджується вже багато років, тобто на сьогодні просто відсутнє.

Заслуга утворення головного музейного фонду належить науковим співробітникам. Від дня заснування музею вони налагодили зв'язки з колекціонерами міста, які вважали за краще передати до музею на довічне зберігання предмети свого багаторічного улюбленого захоплення для майбутніх виставок, для висвітлення у майбутньому різних сторінок історії столиці України та країни в цілому.

1983 р. музей закупив колекцію значків Павлишина (МІК Кв 14428/1–14428/1650), яка налічувала 1651 значков, різних за своєю тематикою, де представлено: преса України і Києва, культура (письменники і поети, науковці, відомі історичні постаті, різноманітні культурні події), промисловість та її продукція, архітектура, мистецтво, наука, вища освіта, авіація, спорт, відмінники збройних сил різних родів військ.

Так, у вересні 1987 р. музей закупив у Валентини Петрівни Шевченко невелике за кількістю (усього 56 предметів), але дуже змістовне срібне зібрання, яке належало її покійному чолові-

кові, учаснику війни 1941–1945 рр. (МІК Кв 40624–40679). Це — рублі, полтини, півполтини, гривеники майже всіх російських імператорів від Петра I до Миколи II. Серед них — коронаційні рублі Олександра III 1883 р. (3 одиниці), Миколи II 1896 р., а також рідкісні пам'ятні рублі 1834, 1859, 1912 та 1913 рр. Також у монетній частині зібрання присутні пруські 2/3 талера і рейхс-талер 1766 р., австрійський талер 1825 р., амулет-георгталер XVIII ст., піастр 1769 р. У зібранні присутні й жетони: В пам'ять сільськогосподарської і промислової виставки 1897 р. у Києві; Перший російський парламент — Державна Дума. 27 квітня 1906 р.; Тисяча років пам'яті святих Кирила і Мефодія. Київ, 1885 р. До збірки входить срібна нагородна медаль в пам'ять 100-ліття Вітчизняної війни 1912 р.

Найкоштовнішими у зібранні, головною його окрасою є дві пам'ятні медалі Польщі середини XVII ст. Перша за часом медаль — «Київська фортеця. MDCCLI» на здобуття Києва 22–25 липня 1651 р. військами Януша Радзивілла, що відображає один з епізодів Визвольної війни в Україні у 1649–1654 рр. Її автор — відомий медальєр Себастьян Дадлер (1586–1657), який працював з 1647 р. на монетному дворі Гданська, де позначав монети і медалі, як їхній проєктант, ініціалами SD та виконував на замовлення пам'ятні медалі. Відомі шість екземплярів цієї медалі, наш екземпляр — сьомий і, поки що єдиний в Україні (?), належить нашому музею і представлений тепер на міжнародній виставці «Україна — Швеція: на перехрестях історії XVII–XVIII ст.», відкритій у Національному музеї історії України 1 жовтня 2008 р. Друга пам'ятна медаль 1657 р. присвячена польській фортеці. Її виконав медальєр Ян Хьохн, який працював на королівському монетному дворі м. Бидгощ у 1635–1636 рр. і мав сигнатуру з ініціалів ІН.

Наступну нумізматичну колекцію, що з'явилася в музеї зовсім неочікувано в кризові і голодні роки на початку 1990-х, подарувала киянка Новаківська О. О., виконуючи заповіт Володимира Денисовича Дяденка (1932–1993) — професійного археолога та етнографа, високоосвіченої людини. В останні роки свого життя він вимушено відійшов від справ і присвятив своє дозвілля колекціонуванню. Про цього колекціонера, нумізмата і про його колекцію з 2816 предметів існує публікація в журналі «Нуміз-

матика і фалеристика» № 3, 2002 р. Треба зазначити що, колекція вже 15 років перебуває у стані науково-інвентарного опрацювання та запису до колекційного опису через складність та численність предметів, адже в ній присутні монети Стародавніх Греції, Римської республіки та імперії V ст. н. е., Візантії IX–X ст., дирхеми Золотої Орди та Кримського ханства, свинцеві печатки Візантії, скляні вагові гирьки. Великий розділ становлять монети IX–XVIII ст., в яких від денаріїв, оболів хрестових і брактеатів до грошей, ортів, талерів представлені Польща-Литва, Річ Посполита; Франкська імперія, Англія, Німеччина, Угорщина, Чехія, Валахія, Болгарія, Сербія, Тевтонський та Ливонський ордени, Швеція, Голландська республіка, Данія, Шотландія, Франція, Іспанія. У розвої монет цього періоду виявлено скарби і так звані поодинокі знахідки, про які вже згадувалося у збірці «Київ і кияни» № 2, 2002 р. Монети XIX–XX ст. представляють як країни Західної і Центральної Європи, СРСР, так і Америки, Африки, Азії. Особливу групу зібрання становлять різноманітні жетони, нагородні та пам'ятні медалі.

Часто до іменних речових комплексів, які власне складають колекцію, долучаються предмети нумізматики і фалеристики, про які неможливо не згадати з огляду на їхню рідкісність. Так, 2004 р. до нашого музею завітав гість із Канади — Петро Махлай, син колишнього киянина і сотника ОУН-УПА Миколи Артемовича Махлая (1890 р., Київ – 1974 р., США). Він передав музею нагороди та особисті речі батька (МІК Кв 67249–67254): Хрест комбатантський з мечами № 0375 та Посвідчення № 0375 до Хреста члена Спілки українських ветеранів США 1946 р., Посвідчення № 117 (м. Брест 1941 р.), Особисту картку № 1438 1924 р., Протокол обшуку НКВС Білорусії 1940 р., рукопис своїх спогадів «Шлях батька» 2004 р., фото датоване 1915 р. тощо. Життєвий шлях М. А. Махлая було розкрито в публікації співробітника музею історії міста Києва Е. Корюковець у збірці музею «Київ і кияни» № 6 за 2006 р.

У листопаді 2006 р. музею подарували прекрасну за змістом, якістю і станом збереження та високого рівня дизайну колекцію значків, тему якої без перебільшення можна визначити як «Весь Київ» (МІК Кв 68991/1–68991/756). Збирав її впродовж сорока років киянин Ігор Юхимович Козубський (р. н. 1929).

Про цього колекціонера, історію його захоплення вже розповідалося у збірці музею «Київ і кияни», випуск № 6, 2006 р. та складено колекційний опис на 756 одиниць. Колекція значків І. Ю. Козубського складається з тем: музеї Києва, історія міста, билісні герої Київської Русі, перемога у війні 1941–1945 рр. оборона та визволення Києва, Україна, Київ — місто-герой, трагедія Бабиного яру, Київ 1917–1918 рр., культові споруди міста, пам'ятки архітектури, тисячоліття хрещення Київської Русі, 1500 років Києву, князі Київської Русі, міжнародні наукові зібрання, наука, освіта, культура, медицина, київ промисловий, аеропорти, річковий порт, готелі, станції метро, мости, центральний вокзал, ЦУМ, фірмові магазини, ресторани, трамвай, тролейбус, міста — побратими Києва, Т. Шевченко, Київ спортивний, ЧАЕС, Національно-визвольний рух XVII і XX ст., державотворення.

Будь-які скарби, випадково знайдені, також вважаються колекцією, в яку її колишній власник вкладав «на тимчасове збереження до кращих часів» найцінніше, що мав. Подібний скарб-колекцію музей отримав, наприклад, в наслідок того, що у листопаді 1981 р. працівники машинного відділення Бессарабського ринку під час ремонтних робіт у коморах підвалу знайшли дерев'яну скриню з подвійним дном (розміром 50,0424,5421,2 см), обкуту залізом, із залізним замком. Вміст цієї скрині дозволяє кваліфікувати знайдене, як грошово-речовий скарб (МІК Кв 2016), тому що разом із паперовими грошима в ній зберігалися: бронзова люстра кінця XIX ст. (h 106 см, d 26 см; складається «з двох частин, які являють собою грушоподібну чашу, до чаші прикріплено три вигнутих рижка»), а також бра XIX ст., яке було зафіксоване в музейному акті прийому, але не заінвентаризоване і на цей момент у фондах не виявлене. Крім цього, скриня містила паперові гроші Росії кінця XIX – початку XX ст. загальною кількістю 270 одиниць: державні кредитні білети номіналами 3 і 10 рублів XIX – початку XX ст.; казначейські знаки номіналом 20 і 40 рублів; грошові знаки номіналом 250 рублів 1917–1918 рр.; державні кредитні білети номіналами 1, 3, 5, 25, 100, 500 і 1000 рублів кінця XIX – початку XX ст.; державного казначейства знаки номіналом 100 рублів з двома купонами 1915 р. Також — знаки державної скарбниці України номіналами 50 копійок і 50

карбованців 1918 р. та державні грошові знаки Австро-Угорщини номіналом 20 крон 1913 р.

Основний фонд музейних цінностей складається з багатьох різноманітних колекцій або зібрань як малочисельних, але змістовних, так і великих, що є дуже важливим матеріалом для наукового дослідження, для побудови майбутньої експозиції, тому звернути на них увагу науковців — наше першорядне завдання. Робота з вивчення колекцій, які перебувають у зібранні музею, на цьому не припиняється і буде продовжена в наступні роки.

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Владислав ЦИЛИЦЬКИЙ,
провідний науковий співробітник
відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва

НОВЕ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІДДІЛУ «КИЇВ ПІДЗЕМНИЙ» В УРОЧИЩІ ЦЕРКОВЩИНА У 2008 РОЦІ

У липні–серпні 2008 р. силами відділу «Київ підземний» було продовжено археологічні дослідження комплексу печерних споруд Гнилецького печерного монастиря, розташованого на південній околиці Києва, на території лікарні відновлювального лікування МВС України «Хутір Вільний».

Головними завданнями, що стояли перед відділом, були:

1. Розчищення законсервованого чотири роки тому провалу, дослідження якого не були завершені свого часу.
2. Розвідка прилеглої території на предмет нових просідань ґрунту, які можуть вказувати на зруйновані печерні галереї.

У процесі розвідки було виявлено чотири нові просідання, які з досить високою долею ймовірності можуть вказувати на зруйновані печерні галереї. Одну з них було досліджено.

Законсервований провал було розчищено повністю. Дослідженнями з'ясовано, що спочатку провалля являло собою досить розгалужену звірячу нору, яку згодом намагалася розширити та пристосувати для своїх житлових потреб людина. На сьогодні печерна споруда являє собою чотириметрову галерею, викопану в лесовому шарі, яка закінчується залишками звірячої нори (ймовірно лисячої). У кінці галереї перпендикулярно від неї йде відгалуження довжиною три метри, яке закінчується недокопаним приміщенням площею близько 1,5 м². Схожа ситуація спостерігається і на дослідженій Т. А. Бобровським на початку 90-х рр. ХХ ст. печерній споруді, розташованій на протилежному (північно-східному) боці пагорба. У ній також зафік-

совано недокопане приміщення з кінцевої келії. Напрямок недокопаних приміщень в обох випадках — вглиб пагорба.

Після закінчення досліджень розкопану печерну споруду законсервували до наступного археологічного сезону.

Крім цього, було досліджено одне з чотирьох нових прохідань, що утворилося на східному боці пагорба, приблизно на однаковій відстані між двома вищезгаданими печерними спорудами.

В результаті досліджень з'ясували, що ця печерна споруда є геологічним розколом пагорба, що стався, ймовірно, в результаті невеликого землетрусу. Згодом цей геологічний розкол намагалися розширити та пристосувати до житлових умов, але з огляду на складну геологічну ситуацію та високу ймовірність обвалу роботи не було закінчено. З вищеназваних причин остаточні дослідження цієї ділянки перенесено на наступний рік.

Дослідивши Північний комплекс Гнилецького печерного монастиря, можна припустити, що паралельно з Основним печерним комплексом існував відлюдницький комплекс, себто ченці, яких з тих чи інших причин не прийняли до монастиря. Вони викопували собі невеличкі келії самостійно, де і жили, як анахорети. Судячи з усього, на якомусь етапі їх кількість зросла настільки, що вони вирішили об'єднати свої помешкання в один печерний комплекс, але не завершили роботу й одночасно залишили цю місцевість, ймовірно через згаданий вище землетрус.

В усякому разі, остаточну відповідь на такі припущення можуть дати лише подальші дослідження цієї території.

Марія КАДОМСЬКА,
головний мистецтвознавець інституту
«НДІпроектреконструкція», м. Київ

ОДНА З ОСТАННІХ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОГО МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

Будинок на Контрактовій площі, 8 донедавна не привертав уваги дослідників. В історичній та краєзнавчій літературі до кінця 1990-х рр. взагалі не було жодних відомостей про історію забудови цієї садиби. Архітектурне рішення головних фасадів будинку візуально сприймалося у стилістиці історизму, що є характерним для масової житлової забудови Києва позаминулого століття.

Однак розвідки архітектора-реставратора В. Ф. Отченашка і подальші історико-архівні дослідження 1996 р. дозволили зробити вельми важливий висновок — будинок виявився різночасовою спорудою: первісний об'єм, зведений на межі XVIII–XIX ст., було розширено прибудовами зі зміною стилістики фасадів у 1841 та 1858 рр. Знайдені графічні матеріали й архівні документи дозволили простежити утворення парцеляни в сучасних межах, зміну її власників, складний процес формування існуючого будинку.

Ділянка перебуває у центрі середньовічного Подолу, двоповерховий цегляний будинок розташований у південно-західній частині Контрактової площі, на розі курдонеру, утвореного проти церкви Успіня Пресвятої Богородиці, що протягом століть зберігала значення громадського центру і була одним з осередків київської митрополії. Отож особливості місця розташування садиби вимагали вирішення завдань, пов'язаних не лише з дослідженням і реконструкцією будинку, а й з виявленням якостей навколишнього середовища й самої ділянки в конкретному історичному розвитку.

Будинок цей унікальний: первісний об'єм являє собою єдину вцілілу до наших днів будівлю одного з київських ремісничих цехів. Ділянка з 1657 р. належала кушнірському цеху (тобто цеху хутовиків, у деяких джерелах він називається «шапошницьким»). У документі з фонду Російського державного істо-

ричного архіву (Санкт-Петербург) повідомляється (тут і надалі цитуємо мовою оригіналу): *«За неимением усадеб для собрания ремесленников двора нужного как для случающихся по ремеслу разборов так и к устройству между собой порядка, не заимствуя ни же малой части от Киевского гражданского общества деньгами, сложились из своей собственности, приобрели покупной двор с полной лежащей под оным землею, на владением коим цеху кушнирскому выдана от магистрата 1657 года 21 августа крепость»*¹.

Цехова організація мала велике значення в суспільному житті Подолу, що був аж до першої третини ХІХ ст. під муніципальним управлінням, у певні періоди досить автономним.

Запровадження т. зв. «магдебурзького» самоуправління в Києві дослідники відносять до початку ХV ст., а найстаріша грамота на це право, що дійшла до наших часів, датується 1494 р.²

Завдяки цьому привілею, наданому Києву князями литовськими, а згодом підтверженому польськими королями, українськими гетьманами і російськими государями, місто мало свій власний політичний устрій. Керували містом виборні від городян війт і магістрат, які й займалися всіма справами міського господарства — судовими, адміністративними, фінансовими і навіть військовими³.

Під юрисдикцію магістрату підпадали і ремісничі цехи, міщани звільнялися від влади воеводи і підпорядковувалися винятково війтівському суду.

Таким чином, Київ являв собою більше 300 років окрему політичну одиницю, своєрідну автономну республіку, управління якою здійснювалося на підставі стародавніх прав і привілеїв. Є різні точки зору щодо оцінення ролі магдебурзького права у розвитку Києва, але немає сумнівів, що укорінення привілеїв та цехового устрою в українських землях були невід'ємною ланкою в системі загальноєвропейських соціально-економічних і

¹ РДІА., ф. 1286, оп. 1, спр. 26 — Документ виявив архітектор В. Отченашко.

² Акты Западной России, т. 1, № 120; И. Каманин. Новые данные для истории Киевского городского самоуправления в 17 в.— Сб. статей по истории права.— К., 1904.— С. 178.

³ В. Щербина. Борьба Киева за автономію // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.—К., 1926.— С. 168–182.

культурних процесів, що не поширювалися далі на схід — на територію Московської держави⁴.

У «Цеховому уставі» кінця XVIII ст., що зберігається в архівному фонді кушнірського цеху, зазначено: *«Ремесленники кожного особого мастерства составляют особый цех. В цехи записывают всякого свободного человека, какого бы он рода, веры и поколения не был, буде только он знание свое в мастерстве теоретически и практически докажет и при том уверит несомнительным о честном его поведении свидетельством»*⁵.

Кушнірський цех був одним із чотирьох найстаріших киево-подільських цехів, організованих з XV ст. за західними зразками⁶. У своїй роботі, присвяченій історії київських цехів, К. Лазаревська відзначала: *«Цехи: шевський, кравецький, кушнірський і ткацький, мали королівські привілеї й пам'ятали, коли змолоду були єдиними цехами на Подолі і тому ставили себе вище над існуючими цехами і вміли боронити свої права. Цеховий двір, необхідна приналежність цехів і гордість їх, мав мету свого існування бути місцем об'єднання ремісників»*⁷.

Цехові будинки служили й джерелами прибутку. Так, війт Сичевський у рапорті від 19 квітня 1764 р. писав: *«В городе Киеве при цехах кушнирском, кравецком, ковальском, шевском, резницком, рыбаьском и пр. имеющиеся цеховые дворы и при них погребя отдаются в наем по 20 рублей, да в тех же дворах продаются меды, прозываемые канунные»*⁸.

Цікаво зазначити, що кушнірський цех у XVIII ст. був одним із найбагатолюдніших: судячи з перепису населення 1742 р. під час принесення присяги князеві Петру Федоровичу, у чисельності ремісників (310 осіб) кушнірський цех поступався лише шевському й кравецькому (усього в цей період у Києві значиться 11 цехів). Оксамит кушнірського цеху 1778 р. ще в 20-ті роки минулого століття зберігався у Всеукраїнському істо-

⁴ Н. Білоус. Магдебурзькі старожитності на Київщині у 15 – першій половині 17 ст. // Старожитності.— К., 1993.— № 2.— С. 22.

⁵ ДАК, ф. 326, оп. 1, спр. 1, л. 16.

⁶ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.— К., 1926.— С. 219.

⁷ К. Лазаревська. Київські цехи в 2 пол. 18 та на поч. 19 ст. // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.— К., 1926.— С. 278, 300.

⁸ Киевская старина.— т. 33.— 1891.— С. 416.

ричному музеї ім. Шевченка серед реліквій старого київського самоврядування⁹.

До кінця XVIII ст., після 1797 р., будинок з дерева кушнірського цеху занепав, а прибутки дозволяли побудувати новий, з каменю. Точної дати зведення нового будинку в наявних архівних документах не виявлено, однак будинок можна, вірогідно, датувати 1799–1803 рр.: на плані Києва 1799 р. будівлю не показано, але її позначено вже як існуючу кам'яну на плані допожежного Подолу 1803 р.¹⁰

Двоповерховий кам'яний на склепінних підвалах будинок було зведено за типовим проектом, з ампірним головним фасадом, що виходив на площу перед Успенською церквою. Цей прямокутний у плані будинок репрезентував характерну подільську забудову першої половини XIX ст., його первісний вигляд представлений на виявлених автентичних документах: розгортці 1830-х рр. з фондів Військово-історичного архіву в Москві, на плані 1841 р. і на кресленіку 1857 р.¹¹

Короткі відомості про будинок є в документі 1806 р.: *«Цех кушнірський по большой Мостовой улице¹² с двумя погребами и двумя выходами, в двух этажах, в нижнем 4 лавки и пятая в воротах да 4 теплые кладовые, а в верхнем о шести покоях и одной кладовой, в длину 30 аршин, а в ширину в 15 аршин»¹³.*

Кушнірському цеху кам'яний будинок належав недовго: відповідно до урядового положення від 6 серпня 1806 р. цехові будинки відібрали на користь міського управління. Через це кушнірський цех звернувся зі скаргою до Санкт-Петербурга, до сенатора Міністерства внутрішніх справ князя Куракіна, доводячи, що будинок було побудовано на землі, яка належала цеху з середини XVII ст., кошти виділено з цехових доходів і навіть суми, позичені на будівництво, ще не виплачено. Однак столич-

⁹ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці в історії та пам'ятках.— К., 1926.— С. 255.

¹⁰ ІА АНУ.— науковий архів, ф. 14, № 16, садиба № 2179.

¹¹ ЦДВІА (Москва), ф. 349, оп. 18, спр. 3010, л. 1; ГАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2854, л. 3; ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2107, л. 21.

¹² Велика Мостова — головна магістраль стародавнього Києва, була частиною шляху з Верхнього міста та Печерського містечка на Поділ, до торгової площі.

¹³ ДАК, ф. 1, оп. 2-а, спр. 35.

не начальство підтримало рішення Київської міської управи. У відповідному листі лише було висловлено побажання, щоб, підібравши будинок кушнірського цеху, міська скарбниця за можливості виплатила кредиторам борги, які залишилися після будівництва¹⁴.

Під час пожежі 1811 р. новий кам'яний будинок дуже не постраждав. Відповідно до плану перепланування Подолу, затвердженого 1812 р., міський будинок (раніше кушнірський цех) увійшов до складу кварталу, що одержав збережені допінні межі. На планах перепланування Подолу за класицистичною регулярною планувальною схемою садиба показана під № 233¹⁵.

Двоповерховий кам'яний будинок — один з небагатьох, що вціліли після спустошливої пожежі 1811 р. За новим планом він став важливим містобудівним елементом формування забудови центральної площі і, природно, привертав увагу потенційних хазяїв. Вже через півтора місяці після пожежі, 26 серпня 1811 р., Київська реміснича управа звернулася до магістрату з проханням надати вцілілі кам'яні будинки, що належали раніше кушнірському і шевському цехам, для розміщення їх і самої ремісничої управи (залишки будинку шевського цеху донедавна ще залишалися на місці будинку на вул. Притисько-Микільській, 3): *«Во время случившегося несчастного случая обывательские деревянные корпуса, а и некоторые каменные сгорели, а иные хотя остались, но и те пожертвовавшими огнем людьми постоем заняты, как только оставшиеся от пожара шевский и кушнирский каменные и в сих двух после подчинки могут все цехи поместиться»*¹⁶.

Проте у проханні ремісничій управі відмовили, будинок колишнього кушнірського цеху передали купцю другої гільдії Пилипу Івановичу Лакерді (бл. 1755–1827), іменитому діячеві київського міського самоврядування: він обирався до магістрату розпорядником громадської комісії з міських прибутків і витрат, був одним з головних місцевих «питейних» відкупників, у 1812 р. займав посаду бургомистра, а у 1813–1814 рр. виконував

¹⁴ РДА., ф. 1286, оп. 1, спр. 26.

¹⁵ РДА., ф. 1293, оп. 168, спр. 25, л. 1; ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 2952, л. 3.

¹⁶ Інститут рукописів ЦНБ АН України.— Ф. 651, № 940–961, л. 13.

обов'язки київського війта. П. Лакерда — випускник Києво-Могилянської академії, з 1815 р. — почесний громадянин міста Києва. А взагалі родовід Лакердів у Києві простежується до 1925 р.¹⁷

У фондах Інституту рукописів при Центральній науковій бібліотеці АН України було виявлено лист П. Лакерди від 14 серпня 1811 р. до військового губернатора Михайла Андрійовича Милорадовича з проханням передати йому будинок кушнірського цеху замість його кам'яного двоповерхового будинку, що підлягає знесенню за новим післяпожежним розплануванням Подолу.

Листування щодо колишнього кушнірського будинку тривало ще довго, доки спеціальна комісія рішенням від 30 травня 1813 р. надала зрештою спірну садибу у власність П. Лакерді¹⁸. Після його смерті, згідно з духівницею 1827 р., майно залишалося у повному розпорядженні вдови Маври Лакерди, яка оформила доручення на керування всіма справами на ім'я одного із трьох своїх синів Антона Лакерди¹⁹. Однак на все майно родини з 1828 р. було накладено заборону за борги батька, а згодом його взяв магістрат під опіку у зв'язку з розпочатим процесом про зловживання вищих чиновників міського самоврядування²⁰. Будинок на Контрактовій площі опинився під заставою в Київському наказі суспільного піклування і його продали з публічного торгу наприкінці 1835 р. Садибу придбав дворянин Григорій Семенович Чайковський, документи на ділянку було оформлено 5 грудня 1835 р.²¹

24 травня 1841 р. Г. Чайковський звернувся до Київського будівельного комітету із проханням дозволити прибудувати до його будинку на Олександрівській площі три кам'яні крамниці замість існуючих дерев'яних. Проект склав київський міський архітектор Л. Станзані й завірив Київський будівельний комітет, що зведення кам'яних крамниць при будинку не спотворить

¹⁷ Києво-Могилянська академія в іменах 17–18 ст. Енциклопедичне видання.— К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001.— С. 310–311.

¹⁸ ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 178, л. 102.

¹⁹ ДАК, ф. 1, оп. 4, спр. 32, л. 56–57.

²⁰ *И. Камашин*. Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву // Киевская старина.— К., 1888.— Т. 21.— С. 146–147; ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 1945.

²¹ ЦДАУ, ф. 486, оп. 5, спр. 212, л. 22–26.

шигляду площі²². Одноповерхові кам'яні крамниці з трьома входами зафіксовано на кресленнях 1857 р.²³ Надбудовані й перероблені, все ж таки первісні об'єми цих крамниць збереглися дотепер.

У результаті розподілу нерухомого майна між спадкоємцями, що відбувся у серпні 1845 р., після смерті Г. С. Чайковського, садиба на Контрактівій площі перейшла у власність до старшого сина Григорія Григоровича Чайковського, у той час — лейтенанта флоту. Згодом, за купчою від 10 квітня 1850 р. садибу придбав купець Григорій Іванович Покровський за 18 тисяч рублів сріблом. Родина Покровських, відома в Києві з першої половини XVIII ст. (Іоанна Покровського було внесено до списку тих, хто заприсягнув імператору Петру II), володіла садибою в наступні 70 років, аж до націоналізації приватної забудови в Києві.

Григорій Покровський вів активну комерційну діяльність. Він мав низку контрактів з поміщиками Київської губернії на оренду в них млинів на річці Ірпінь, питних закладів у кількох селах. У Києві він був відомий ще й тим, що вів активну громадську роботу. 1840 р. міське товариство обрало його депутатом з перевірки торгівлі, 1843 р. він став ратманом міської поліції, 1851 р. — гласний міської думи. 1854 році Григорія Покровського обрали засідателем Київської Палати Цивільного Суду, на початку 1860-х рр. обіймав посаду Київського міського голови.

Григорій Покровський багато часу приділяв добродійності. Він підшукував у місті садиби з гарними приміщеннями й здавав для сиріт дитячого притулку, де дітей не лише утримували, але й давали можливість одержати професію, а після іспиту — і роботу.

Родина Покровських з п'ятьма дітьми жила у власному особняку на вул. Спаській, 16, а садиба на Контрактівій площі з усіма будівлями використовувалася як прибуткова: нижній поверх займали магазини, на верхньому поверсі квартири здавалися в найми.

²² ДАК, ф. 19, оп. 4, спр. 112, л. 2.

²³ ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2107, л. 20.

Бажаючи розширити площу будинку, що давав неабиякий дохід, 25 червня 1857 р. Г. Покровський представив у Київську губернську будівельну й дорожню комісію проект реконструкції будинку, підписаний архітектором І. В. Штромом. Проектом передбачалося перетворення фасадів і прибудування нових об'ємів для крамниць, які частково надбудовувалися неповним другим поверхом.

Особливий інтерес має для нас доданий до заяви домовласника фіксаційний кресленник існуючої на той час споруди — він дає уявлення про первісний ампірний будинок початку ХІХ ст.²⁴

Проект перебудов у садибі, розглянутий і цілком схвалений губернською комісією, відповідно до існуючого порядку відправили на затвердження до адміністрації Київського військового генерал-губернатора. Однак листом від 27 липня 1857 р., підписаним князем Васильчиковим, домовласникові Г. Покровському запропонували змінити проект і «для благовидности» надбудувати бічні крамниці повним другим поверхом. Власник намагався протестувати проти змін, що вимагали більш дорогих будівельних робіт: *«На предъявленное мне предложение Господина Генерал-Губернатора насчет надстройки над лавками полного этажа по фасаду дома, честь имею объяснить, что желаемую Его Сиятельством надстройку произвести невозможно собственно потому, что ширина нижнего этажа не соответствует требующейся вышине верхнего, и кроме того, фундамент может быть в устойчивости слаб против тяжести требуемой надстройки»*²⁵.

Однак претензії керівних органів не було знято і за рік по тому, у липні 1858 р. Г. Покровський представив новий проект перебудови, підписаний міським архітектором М. Самоновим. Проект зберігав головні архітектурні ідеї І. Штрома з урахуванням пред'явлених вимог. Дозвіл генерал-губернатора Г. Покровський отримав у тому ж місяці й, судячи з наявного листування, власник, не кваплячись, у серпні 1858 р. приступив до будівельних робіт. Відповідно до нового проекту після реконструкції будинок з боку площі зайняв усю ширину ділянки, а згодом разом з іншими садибними спорудами сформував майже замкнуте по периметру подвір'я.

²⁴ ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2107, л. 21.

²⁵ ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2107, л. 6.

У фондах Київського цивільного суду й Київського Товариства взаємного кредиту вдалося розшукати докладні описи садиби Григорія Покровського за 1864 і 1873 р.²⁶ Важко переоцінити значення знахідки цих описів, тому що виявлені документи дозволяють з усією вірогідністю відновити не лише загальний вигляд будівлі, а й дають уявлення про планування, внутрішнє оздоблення і впорядкування будинку третьої чверті ХІХ ст. Особливий інтерес становлять в описі 1873 р. деталі інтер'єру, нині втраченого,— ландшафтний живопис, ліпнина на дерев'яних опорних стовпах, двері з кольоровим склом тощо²⁷.

У Київських архівах зберігся заповіт Г. Покровського²⁸. Відповідно до цього документа після смерті Г. Покровського 18 грудня 1897 р. власником садиби на Контрактовій площі став його син, відставний корнет Костянтин Покровський. Після раптової смерті Костянтина Покровського 15 червня 1912 р. садиба перейшла у володіння його вдови Аделі Францівни і сина Івана Костянтиновича. Очевидно, це були останні власники садиби до її націоналізації.

Будинок використовувався як прибутковий: з 1891 по 1916 р. п'ять кімнат на першому поверсі орендувала міська управа під міську безоплатну читальню, крім того, у різні роки в будинку перебували аптека, ювелірна майстерня, магазини — взуттєвий, меблевий, мануфактурний і парфумерний.

У пореволюційний час двоповерховий будинок неодноразово змінював своє призначення, планування пристосовувалося під нове використання, дверні прорізи колишніх магазинів перероблялися у віконні. Однак у цілому фасади зберегли свій вигляд, набутий після перебудування 1858 р. відповідно до логіки розвитку містобудівної структури історичного середмістя.

Інститут НДІпроектреконструкція 1996 р. отримав замовлення від ЗАТ «Торговий дім» на виконання комплексу дослідницьких і проектних робіт. У 1996–1997 рр. здійснено історико-архівні і бібліографічні розвідки, виконано натурні обстеження, архітектурні обміри споруди, інструментальне обстеження технічного стану конструкцій будинку. В результаті проведених

²⁶ ЦДІАУ, ф. 486, оп. 3, спр. 318, л. 33–34; ДАК, ф.143, оп. 2, спр.1793, л. 1.

²⁷ ЦДІАУ, ф. 486, оп. 3, спр. 318, л. 33–34; ДАК, ф.143, оп. 2, спр.1793, л. 1.

²⁸ ДАК, ф. 143, оп. 2, сп. 1793, л. 20.

вишукувань випущена історико-архітектурна довідка, зроблені передпроектні пропозиції щодо реконструкції будівлі (архітектор В. Ступнікова)²⁹. Виявлені в архівах Києва, Москви і Санкт-Петербурга документи, що раніше не публікувалися, дозволяють відтворити образ будинку до пожежі 1811 р., а також простежити подальші його зміни (будівництво одноповерхових цегляних лавок 1841 р., перетворення фасадів, прибудови і надбудови 1857–1858 рр.). Однак до сьогодні відновлювальні роботи на цій неординарній пам'ятці нашої історії та архітектури не проведено.

²⁹ Архів ін-ту «НДІпроекреструкція», № 10018.96; 10019.96.

Наталья ЩЕКОЛДИНА,
научный сотрудник
отдела «Музей Шолом-Алейхема»
Музея истории города Киева

К ВОПРОСУ О ЕВРЕЙСКОМ ЖЕНСКОМ ОБРАЗОВАНИИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И УКРАИНЕ (по материалам отдела фонда иудаики НБУВ)

Борьба двух воспитаний — религиозного и светского — характеризует историю еврейского просвещения в XIX веке. С 70-х годов вопрос о еврейском просвещении постепенно перестает трактоваться, как прежняя идея несовместимости знания с религией. Просвещение начинает восприниматься с все возрастающим убеждением в его необходимости. Начинается коренная реформа еврейского школьного дела и происходит перелом во взглядах правящих сфер на дело просвещения евреев.

Созданный в России в 1863 г. центр для пропаганды и развития идей Просвещения в еврейской среде (получивший название «Общество распространения просвещения между евреями в России», ОПЕ), ставил своей главной задачей распространение среди еврейских масс русского языка как государственного, потому что только таким путем можно было постепенно подготовить евреев Российской империи к непосредственному участию в жизни русского общества. Основной пункт устава ОПЕ гласил: *«Общество содействует распространению между евреями русского языка; издает само и содействует другим к изданию полезных сочинений, переводов и периодических изданий как на русском так и на еврейском языках, имеющих целью распространять просвещение среди евреев, и поощрять пособиями юношество, посвящающее себя наукам»*. В 1867 г. Общество получило право ходатайствовать об открытии отделений в других городах. В 1872 г. было открыто отделение в Одессе, в 1903 г. — в Киеве — оно стало центром деятельности ОПЕ в юго-западном районе черты оседлости. В 1874 г. ОПЕ решило создать специальный фонд для поощрения начальных и средних еврейских школ. В 1894 г. была создана комиссия по начальному образованию. Комиссия провела широкое обследова-

ние еврейских школ и хедеров, стала широко поддерживать старые школы и содействовать открытию новых, ставя условием преподавание религиозных предметов и языка иврит. С 1895 г. в ведение общества перешло Петербургское еврейское училище, после этого ОПЕ стало открывать свои школы, разрабатывать примерные учебные планы для начальных еврейских школ, а также приступило к изданию учебной литературы. В 1913 г. в России работало уже 30 отделений ОПЕ с 7 тысячами членов (в 1864 г. было 175 человек). Открылись библиотеки ОПЕ в Петербурге (1872), в 1901–1905 гг. в Одессе, Киеве, Риге.

Настоящий доклад посвящен рассмотрению того, чем в действительности являлось женское образование, каким образом оно было (или не было) интегрировано в систему образования традиционного еврейского общества. При исследовании указанной темы, были использованы, в первую очередь, материалы аналитических статей, эссе и документов, опубликованных в вестнике ОПЕ, а также другие периодические издания. Существует широко распространенное представление о том, что еврейские женщины в Восточной Европе XIX века были относительно невежественны. Однако необходимо отметить, что, несмотря на явное разграничение социальных функций мужчины и женщины в традиционном еврейском обществе Восточной Европы, а также на недостаточное внимание, которое уделялось образованию женщин вообще, мы имеем полное право говорить о таком явлении как женское еврейское образование. Действительно, вплоть до второй половины XIX века в традиционном еврейском обществе Восточной Европы, в отличие от системы образования мальчиков (включавшей три основных типа школьных учреждений: хедер, бейт-мидраш и иешива), система женского образования не была построена по единой стандартной модели. Но, наравне с этим, во многих местах, как правило, крупных городах, существовали также и специальные хедеры для девочек. Как правило, хедер для девочек находился в том же доме, что и хедер для мальчиков, в соседней с ними комнате. С девочками занималась ребецин. Учебная программа включала молитвы, чтение и письмо на идише, арифметику и написание адресов по-русски. В качестве учебников использовался молитвенник и три сборника *tekhinot* (женских молитв) на идише, а

также Tse'ena Urena и Nachlas Tsvi (трактат на идише по этике и Каббале). Для приобретения дополнительных познаний в еврейской традиции женщины после изучения Tse'ena Urena могли заниматься обширным корпусом агадических текстов (раввинистической литературы, не относящейся к области законодательства) на идише. На идише была доступна, по крайней мере, теоретически, и большая часть книги Зогар — классической работе по каббале. Некоторые девочки получали образование дома. В качестве учителя выступала чаще всего какая-нибудь «ученая» женщина, обучавшая девочку и чтению, и письму. Иногда для чтения и письма приглашались разные учителя. Несомненно, такое домашнее обучение могло осуществляться лишь в очень небольшие промежутки времени в течение дня и вряд ли продолжалось более часа в день. Поскольку домашнее обучение стоило дорого, сфера его распространения ограничивалась богатыми семьями. В состоятельных семьях, если и давали дочерям какое-то образование, то оно ограничивалось молитвой и религиозными темами. Девочек из таких семей даже не отправляли в школу, считая, что вполне достаточно домашнего учителя, который научит читать и писать на идише.

Образование девочек носило исключительно практический характер. Письму обучали путем переписывания деловых писем, а не авторитетных религиозных текстов. Для сотен и тысяч еврейских девочек образование начиналось с бессмертных слов: *«Я отправился в Одессу, чтобы приобрести партию товара»*, что как нельзя лучше отражало сугубо утилитарный характер такого образования. Образование девочек рассматривалось как полная противоположность образованию мальчиков, которое было целиком посвящено изучению Торы, являясь, иными словами, образованием культурным.

Необходимо отметить еще тот факт, что у мужчин и женщин не было общего литературного (письменного) языка: предполагалось, что мужчина должен читать, а если может, то и писать на иврите, между тем, женщина, если и знала грамоту, то это был главным образом идиш. Хотя на идише и пишут ивритскими буквами, вплоть до середины XIX столетия невозможно было спутать книгу на иврите — т. е. предназначенную исключительно для мужчин — и книгу, написанную на идише, и

явно адресованную женщинам, поскольку для книг на иврите и на идише использовали разную гарнитуру и типы шрифтов.

К началу XIX столетия женское еврейское образование в Восточной Европе вступило в стадию брожения. Принятые методы обучения (такие как чтение Tse'ena Urena и других религиозных текстов) привили им навыки чтения и приучили воспринимать печатный текст, как нормальный способ приобщения к знаниям. Традиционное ограждение женщин от текстов классической литературы на иврите позволяло им читать на идише беллетристику. Женщины, в отличие от мужчин, могли свободно читать для собственного удовольствия. Они учились, читая, и в этом отношении были гораздо более самостоятельны, чем мужчины, которые учились, слушая лекции и проповеди. Как отмечает в своей статье Д. Роскис, женская читательская аудитория численно значительно превосходила мужскую. Таким образом, сам традиционный уклад еврейской жизни фактически обусловил расширение кругозора женщин, даже в консервативных кругах, получивших некоторый доступ к корпусу новой литературы — литература еврейского Просвещения (Гаскалы), которая была адресована, главным образом, женщинам и необразованным мужчинам.

Первый официальный шаг в области женского еврейского образования был сделан в 1857 г. Созванная раввинская комиссия обсудила этот вопрос и высказалась, что со стороны религии женское образование не встречает никаких принципиальных препятствий. Если в «Мишне» и встречается изречение: «обучать свою дочь закону, значит как бы указывать ей путь к мирской суете», то эти слова скорее касаются изучения Талмуда и религиозного цикла наук, а не общего образования женщин. Установив такой принципиальный взгляд, комиссия предлагает правительству следующие паллиативы: 1) предложить раввинам и проповедникам вообще произносить поучения на тему о совместимости образования с велениями религии; 2) раввины и проповедники обязаны оттенять в своих поучениях, что религиозный закон не содержит запретов относительно образования не только мальчиков, но и девочек; 3) проповедники обязаны внушать родителям, что дочери их с 11-ти, или 12-летнего возраста непременно должны посещать по субботам и

праздникам молитвенные дома для присутствия в религиозных обрядах и для слушания назидательных поучений («Вопросы евр. жизни», стр. 155–157).

Поскольку в традиционном еврейском обществе считалось, что женщины не обязаны, в отличие от мужчин, изучать Тору, именно для них оказалось проще найти формальное обоснование необходимости изучать светские предметы. Отсутствие коллизии двух воспитаний — конфессионального и общего — с самого начала придавало женским еврейским школам большую прочность и устойчивость, чем мужским. Вызванные естественным ходом новых жизненных условий, а не принудительным актом министерства, женские еврейские школы открывались частными предпринимателями на свой страх и риск. Сосредоточенные на первых порах исключительно в крупных еврейских центрах, они уже в 60-х годах открываются и в менее значительных городах, главным образом, там, где имеются мужские казенные училища, и преимущественно лицами, принадлежащими к учительскому персоналу этих казенных училищ (Училища Каценеленбогена в Бобруйске, А. Гордона в Шавлях, И. Румша в Поневеже, Кагана и Плонского в Белостоке, Иоффе в Ошмянах, Подшкольника в Россиенах, Гликина в Каменце, Перельштейна в Виннице и некоторых других учителей казенных училищ).

Министерство не оставалось в стороне и старалось, по мере возможности, приходить на помощь частным предпринимателям, выдавая им денежные субсидии из источников еврейского свечного сбора. Пособия порой достигали значительной для того времени суммы в 600–700 рублей в год. К 1 января 1864 г. таких частных, субсидируемых Министерством женских школ, было во всей черте еврейской оседлости 27. По отдельным губерниям они распределялись следующим образом: в Витебской губернии 3 школы с общей субсидией в 1100 рублей; в Могилевской — 1 — 600; в Виленской — 3 — 1300; в Минской — 2 — 400; в Гродненской — 2 — 500; в Ковенской — 3 — 650; в Киевской — 2 — 1000; в Подольской — 3 — 1800; в Херсонской — 2 — 800; в Екатеринославской — 1 — 400; в Таврической — 1 — 500; в Бессарабской — 2 — 1100; в Одессе — 2 — 750. Кроме того, в Одессе существовало еще одно женское училище, содержащее

исключительно на средства свечного сбора, из которого получало ежегодно 3100 рублей 10 копеек. Всего же на 28 школ тратилось 14 000 рублей 10 копеек. Помимо этих субсидируемых школ существовали и другие, не пользовавшиеся субсидией, а потому менее обеспеченные и более шаткие.

Ученицы, посещавшие частные пансионы по большей части принадлежали к богатым семействам. Значительная плата делала эти школы малолюдными. В 3 женских училищах Витебской губернии было, например, в 1862 г. всего 53 ученицы; в двух пансионах такого крупного города как Бердичев было в 1862 г. всего 102 ученицы; в 8 женских училищах Киевского учебного округа к 1 января 1863 г. было 189 учениц... В то же время, в бесплатном, содержащемся на средства свечного сбора женском училище в г. Одессе в 1862 г. числилось 350 учениц.

Еврейское женское образование не сосредоточилось, однако исключительно в частных еврейских же училищах. Уже на первых порах определилось стремление родителей отдавать своих дочерей в частные христианские пансионы. В тех местах, где рядом с еврейским частным женским училищем существовало частное христианское, наиболее богатые евреи предпочитали последнее первому, даже в том случае, когда качественное преимущество было на стороне еврейского училища. Особенное развитие получили христианские пансионы в западных губерниях после 1863 г. Говоря о женском образовании, нельзя упускать из виду и деятельность частного учителя. Если женские училища были доступны только для зажиточного класса, то появившийся в 60-х годах частный учитель сделал грамоту доступной и для детей средних классов. Дешевизна обучения (группами и за плату от 20 до 50 копеек в месяц) привлекала к этому учителю не только мальчиков, но и девочек.

Увеличение возраста вступления в брак к концу XIX века привело к появлению целой категории девочек-подростков из обеспеченных семей, которым необходимо было чем-то заняться до замужества. Для них очень важно было найти легитимные способы времяпрепровождения. Учеба представлялась идеальным решением проблемы, что соответствовало современным взглядам нееврейской элиты на образование женщины. Можно было приглашать частного преподавателя, однако это было слиш-

ком дорого, а, кроме того, такой вариант стал восприниматься как старомодный. Школы — государственные или находящиеся в ведении еврейской общины — вот в чем было решение. Начиная с середины XIX века количество женщин, посещавших эти школы, постоянно росло.

Из отчета за 1899 г. следует, что на территории Российской империи существовало 193 школы для девочек, 68 школ, где учились (обычно в разных классах) и мальчики, и 383 школы для мальчиков. Если сравнивать эти показатели по хедерам, здесь мы видим уже совершенно иное соотношение. Из 50 773 учащихся, посещавших такие школы, около трети составляли девочки. С учетом общего количества населения оказывается, что наиболее выигранные показатели доли учащихся-женщин относительно общего числа еврейского населения характерны для южных областей (одна учащаяся женщина на 109 евреев), дальше на север — одна на 208, а самый низкий показатель мы находим на Юго-Западе (одна на 458). В подавляющем большинстве женские школы были частными (172), между тем как из общего числа школ для мальчиков лишь 187 были частными, остальные же либо принадлежали государству, либо находились в ведении общины. В Восточной Европе стоимость обучения девочек в частных школах была на 50 % выше, чем стоимость обучения мальчиков. Большое количество частных школ для девочек наглядно показывает, сколь широкое распространение имела заинтересованность в обучении девочек, несмотря на недостаток интереса и нежелание общин и государства вкладывать средства в женское образование. Следует также отметить, что школы для девочек не были лишь школами хороших манер. Академический уровень учителей в женских школах был значительно выше, чем в среднем в школах для мальчиков, и многие учителя были женщинами, что играло роль важного позитивного примера. Статистические данные даже отдаленно не отражают жажды знаний среди еврейских девочек и их родителей в царской империи. Из отчета за 1894 г. видно, что на каждую девочку, пожелавшую учиться, и принятую в частную школу, приходится одна девочка, которую не приняли из-за нехватки мест. Равно тяжело было поступить и в школу смешанного типа. Больше всего отказов в приеме дево-

чек наблюдалось в школах, находившихся в ведении общины и возглавляемых, как правило, мужчинами. У таких школ было преимущество — они были недорогими и находились под управлением еврейской администрации. И наконец следует отметить, что девочки обычно учились в частных школах гораздо дольше, чем мальчики.

Трудности поступления девочек в учебные заведения, возможно, объясняют разницу в количестве мальчиков и девочек, посещавших государственные школы в царской империи. Отчеты, касающиеся общеобразовательных начальных школ в районах Вильно и Киева, показывают, что в Вильно в общеобразовательные нееврейские школы ходило больше еврейских девочек, чем мальчиков. Около 14 % от общего числа учащихся-женщин в Вильно были евреи, в то время, как еврейские мальчики составляли лишь 2,7 %. В Киеве соотношение числа обучавшихся еврейских мальчиков и девочек находилось на уровне 5:1, но и те и другие составляли 4 % от общего числа учащихся мальчиков и девочек. Однако выводы из этих показателей следует делать с большой осторожностью, поскольку посещению школ препятствовали как административные меры, направленные на то, чтобы не допускать в школы евреев, в особенности мальчиков, так и общая установка на посещение еврейскими детьми занятий в субботу и праздники и нарушение закона о субботе тем, что они в этот день писали.

К началу XX века число девочек, получавших современное светское образование, быстро увеличивалось. В массе своей еврейское население все же придерживалось традиционного взгляда на разграничение предметов обучения мальчиков и девочек, хотя и этот взгляд постепенно менялся. Что же касается среднего и высшего образования, от которого напрямую зависела карьера и которое было принято в элитарной социально-экономической среде, здесь соотношение между мужчинами и женщинами было прямо противоположным, т. е. количество мальчиков значительно превосходило количество девочек.

Литература

1. Литература о евреях на русском языке 1890–1947. Библиографический указатель / Сост. Кельнер В. Е., Эльяшевич Д. А.— С.-Петербург, 1995.
2. Russian Women, 1698–1917. Experience and Expression, An Antology of Sources. Compiled, edited, annotated, and introduced by Robin Bisha, Jehanne M. Gheith, Christine Holden, and William G. Wagner. Indiana University Press, 2002. P. XXVII.
3. *Смозберг Г. Б.* Дела минувших дней. Записки русского еврея.— Париж, 1933.— Т. 1.— С. 236–237.
4. Отчет Отдела попечения о еврейских девушках г. С.-Петербурга за 1907 год.— С.-Петербург, 1908.— С. 1–19.
5. Отчет за 1914 год Отдела попечения о еврейских девушках и женщинах г. Киева при Киевском отделении Российского Общества защиты женщин.— Киев, 1915.— С. 3–40.
6. *Ibid.* *Штампфер Ш.* Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-европейской диаспоры //Еврейская школа.— 1993.— №1.— С. 57.
7. *Марек П. С.* Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания).— М., 1909.— 288 с.
8. *Пилецкий-Урбанович Д.* Историческое обозрение еврейских училищ в России //Воспитание.— 1862.— №12.— С. 415–416.
9. Мейер (Бауцен. Германия). Вестник ОПЕ 1911.— № 7.— С. 71–74.
М. Р. Залькинд-Эйкгорн
10. Ручной труд в женском еврейском училище. Вестник ОПЕ 1911.— № 7.— С. 50–60.
11. *М. Н. Крейнин* О женских еврейских школах Вестник ОПЕ 1911.— № 5.
12. *Я. Эйгер.* Нормальный тип еврейской школы. Вестник ОПЕ 1910.— № 1.— С. 1–28.
13. Вестник ОПЕ 1912, 13.— С. 133–136
14. Из области женского образования в Елисаветграде.
15. Устав новой женской профессиональной школы в г. Ровно.— С. 123–124.

Олена МОКРОУСОВА,
історик

«ДИВНАЯ АЛЛЕЯ ИЗ ПИРАМИДАЛЬНЫХ ТОПОЛЕЙ, ПРОСЛАВИВШИХ КИЕВ»

Вначале Всемогущий Бог посадил сад. И это самое чистое человеческое удовольствие, самое большое подкрепление духа людей, без которого они – только грубые творения. И когда наступят времена вежливости и элегантности и люди научатся с величием строить и с тонкостью заниматься садоводством, они увидят, что садоводство – величайшее из искусств».

Фрэнсис Бэкон. О садах. 1625 рік [1]

Кожне місто, як і людина, має дихати на повні груди, і в прямому розумінні цього слова — «зеленими легенями» рослин, і в непрямому — мати великі площі, спокійні вулиці, вільні від будівель затишні куточки. Парки, сквери, бульвари, зелені прибудинкові території створюють у місті той вільний простір, в якому лише і може комфортно існувати людина.

Київ завжди пишався неповторним ландшафтом, зеленими насадженнями і мальовничими краєвидами берегів Дніпра. *«Виды Киева славятся своим великолепием, и в этом отношении с ним едва-ли может поспорить какой-либо другой город в России (...) Вообще, не только свежаго человека, но и пожившего уже здесь, Киев просто поражает красою и разнообразием своих видов: чуть-ли не с каждой улицы, особенно в возвышенных частях города, перед глазами зрителя развертывается новая панорама, одна великопнее другой»* [2].

З усіх боків оточений лісами, Київ наче жив у зеленій колісці. *«На правом берегу Днепра, южная природа дохнула мне сквозь бурю, роскошным запахом своих тополей и лип, разросшихся по оврагам, в их дикой свободе...»* [3]. У 1902 р. в місті налічувалося 29 парків і скверів площею 155 десятин 2295 кв. саж. Крім того, навіть у самому центрі Києва існували великі

приватні території без забудови. Кожна приватна садиба, навіть невелика, мала садок чи палісадник. Малоповерховий Київ органічно поєднував архітектуру — штучно створене людиною середовища, та природу. Тому нам важко сьогодні повірити, що і в заностальгованому нами Києві ХІХ ст. людина могла відчувати дискомфорт і тугу за природою. Відомий український диригент і композитор Олександр Кошиць, згадуючи свої перші враження від Києва 1890 р. писав: *«Одного дня... я пішов бродити по Києву й опинився на терасі Андріївської церкви. Переді мною розіслався широчезний краєвид. Під ногами гуркотіло місто... вдалечині чорніли ліси... Зразу стало ясно, що я надовго замуrowаний в городі, відірваний од природи... З того моменту я надовго зненавидів місто взагалі, а любов до Києва та цікавість якомсь урвались одразу. Довго прийшлося привикати, поки думка про те, що я у місті, не залишила мене...»* [4].

Одним з найдавніших зелених осередків міста є бульвар Т. Шевченка — головна композиційна вісь, що з'єднує площі Бессарабську та Перемоги. Архівні матеріали дають можливість простежити історію його озеленення та впорядкування. Бульвар розплановано у середині 1830-х рр. В документах зустрічаються різні назви — Бульварне шосе або Великий Університетський проспект, Бульварна вулиця та Університетський бульвар. Добре відому киянам назву — Бібіковський бульвар — встановлено 1869 р. на честь Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, який обіймав цю посаду у 1837–1852 рр. 1919 р. з'явилася сучасна назва [5].

«Бульвар» походить від французького слова boulevard — оплот, перетвореного з німецького Bollwerk [6]. Так називали особливі земляні вали — елементи середньовічних фортифікаційних укріплень. Бульвари — широкі вулиці з пішохідною частиною посередині, обсажені деревами — виникли у європейських містах у ХVІІІ – на початку ХІХ ст. внаслідок зняття кріпосних валів та ровів. Інколи бульвари охоплювали квартали по колу в два чи в три ряди (Садове кільце у Москві, Рінг у Відні). Найчастіше вони поєднували окремі значні елементи міського планування. Ці найбільш ранні громадські озеленені простори виконували також важливі санітарно-гігієнічні функції. І не випадково бульвари, доповнені ажурними металевими огоро-

жами, скульптурою, квітниками, ставали окрасою міста, надавали «прелесть улицам» [7].

У Києві перший бульвар виник у 1810–1812 рр. на місці липової алеї, яка йшла від Інститутської вулиці до Кловського палацу. Але у 1830-х рр. дерева вирубали і залишилися, за свідченнями сучасників, *«безобразной ширини улица, по которой разгуливают вихри пыли»* [8]. Після пожежі 1811 р. на Подолі архітектор А. Меленський запропонував: *«по берегу реки Днепра... устроить бульвар, который будет служить большим украшением городу и к общему удовольствию для гулянья, которого в сей части вовсе нет...»* [9]. Але цю ідею не було реалізовано. Другий у місті бульвар з'явився у середині 1830-х рр., у місцевості з антипоетичною назвою «Канава» (сучасні Верхній і Нижній Вали). Він залишався найкращим місцем відпочинку киян упродовж багатьох десятиліть [10]. Його значення було особливим для Подолу, враховуючи, що між деревами протікала відкрита стічна Подільська канава. Лише 1897 р. її закрили у бетонну трубу, але бульвар вже являв собою висушений майданчик з поодинокими деревами, тут майже ніхто не відпочивав [11]. У другій половині ХІХ ст. невеликі бульвари розбивали на багатьох вулицях Києва, щоб звузити частини, які підлягали замощенню. На початку ХХ ст. в Києві існувало лише три бульвари — Бібіковський, занедбаний Подільській та новостворений Кузнечний (початок сучасної вулиці Горького), також погано впорядкований. Можна ще згадати і вулицю Костьольну, розплановану у 1830-х рр. з коротким «бульварчиком» у верхній частині, біля костелу.

Важко сказати, з чим була пов'язана така доля бульварів у Києві. Світло на проблему дещо проливає стаття 1913 р. «Бульвар или палисадники», в якій перевага надається саме палисадникам біля будинків. Недоліками бульварів на нешироких київських вулицях вважалося, насамперед те, що мостові проходили біля самих будинків, не захищених від шуму та пилу. Саме по них стікали дощові води, роблячи пішохідні доріжки незручними (спеціальних водозливів, як бачимо, ще не існувало). Бульвари звужували і проїжджу частину вулиці. Важливим аргументом на користь палисадників стало й те, що вони влаштовувалися за кошти домовласників, а бульвари — за міські [12]. Врахо-

вуючи всі ці обставини, можна сміливо говорити про унікальність бульвару Т. Шевченка для нашого міста.

Нівелювання Бульварного шосе під керівництвом гвардії капітана Ленковського (директора робіт) було проведено у 1837 р. [13]. Бульварна частина траси з'явилася майже одразу після розпланування, 1838 р. Вже тоді відкоси траси було вкрито дерном, від проїжджої частини тротуари відокремлювалися дерев'яними тумбами [14]. 1839 р. центральну частину бульвару набили цегляною щебінкою, тротуари одерновували [15]. Документи свідчать, що роботи, які тривали кілька років, не йшли гладко. Одного разу головний архітектор університету О. Беретті навіть скаржився самому генерал-губернаторові на те, що Ленковський *«не доставил ему требуемых к ... устройству университетского бульвара сведений»* [16]. Перші роки свого існування вулиця залишалася погано впорядкованою. У нижній частині, поруч з Бессарабською площею *«примыкающей к университетскому спуску по профрезанному нынешнего года ренш-току» в настоящее время валят навоз, через что могут совершенно уничтожить реншток и завалить с продолжением зимы нечистою площадь»* [17]. 1840 р. вийшла постанова про заборону такої антисанітарної поведінки, але і за кілька десятиліть кияни стикалися з подібними неприємностями.

Перші дерева — липи та каштани — посадили на бульварі майже одразу після його облаштування, замінили їх згодом пірамідальними тополями [18]. Однією з причин такої заміни було те, що нібито каштани погано вкорінювалися [19]. Однак існує і інша «міська легенда» — каштани з'явилися в місті після скандалу із засадженням Бульварного шосе. Імператор Микола I нібито наказав вирубати каштанові дерева і замінити їх на тополі. А каштани підібрали кияни і почали їх висаджувати в інших місцях. Начебто влада міста надавала перевагу тополям, які полюбляв сам імператор. Виникла думка, що тополі стали символом імперського процвітання міста, а каштани були деревами демократичними, уособлювали київське міське самоврядування і саме тому стали символом Києва [20]. Один киянин —

* Прокладене уздовж дорожнього полотна штучне річище з каменю, цегли, бетону або дерев'яних шашок, що направляє зливові води до місць природного стоку.

прихильник лип, каштанів та горіхів — вважав, що тополі подобалися північним мешканцям, які керували озелененням Києва (мабуть, натяк на імперську владу) *«по своему стройному и так сказать безличному виду»*. Він звинувачував і самі дерева чи не у всіх гріхах: і в тому, що вони не дають тіні та захисту від дощу, і що виглядають вкрай немальовничо, і засмічують доріжки листям та розводять міриади комах [21].

Цікаво, що *«Дело по высочайшему повелению, данному Его Императорским Величеством во время пребывания в Киеве, чтобы по бульвару возле Дворцовой гауптавахты липовые деревья уничтожить, а на место оных посадить тополи и впредь таковые липы по городу не употребляют»* підтверджує версію про певну упередженість смаків імператора [22]. Звичайно, після цього розпорядження, 1842 р., розпочалося висаджування тополь під керівництвом садівника Двірцевого саду Гіппе. Липам тоді не пощастило — вони пішли на дрова. Хоча влада і виявила певну розсудливість — липи не знищили до того, як взяли нові молоді тополеві деревця (більше 400 штук по всьому Києву, у т. ч. 52 по Університетському спуску), *«тем более, что липы тополям нисколько не мешают»*.

Незважаючи на велику кількість каштанів у Києві, Бібіковський бульвар протягом майже всього існування зберігав тополеву алею, без якої цю вулицю вже важко уявити. Тополя — найдавніше декоративне дерево Європи, що прийшло з Персії до Греції і прикрашало у Давній Греції та Римі міські площі, де проходили народні збори. Звідси походить її латинська назва *populus* — народний. Через грецькі колонії на півдні України ця традиція дійшла до Києва, де тополі надавали міським пейзажам пишності та величі. А богомольцям, на думку А. Макарова, вони могли нагадувати силуети кипарисів з ікон. Ще в першій половині XIX ст. у малоповерховому Києві з приземкуватою забудовою тополі сприймалися як композиційні вертикалі [23].

У 1830-40-х рр. захоплення тополями в Києві було величезним, ними скрізь обсаджували вулиці міста, тому дехто з киян вважав, що тополями *«решительно злоупотребляли»*. Та попри різні ботанічні смаки, наказ генерал-губернатора В. В. Левашова про вирубку липового гаю на Печерську та тополь по вулицях Києва викликав обурення киян. А. Бутурлін у своїх спога-

дах навіть називав генерала «дереворубом» [24]. Імператор Микола I з роздратуванням сприйняв відомості про ці події в Києві. Невипадково, багато з киян були впевнені, що Левашова позбавили генерал-губернаторської посади саме через такі не-продумані дії. Дещо згодом вже Микола Лєсков залишив нам колоритний спогад про інший епізод: *«Жаль чудової алеї високих та струнких тополь, які вирубано вже при Аненкові, щоб збудувати на її місці сучасний паскудний для розваги балаган, з такими ж паскудними розвагами»* [25].

Відомості київських архівів дозволяють простежити розвиток насаджень на бульварі Т. Шевченка в контексті озеленення всього міста. У справі Державного архіву м. Києва *«О посадке ореховых и каштановых деревьев по Университетскому проспекту»* за 1841–1843 рр. згадуються різні дерева — тополі, горіхи, акації, липи, платани [26]. Ще в жовтні 1841 р. було складено кошторис *«На посадку каштанов и орехов на место посохших и вырванных по Университетскому проспекту»*, за яким дерева-саджанці планувалося брати у Двірцевому та Виноградному садах, або купувати у приватних осіб [27]. У рапорті міського архітектора Л. Станзані за 1842 р. зазначалося: *«... нашел, что многие тополи и деревья ореховые уже разломаны, а частью сухие, то ныне затруднительно узнать, по каким причинам усохли, какие и сколько именно было посажено по количеству деревьев... во всех ящиках, где были посажены тополи еще находятся нижние части деревьев»* [28]. 150 красивих, але понівечених дерев, стали схожими на кущі. Станзані пропонував замінити їх на каштани. Тоді ж у міщан Антоненка та Скоробогатька купили молоді горіхові та каштанові дерева. Планувалося початкову частину бульвару засадити тополями, а далі — тополі чергувати з каштанами. Директором цих робіт призначили полковника Ленковського. Вже у травні 1843 р. міський голова Фінк та міський архітектор повідомляли, що частково роботи щодо насаджень закінчено [29].

У 1845 р. розпочалося висадження тополь і на Університетському, сучасному Крутому узвозі, який плавно переходив через незабудовану Бессарабську площу у Бібіковський бульвар, утворюючи мальовничу перспективу [30]. Нові різноманітні дерева висаджували регулярно. Тополі на бульварі згадуються і

в документі 1846 р. [31]. У звіті на ім.'я государя-імператора про проведені роботи в Києві 1851 р. йдеться про планування площі напроти Університету, де було висаджено 400 тополь, та про обсадження тополями Крутого узвозу [32]. Ці роботи, як і багато інших, виконувалися за височайшим наказом самого імператора і віддавалися з підряду. 1851 р. угоду уклали з садівником ботанічного саду Гохгутом [33]. Пізніше цією справою займався садівник Карл Хрестіані, який озеленював Київ понад 10 років. Після закінчення контракту з садівником Хрестіані у 1864 р., нагляд за висадженням знову перейшов до обов'язків міської думи. Вона доручила цю справу комісару з нагляду за міським майном Листовничому.

Дерева різних порід висаджували на бульварі також наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр., про що йдеться у справі *«Про устрійство сквера на университетской площади и о поддержании бульвара»* [34]. К. Хрестіані зобов'язувався посадити американські, сріблясті, розлогі тополі та ясени. Посадка одного дерева коштувала 1,75 карбованців, але карбованець платили восени, а 75 копійок — навесні наступного року, коли можна було пересвідчитися, що дерева прийнялися. Садівник брав на себе відповідальність, якщо саджанці не приживуться, посадити безкоштовно нові дерева. У договорі також зазначалося, що *«каждое дерево должно быть огорожено прочными кольями и обвязано с мохом прочными шнурами»* [35]. У 1880 р. для бульвару було куплено 175 нових дерев різних порід та нові кілки для їх укріплення.

Слід підкреслити, що міська влада намагалася захищати зелені насадження. 1843 р. генерал-губернатор розпорядився висаджувати лише міцні тополі та розділити всі посадки на ділянки, кожною з яких мав опікуватися спеціальний чиновник [36]. Вочевидь, ця практика себе не виправдала. За контрактом 1858 р. на утримання та охорону дерев, який було укладено між містом та садівником, останній мав сам наймати людей для постійного нагляду за насадженнями [37]. Згідно з рапортом Карла Хрестіані, молоді дерева найбільше страждали від худоби, що ходила містом, та від коней, яких прив'язували до дерев. Поліцейські служителі мали карати порушників [38]. Дума неодноразово видавала спеціальні постанови *«О мерах к огражде-*

ню *целости и чистоты городских садов, скверов и бульваров*» [39]. Комісія з облаштування Університетського парку в 1870-х рр. також наголошувала, що на бульварі не можна саджати маленькі дерева, які легко ламаються. Вік саджанця встановлювався не менше 7 років.

До 1897 р. бульвар було впорядковано лише до пам'ятника графу Бобринському (біля перетину з вулицею Комінтерну). Продовження бульвару *«было огорожено безобразными деревянными перилами, лишено шоссированной дороги, живых изгородей...»* [40]. У 1880-х рр. цю нижню частину почали впорядковувати. *«В каждом деле трудно начало, но раз начало сделано, можно надеяться, что городская управа позаботится и об устройстве перил и скамеек на всем протяжении бульвара»*,— повідомляла преса [41]. Але спокійно гуляти і на впорядкованій частині також було непросто. Від вулиці Володимирської до Бессарабської площі збиралися солдати, матроси, босяки з *«милыми, но погибшими созданиями»* і перед незвиклими до непристойностей киянами починалися *«шалости, шутки, сопровождаемые далеко нецензурными словечками»* [42]. Річ у тім, що вхід до міських садів був платний, тому одним з небагатьох приємних місць для гуляння залишався Бібіковський бульвар.

Новостворена Садова комісія при Київській міській Думі 1887 р. взяла під захист цей бульвар, який уже тоді розцінювали як пам'ятку, як сказали б сьогодні, садово-паркового мистецтва: *«Алея з пірамідальної тополі на такому величезному просторі — єдина в Росії, і жодне з міст не має такого насадження... Італійська тополя відрізняє місто Київ від решти південних міст... Цілком справедливо колись цьому дереву віддавалася перевага перед усіма іншими (...) Садова комісія взяла під захист це історичне... дерево й постановила підтримувати тополеві насадження (...) Бібіковський бульвар має ще одну визначну пам'ятку — це обсадження дороги бульвару у вигляді ламаної лінії... з бифючини... Огорожа ця дуже ефектна, і в жодному місті на просторах Росії такої огорожі не зустрінете...»* [43]. Комісія розділила всі парки на 5 ділянок для нагляду між своїми членами. Бібіковським і Кузнечним бульварами та Університетським сквером опікувалася група на чолі Ю. Си-

доренком у складі гласних Є. Афанасьєва, Я. Бернера, Ф. Терещенка, О. Цитовича та П. Сергієнка [44].

Того ж року в пресі з'явилося повідомлення про перетворення на бульварі: *«По проекту этот бульвар будет обнесен железным барьером, установленным... на железных рельсах. Барьер будет состоять из железных массивных рам, затянутых проволочной сеткой. Средина бульвара будет утрамбована, а боковые части засажены деревьями и окаймлены мелким кустарником и газоном. Ежегодно предполагается обнести новой оградой по одному отделению бульвара»* [45]. 1910 р. встановили нову залізну огорожу, за яку місто виплатило підряднику Б. Рубінштейну 1000 рублів [46].

Не завжди сучасники цінували те, чим мали б пишатися. 1909 р. під час проїзду по бульвару поважних гостей поліцеймейстер відкрив його для публіки. *«В результате оказалось совершенно поломанными 11 садовых скамеек, попорчена и потоптана до неузнаваемости вся растительность...»* (повідомлення міського садівника Новацького) [47]. 1916 р. міський садівник скаржився, що робітники трамвайного товариства, очищуючи від снігу рельсовий шлях на Бібіковському бульварі, кидають сніг та лід на огорожу, через що вона іржавіє [48].

Незважаючи на різні побутові «дрібниці», наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. бульвар сприймався як одна з найкрасивіших вулиць міста і єдина в Росії за розмірами [49]. *«Особенно хорош вид на бульвар вниз от памятника Бобринского, где окаймляющие среднюю полосу бульвара тополи постепенно спускаются вниз стройною колоннадою»*, — читаємо в книзі М. Захарченка [50]. З ним перегукуються слова К. Шероцького *«...высокие трепещущие тополи поднимают вверх свои серые стволы, как пирамиды; их верхушки необыкновенно изящно выступают в прозрачном воздухе, сообщая Киеву особое очарование...»* [51]. Не випадково, путівник по Києву 1913 р. назвав бульвар *«дивной аллеей из пирамидальных тополей, прославивших Киев»* [52].

Тополі слугували візитною карткою Києва і для тих, хто їхав у місто від вокзалу: *«Киев эффектен до чрезвычайности. Аллеей громадных пирамидальных тополей (...) едете вы в город с вокзала и с восторгом смотрите вокруг себя. Изобилие*

грандиозных тополей (бульвар тянется через весь город на 5-6 верст), изобилие садов кругом, всюду виднеющиеся горы, по которым взбираются улицы, переносят нас на юг, в парки Кавказа и Крыма. Сами здания скорее напоминают летние дворцы и дачи, чем обыкновенные городские дома. Благодаря массе зелени, даже заурядная архитектура производит эффектное впечатление, а на Бибииковском бульваре немало домов больших и красивых; различные колонны, выступы, разные балконы картинно вырисовываются между зеленью» [53].

Зрозуміло, що в різні роки свого існування бульвар як будь-який живий міський організм, виглядав по-різному. Історичні знімки починаючи з 1870-х рр. фіксують його образ у різні пори року. Фотографії зберегли для нас силуети часу — гімназистів і радянських школярів, військових, жінок з дітьми і ошатно одягнених панів та панянок... Вони залюбки позують фотографу, насолоджуючись прогулянкою на свіжому повітрі. І невід'ємною частиною вулиці залишаються стрункі тополі. Дивлячись на ці фото, згадуєш романтичний образ Києва, створений К. Паустовським. «На Бибииковском бульваре распускались клейкие пирамидальные тополя. Они наполняли окрестные улицы запахом ладана. Каштаны выбрасывали первые листья — прозрачные, измятые, покрытые рыжеватым пухом. (...) Когда на каштанах расцветали желтые и розовые свечи, весна достигал разгара (...) Тополевый пух, как черноморская пена, накатывался прибоем на панели. По краям мостовых желтели одувальники. Над открытыми настежь окнами кондитерских и кофеен натягивали полосатые тенты от солнца. Сирень, обрызганная водой, стояла на ресторанных столиках. Молодые киевлянки искали в гроздьях сирени цветы из пяти лепестков. Их лица под соломенными летними шляпками приобретали желтоватый матовый цвет. Наступало время киевских садов» [54].

І здається символічним, що нікому не відомий киянин у березні 1917 р., на світанку «нової ери», надіслав до виконавчого комітету Ради громадських організацій пропозицію щодо перейменування Бібіиковського бульвару на Український саме «по обилию тополей» [55].

За радянських часів знаменитий бульвар також не був позбавлений уваги. Реконструкції зелених насаджень бульвару

Т. Шевченка проводилася регулярно впродовж усього часу його існування [56]. Але часто втручання у первісний вигляд було невдалим. Так у 1930-х рр. бульвару загрожували негативні зміни: *«Не знаючи історичного і естетичного значення бульвару Т. Г. Шевченка, фахівці з тресту зеленого будівництва з 1935 р. почали змінювати всохлі тополі іншими породами. Цей захід дуже невдалий. Невдалим слід вважати і засадження бульвару американським кленом від Галицького базару... проведено в 1927–1930рр...»* [57].

Впорядкування бульвару з *«чудовою алеєю пірамідальних тополь —однієї з красивіших вулиць Києва»* планувалося і у 1941 р.[58]. У цей час зелені насадження було вже значно пошкоджено, а ґрунт втратив родючість. Тому експерти пропонували вирубати старі дерева, відновити ґрунт, а потім висаджувати з розсадника на Багриновій горі дорослі пірамідальні тополі віком 10 років висотою до 4,5 метрів [59]. У 1936–1937 рр. на бульварі зняли огорожу — міська влада вирішила *«серйозно зайнятися цією перлиною зелених насаджень Києва»* [60]. На розроблення проекту нової чавунної огорожі, входів і освітлювальних колон організували архітектурний конкурс, на який подали 20 проектів. Премію отримали молоді тоді архітектори Г. Копоровський і А. Добровольський, II премію — випускники О. Малиновський та Рахлев. Їх проект під девізом «Золотий диск» журі рекомендувало для придбання. Проект дослідченого архітектора О. Тація (девіз «Катерина») отримав III премію [61]. Проведенню робіт завадила війна.

Цікаво, що генеральний план озеленення міста 1930-х рр. передбачав існування в Києві 11 бульварів. Бульвар Т. Шевченка планували продовжити від Повітрофлотського проспекту до Святошина. Від Бессарабки на вулицях Басейній і Госпітальній мали прокласти новий бульвар через Печерськ і Звіринець до самої залізничної магістралі. Серед нереалізованих змін у центрі Києва можна назвати влаштування бульварної частини на вулиці І. Франка і двостороннього бульвару на вулиці Лютеранській [62].

1960 р. реконструювали частину траси від площі Перемоги до Повітрофлотського шосе*. Замість сріблястих та ясеневих

* 1985 р. було приєднано до проспекту Перемоги.

кленів висадили каштани. Пірамідальні тополі (понад 90 дерев), які не втратили декоративної цінності, пересадили на головну частину бульвару [63]. 1970 р. вирубали старі насадження бірючини. 1980 р. було складено проект капітального ремонту бульвару від вулиці Пушкінської до площі Перемоги, за яким планувалася повна заміна старих зелених насаджень зі знезаражуванням ґрунту [64]. Ця реконструкція відбулася у 1984–1986 рр., тоді ж було встановлено монументальну чавунну огорожу. На ділянці від вулиці Комінтерну до площі Перемоги повністю замінили тополі на каштани. Від вулиці Комінтерну до М. Коцюбинського провели комплексний благоустрій із заощенням пішохідних доріжок, встановили бордюри, нові садові лави [65]. На початку 2000-х рр. активно обговорювалася можливість знесення зеленої частини бульвару та розширення проїжджої частини. На сьогодні від ідеї знищення одного з символів Києва, сподіваємося, відмовилися.

Перелік джерел

1. Все сады мира.— М., 2002.— С. 129.
2. Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям.— К., 1897.— С. XII–XIV.
3. Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским. Репринтное воспроизведение издания 1846 года.— Ч. 2.— М., 1990.— С. 3.
4. Кошиць Олександр. Спогади.— К., 1995.— С. 148.
5. Вулиці Києва. Довідник.— К., 1995.— С. 253.
6. Партина А. С. Архитектурные термины.— М., 2002.
7. Семенов Вл. Благоустройство городов.— М., 2003.— Репринтне видання 1912 року.— С. 133.
8. ЦНБ, інститут рукописів, ф. I, № 6831.
9. Цитується за: Пилявский В. И. Из истории планировки и застройки Киева в начале XIX в. // Зодчество Украины.— К., 1954.— С. 201.
10. Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины.— К., 2002.— С. 56–57.
11. /Киевлянин.— 1898.— 13 червня.— № 161.— Л. 3.
12. /Киевлянин.— 1913.— № 180.— Л. 3.
13. ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 1635.

14. ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 1596.
15. ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 1939.
16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 72, спр. 110.
17. ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 2405.
18. Киев. Энциклопедический справочник.— К., 1986.— С. 711.
19. *Нельговський Ю.* Бульвар Т. Шевченка // Звід пам'яток історії та культури України.— В редакції.
20. *Макаров А.* Вказаний твір.— С. 167–169.
21. ЦНБ, інститут рукописів, ф. I, № 6831.
22. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 73, спр. 220.
23. Там само, с. 454.
24. *Бараиновський Є.* Сади і парки Києва.— 1939, 1940 // Хроніка 2000.— К., 2001.— С. 319.
25. Там само.
26. ДАМК, ф.17, оп. 5, спр. 28. Джерело вказано Л. А. Пономаренко.
27. Там само, с. 38.
28. Там само, с. 13.
29. Там само.
30. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 61.
31. ДАМК, ф. 17, оп. 5, спр. 28, с. 8.
32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 84, спр. 13, с. 1, 29. Джерело вказано М. Кадомською.
33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 84, спр. 546, с. 108.
34. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 585.
35. Там само.
36. ДАМК, ф. 17, оп. 4, спр. 30. с. 29.
37. ДАКО, ф. 41., оп. 1, спр. 2226.
38. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 100, спр. 91.
39. ДАМК, ф. 163, оп. 8, спр. 55, с. 94.
40. *Ромшиовский С. В.* Общественные сады г. Киева в период с 1897-го по 1902-й год.— К., 1902.— С. 33.
41. /Киевлянин.— 1885.— № 133.— 15 червня.— Л. 3.
42. /Киевлянин.— 1885.— № 119.— 1 червня.— Л. 3.
43. *Осинов О.* Діяльність міської Садової комісії. Поезія українського парку // Хроніка 2000.— К., 2001.
44. /Киевлянин.— 1887.— № 258.— 29 ноября.— Л. 3.

45. Там само.
46. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 16, с. 131.
47. Киев. Путеводитель под редакцией Трифонова.— К., 1914.
Джерело вказано М. Кадомською
48. *Захарченко М.* Киев теперь и прежде.— К., 1888.— С. 278.
49. *Шероцкий К. В.* Киев. Путеводитель.— К., 1917. Репринтне видання 1994 року.— С. 344–345.
50. *Богуславський С.* Спутник по г. Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание VIII С. М. Богуславского.— К., 1913.— С. 15.
51. Фрагмент зі спогадів 1888 р. цит. за: *Макаров А.* Малая энциклопедия Киевской старины.— С. 455.
52. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 14.
53. ДАМК, ф. 163, оп. 3, спр. 56, с. 1.
54. *Паустовский К.* Гардемарин // Повесть о жизни.— Собрание сочинений в 6 томах.— К., 1958.— т. 3.— С. 72–73.
55. ДАМК, ф. 163, оп. 39, спр. 399, с. 294.
56. ДАМК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 110, с. 32–6.
57. *Барановський Є.* Сади і парки Києва // Архітектура Радянської України.— 1939.— № 10.
58. Впорядкування бульвару ім. Шевченка в Києві // Архітектура Радянської України.— 1941.— № 3.— С. 46.
59. ДАМК, ф. Р-330, оп. 1, спр. 2264.
60. ДАМК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 9488.
61. ДАМК, ф. Р-330, оп. 1, спр. 3046.
62. *Рочняк І.* Місто-сад // Хроніка 2000.— К., 2001.— С. 333–334.
63. ДАМК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 1056 с. 376–379.
64. ДАМК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 12607, 12606.
65. ДАМК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 14557.

Наталія ПИСАРЕНКО,
старший науковий співробітник
відділу фондів (археологія)
Музею історії міста Києва

УРОКИ МИНУЛОГО. ПАМ'ЯТКА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ЗВІРИНЦІ

Братовбивчі громадянські війни — найгірше, чим може закінчитися штучне розпалювання політичних пристрастей. Сумним нагадуванням про це є пам'ятки, що лишила по собі громадянська війна першої чверті ХХ ст. Це не завжди монументи борцям за владу Рад, встановлені на майданах¹. Решта губиться на старих київських кладовищах, адже ставили їх полеглим із протилежних таборів.

Один із таких обелісків, що раніше вінчав подвійне поховання, і зараз можна побачити на 3-й ділянці Звіринецького кладовища Києва. Напис на ньому промовляє сам за себе:

Алексеевскаго Инженернаго Училища
Убитые 25-го Января 1918 г. въ г. Киевѣ

Командиръ батальна

Полковникъ

Леонидъ Константиновичъ

М и л л е р ь

Палъ жертвой

Кровавыхъ событій,

до конца дней своихъ

оставаясь вѣрнымъ

долгу передъ родиною

Прожилъ 41 годъ

Вѣчная ему память.

Inspektor Szkoły

Wojsk.Inżyn. jener-m.*

B o l e s ł a w

B y l c z y Ń s k i.

Do końca twając

na stanowisku,

padi niewinną ofiarą

w czasie krwawych

zajść w Kijowie

przeżywszy lat 50.

Cześć Jego pamięci!

Отъ сослуживцевъ.

¹ Проценко Л. А. Історія київського некрополя.— К., 1995.— С. 256–263.

* jener-m. — можливо, помилково, замість генер.-м. — генерал-майор

Пам'ятник з чорного полірованого каменю, що являє собою лише середню частину колишнього величного монументу, стоїть біля підніжжя гори (очевидно, колишнього кріпосного валу XVIII ст.), у вертикальному положенні, трохи нахилений праворуч. За свідченням колишніх працівників кладовища, пам'ятник спочатку стояв саме на плато цього валу, його північній терасі, на якій і зараз можна побачити його колишній п'єдестал,— потужний, у вигляді зрізаної фігурної піраміди, з полірованого каменю. Місце на схід від нього, де, власне, й було поховано цих офіцерів, зараз зайняте іншим похованням. Головна частина пам'ятника з написом, що розміщувалася на цьому цоколі, вірогідно була надбудована шпилеподібним елементом. На теперішньому місці, під горою, пам'ятник опинився унаслідок цілеспрямованого руйнування, оскільки обидва медальйони з фотографіями і, частково, поверхня довкола них, розбиті сильними ударами важкого знаряддя. Напис на пам'ятнику вцілів лише дивом.

Тепер кілька слів про київські події січня (за старим стилем) 1918 р., жертвами яких стали полковник А. К. Міллер та інспектор Олексіївського інженерного училища Б. Бильчинський.

Як відомо, у подіях січневого 1918 р. повстання більшовиків проти Центральної Ради (з центром на заводі «Арсенал»), коли на вулицях міста відбувалися збройні сутички, офіцери колишньої російської армії участі не брали. Не долучилися вони і до лав захисників міста проти більшовицької армії, що просувалися з боку Бахмача і Чернігова (бій під Крутами). Згідно зі спогадами Д. Дорошенка, *«украинское республиканское правительство заранее сделало все возможное, чтобы оттолкнуть от себя офицерство,— хотя бы своим распоряжением, чтобы все офицеры бывшей российской армии в трехдневный срок покинули Киев. И вот теперь по городу расхаживали тысячи людей в офицерских шинелях, бывшие лишь молчаливыми зрителями разыгравшейся перед их глазами отчаянной борьбы. Многие из них следили за борьбой со злорадным чувством по адресу украинцев; для них большевики все же были прежде всего свои, «русские»...»*². Але їхня доля була вирішена наперед. Майже

² Революция на Украине по мемуарам белых.— М.—Л., 1930 (репринт).— С. 94; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.— К., 1995.— С. 91.

одночасно з поразкою арсенальців, 22 січня (4 лютого) передові частини під проводом Ю. Коцюбинського зайняли Дарницю, водночас з півночі, через Пущу-Водицю на Куренівку, до Києва вступали загони «червоних козаків» В. Примакова. Відомий своєю жорстокістю головнокомандуючий «революційною армією» М. Муравйов віддав наказ: *«Войскам обеих армий предписываю беспощадно уничтожат в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции»*³.

Лише за перший день перебування у Києві (26 січня), за різними даними, було розстріляно від 3 до 5 тисяч осіб, переважно російських офіцерів та українських старшин, а також тих, хто мав посвідки Центральної Ради, представників духовенства (зокрема, митрополита київського Володимира), окремих громадських діячів. Через жахливий розмах репресій, 28 січня (10 лютого) Київська рада робітничих та солдатських депутатів була змушена прийняти резолюцію фракції більшовиків, що засуджувала «самосуды над пленным врагом» у місті⁴.

Офіційною датою зайняття Києва військами Муравйова вважається 26 січня⁵. А напис на пам'ятнику свідчить, що офіцери загинули напередодні, 25 січня. Якщо це не помилка, то «невинна жертва», або вбивство, могло статися за різних обставин, позаяк на 25 січня різних небезпек у Києві не бракувало.

Від 15 до 26 січня, одинадцять днів місто піддавалося нищівному артобстрілу, фактично знищенню, за наказом Муравйова⁶. Крім того, як свідчить А. А. Гольденвейзер, *«к ужасам и страхам, вызываемым непосредственной опасностью артиллерийского огня, прибавлялись страхи внутреннего порядка... В гражданской войне, в момент перехода власти, обе борющиеся стороны одинаково враждебны и одинаково опасны для населения. (...) У нас часто случалось, что отступавшие войска тво-*

³ Попович М. Червоне століття.— К., 2005.— С.182; Проценко Л. А. Вказ. праця.— С. 262–263.

⁴ Павленко Ю., Храмов Ю. Вказ. праця.— С. 93; Революция на Украине...— С. 404; Попович М. Вказ. праця.— С. 182.

⁵ Революция на Украине...— С. 404; Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 245.

⁶ Революция на Украине...— С. 24; Тимошенко С. Воспоминания.— Изд. 2-е репринтное.— К., 1993.— С. 149–150; Павленко Ю., Храмов Ю. Вказ. праця.— С. 91.

рли больше бед, чем сменявшие их завоеватели. (...) На этот раз уходили украинцы; и они покидали Киев не так, как оставляют родной город и столицу; а как эвакуируют завоеванную территорию. (...) «Вильное казачество», защищавшее город, чинило всякие эксцессы; во дворе нашего дома расстреливали людей, казавшихся почему-либо подозрительными»⁷.

Отже, наразі ми не можемо точно сказати, жертвами якої зі сторін, що брали участь у сум'ятті січня 1918 р., стали офіцери Міллер і Бильчинський. Відзначимо лише такі обставини: 1) поховані разом, очевидно, загинули вони одночасно; 2) місце їх поховання знаходиться у безпосередній близькості до Олексіївського інженерного училища (пізніше — Суворовського, нині — Військового лицю ім. І. Богуна); 3) пам'ятник поставлено спільний для обох, і саме від товаришів по службі (родичі не згадуються). Це, найшвидше, свідчить про те, що вони загинули або в самому училищі, або поряд, і відразу були поховані колегами на найближчому кладовищі.

Висловимо припущення, що вони полягли на території училища, адже говориться, що вони до кінця перебували на посту, були вірні обов'язку. Можливо, це сталося внаслідок бомбардування Печерська.

Того разу радянська влада протрималась у Києві лише три тижні. Швидше за все, пам'ятник було встановлено невдовзі, у період гетьманства П. Скоропадського, за якого знову почали діяти військові училища⁸, і який, за свідченнями його «Споминів», особисто переймався встановленням статистики загиблих у Києві в січні 1918 р. офіцерів і цивільних⁹.

Аби вберегти унікальний пам'ятник від можливого руйнування і забуття, за нашої ініціативи, місцевий художник-аматор Микола Дударевич провів роботи щодо впорядкування пошкодженогоobelіска і оновлення наявного на ньому тексту.

⁷ Революция на Украине...— С. 24–25.

⁸ Павленко Ю., Храмов Ю. Вказ. праця.— С. 143.

⁹ Скоропадський П. Спомини.— К., 1992.— С. 71.

Олександр КОВАЛЕНКО,
провідний науковий співробітник
відділу «Київ у 1917–1953 рр.»
Музею історії м. Києва

ДО ІСТОРІЇ ПОДІЙ ПІД КРУТАМИ У СІЧНІ 1918 Р. (До 90-річчя бою під Крутами)

Цього року виповнилося 90 років з часу трагедії під Крутами, з того жертвовного виступу молоді Києва на захист незалежності молодої Української держави, однак ще й досі ми не маємо правдивого відтворення тих січневих подій. Деякі зідеологізовані «фахівці» на сторінках періодичних видань оголосили Січовим стрільцям зі студентського куреня одверту анафему, а окремі автори вдалися до загальновідомого методу — оярликування на зразок: «добровольці із числа реакційного студентства», «оскаженілі самостійники», «сили, що знехтували ідею соціалізму і стали на захист капіталістичних порядків в Україні» тощо. Офіційні історики радянської доби, які ревно прислужували можновладцям, а не історичній правді, почасти зводили наклеп на Січових стрільців.

Тож на часі дізнатися правду про Крутянську подію.

Серед численних поховань на території колишнього цвинтаря на Аскольдовій горі у Києві вирізняється братська могила, яка останнім часом привертає до себе посилену увагу з боку української громадськості, особливо молоді. Йдеться про поховання Українських січових стрільців студентського куреня періоду громадянської війни. Нещодавно з'явилося чимало публікацій, які певною мірою торкаються трагічних подій січня 1918 р., коли точилася напружена боротьба за владу, а зрештою — за незалежність України. Одна з найсумнозвісніших сторінок літопису тих подій — загибель кількох сотень українських студентів і шкільної молоді у нерівному бою під станцією Крути неподалік від Ніжина.

Ця розвідка — результат пошуку архівних та інших матеріалів, які стосуються загиблих під Крутами, й умовно поділяються на дві частини.

Перша — це спроба з'ясувати, що саме трапилося в січні 1918 р. під Крутами.

Друга ґрунтується на архівних матеріалах, що стосуються загиблих і похованих на цвинтарі «Аскольдова могила».

Насамперед звернемося до обставин, що спричинили трагедію. У січні 1918 р. політична обстановка навколо Української Народної Республіки, проголошеної 7 листопада 1917 р., вкрай загострилася. Після повного провалу спроб з боку більшовицької партії вихопити політичну ініціативу з рук законно обраної українським народом Центральної Ради Раднарком на чолі з В. Леніним узяв курс на її збройне повалення.

Тож 5 (18) січня 1918 р. почався наступ Червоного війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка; з Харкова вступив загін під проводом М. Муравйова.

За кілька днів по тому, тобто 9 (22) січня, Центральна Рада видала IV Універсал, який проголошував повну незалежність Української Народної Республіки. Це стало своєрідним подразником для більшовиків.

У свою чергу один з головних учасників січневих подій В. Антонов-Овсієнко згадував:

«Центральна Рада могла виставити проти нашого стихійного натиску лише кілька офіцерських, юнкерських батальйонів та різні добровільні загони — «курені смерті» та інші курені. Полтаву зайнято майже без бою, наскоком захоплено Гребінку, лише під Крутами почався серйозний бій з відбірним військом під проводом самого Петлюри (28–30 січня)».

Певний інтерес становлять і свідчення одного з комісарів, який перебував у складі військ М. Муравйова. Отож, зі слів очевидця і безпосереднього учасника січневих подій Г. Лапчинського: *«Муравйов, який любив гучні слова, проголосив себе командувачем «укрфронтом»; першу армію доручив Єгорову (напрямок Ромодан — Гребінка), другу — Березіну (Бахмач — Київ), третю — Кудинському (Ворожба — Бахмач). Усе військо займало величезну кількість залізничних ешелонів і просувалося винятково в такий спосіб. Зброї, набоїв, обмундирування та харчів було цілком достатньо, бо в Полтаві, Кременчуці знайшлися запаси ще з дореволюційних часів».*

Вояки були химерно вбраними, абсолютно недисциплінованими людьми, обвішаними різноманітною зброєю, рушницями, шаблями, револьверами всіх систем і бомбами.

Боездатність цієї армії для мене була й дотепер лишається дуже сумнівною. Але вона успішно просувалася вперед, бо ворог був цілковито деморалізований. Єдине, що її затримувало, — це поспована залізнична колія та недостатня інформація про ворожі сили».

Український письменник І. Дубинський, у минулому — командир і командир бригади червоних козаків (1919–1920), соратник В. Примакова, а згодом — автор багатьох творів, присвячених історії корпусу червоного козацтва, так змальовує події січня 1918 р.: *«Центральна Рада вирішила затримати наступ радянських військ на далеких підступах до Києва і спрямувала туди значні сили. Запеклі бої точилися в районі станції Гребінка, а також між Бахмачем і Ніжином, де відбірними військами «самостійників» керував сам Петлюра. Особливо велику завзятість виявили під Крутами добровольці з числа реакційного студентства. Чимало цих оскажених «самостійників» з куренів «вільного козацтва» полягло під ударами харківських, московських, петроградських і гомельських червоноармійців. У боях під Крутами брали участь загони Єгорова (московські, петроградські й виборзькі червоноармійці) та Берзіна (латиські стрільці й матроси)».*

Довідка з «Енциклопедії Українознавства»: *«Крути — зал. станція на Чернігівщині на лінії Москва — Бахмач — Київ, відома з укр. оборонних боїв у січні 1918 р. перед наступом більшовиків на Київ. Тут 29 січня відбувався бій сотні Юнацької школи ім. гетьмана Б. Хмельницького сотні студентського куреня Січових стрільців та чоти Гайдамаків (разом бл. 600 бійців) з 4000 більш. загоном. У цьому бою загинуло бл. половини бійців, між ними сотник Омельченко, командир студентського куреня. Опір під Крутами стримав на кілька днів здобуття Києва більшовиками, що мало важливий вплив на успішне закінчення Берестейського договору. Не меншим було моральне значення бою, що став символом жертвенності, на якому виховувались покоління молоді, зокрема студентської та пластової».*

Трохи згодом відомий український історик і діяч Центральної Ради Д. Дорошенко у книзі «Війна і революція на Україні» відтворює таку версію бою під Крутами: *«Коли з боку Бахмача*

і Чернігова рушили на Київ більшовицькі ешелони, уряд не міг послати для опору жодної військової частини. Тоді зібрали нашвидку загін студентів та гімназистів старших класів і кинули їх — буквально на загибель — назустріч чудово озброєним і численним силам більшовиків. Нещасну молодь довели до станції Крути і висадили тут на позиції. У той час, коли юнаки (які в більшості не тримали в руках ніколи рушниці) безстрашно виступили проти більшовицьких загонів, начальство їхнє, група офіцерів, залишилися в поїзді і влаштувала тут пиятику. Більшовики без зайвих зусиль розбили загін молоді і погнали його до станції. Побачивши небезпеку, ті, хто знаходився в поїзді, покvapливо дали сигнал до від'їзду, не затримавшись ні на хвилину, аби забрати з собою відступаючих. Шлях на Київ був тепер повністю відкритий. Кажуть, що ініціатива відправлення на видиму загибель кількох сотень нещасних юнаків належала військовому міністрові М. Поршу».

Отже, складається враження, що, вирушаючи назустріч більшовицькому війську, Січові стрільці не мали жодного уявлення про смертельну небезпеку, яка разом з крижаним січневим вітром віяла їм в обличчя на шляху від Києва до Крут. Можна погоджуватися або ні з твердженнями про винність уряду, з описанням епізодів бою, але не можна ставити під сумнів той факт, що сотня студентського куреня під проводом Омельченка свідомо, без страху і коливань вступила до Крут у найкритичніший для Української держави час.

У книзі колишнього генерала армії УНР О. Удовиченка, який у січні 1918 р. був начальником штабу Коша Слобідської України і брав активну участь у боях за Київ, є такі відомості: «...сформовано студентський курінь у складі 200 юнаків. Цьому куріневі доручено було нести охорону інших державних установ. Муштрова підготовка куреня була примітивна, а щодо бойової — то майже ніякої.

...На ст. Крути вони зайняли позиції. У глибокому снігу, при 15-ти ступенях морозу, у своїх легких шкільних шинелях, залягли вони в лаву. Назустріч їм посунули московські війська в силі до 3000–4000 бійців. Досвідчені бійці Червоної Армії з допомогою кількох бронепотягів розпочали бій з юнаками. П'ять годин безупинно студентський курінь стримував червону навалу, перебуваючи під градом куль і гранат...»

Д. Дорошенко, використавши мемуари одного із учасників бою під Крутами (Б. Монкевич, «Бій під Крутами», «Поступ», 1929 р., ч. 2), доповнює й уточнює відомості про Крутянську трагедію: *«Як тільки почався бій, поїзд, де сидів штаб куреня — сотники Тимченко і Богаєвський,— ганебно утік зі станції до Києва. На щастя, ніхто цього не помітив, і це не відбилосся на діях юнаків, які сміливо боронили свої позиції. Тим, хто був на правому фланзі, вдалося відступити до свого потяга, але лівий фланг, де були студенти і гімназисти, не знав, що праве крило вже відступає, бо залізничний тор не давав бачити, що діялося по другий бік від нього. Під навалюю ворогів він почав відступати до станції Крути, яка вже була захоплена більшовиками. Тут, виснажені, слабі чисельно й ганебно покинуті своїми командирами, молоді герої в останньому розпачливому відривку кинулися в атаку на переважаючого ворога, але були буквально знищені; частина — 27 юнаків — потрапили в полон. Більшовики дико знущались над полоненими і на другий день усіх розстріляли, заборонивши селянам ховати їх тіла. 7 поранених більшовики відправили помилково до Харкова, і вони якимсь чудом врятувалися. Вже після очищення Києва від більшовицьких банд почали розшукувати останки полеглих під Крутами. Кілька десятків понівечених трупів було знайдено і перевезено до Києва. Тут їх урочисто на кошт держави поховали 19 березня 1918 р. в одній братській могилі на Аскольдовому цвинтарі».*

М. Грушевський промовляв над тілами юних героїв: *«Бій під Крутами був одним із трагічних епізодів у боротьбі, яку провадила невелика частина свідомого національного громадянства за українську незалежність,— на сумному фоні загальної байдужості, безладдя і безголов'я».*

Ось як на сторінках газети «Нова Рада» подаються прізвиська загиблих студентів-січовиків:

«Комітет всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки з глибоким жалем сповіщає про смерть слухачів Українського народного університету, діяльного співробітника комітету спілки Конончука-Борозенка, членів спілки Пурика, Мітенка, Сірика, Головащука, Дикого і Чижова, забитих в бою під Крутами. Похорон відбудеться у вівторок 6 (19) березня с. р.

Всіх товаришів просять взяти участь у жалібній процесії, яка рушить з пасажирського вокзалу о 2-й год. дня до Аскольдової могили».

«Похорони Січових студентського куреня відбудуться сьогодні, у вівторок, 19 березня з пасажирського вокзалу на Аскольдову могилу о 2-й год. дня.

Пізнавати труни можна на пасажирському вокзалі (фруктова вітка).

Список козаків студентського куреня, забитих більшовиками при ст. Крути: студенти — Володимир Шульгін, Олександр Попович, Божко-Божинський, Андрійів, Дмитренко, Пурик, Шерстюк, Омельченко (сотник куреня), Конончук-Борозенко, Головащук, Чижів, Сірик; гімназисти — Соколовський, Гернавський, Піпський, Гнаткевич, Ганкевич».

З наведених рядків стають відомими прізвища сімнадцяти загиблих у бою під Крутами. Дванадцять з них — студенти київських університетів (на той час у Києві існували два університети), п'ятеро — гімназисти. Відомо також і про місце поховання.

На превеликий жаль, у Державному архіві м. Києва міститься дуже мало інформації щодо студентів-січовиків. Але і ці скупі дані за детального розгляду дають можливість уточнити і доповнити відомості про події січня 1918 р.

Насамперед привертають увагу списки студентів Українського Народного Університету за 1917–1918 рр. Серед учнів підготовчої групи знаходимо прізвище Василя Сірика; серед зарахованих на фізико-математичний факультет значиться прізвище Василя Дмитренка; на правничий — Івана Шерстка; на історико-філологічний — Кирила Головащука; на природничий — Андрія Дикого. В загальних списках Українського народного університету — прізвища Євгена Божка-Божинського, Сидора Пурика, Миколи Чижова, Петра Шерстюка.

Отже, ці документи уможливають уточнення імен студентів-січовиків, а також встановлення факультетів, на які їх було зараховано. Крім того, певний інтерес викликають і такі факти: серед студентів історико-філологічного факультету значиться Юрій Тютюнник — вільнопоступовець.

У березні 1918 р. газета «Нова Рада» надрукувала вірш Павла Тичини «Пам'яті тридцяти». Цей твір — скорботний відгук

на похорон загиблих під Крутами студентів. Чи випадковий він? Ні, бо в тому ж загальному списку студентів Українського народного університету значиться Євген Тичина — його рідний брат. Значить, поет міг особисто знати когось зі студентів-січовиків.

Привертає увагу і такий документ:

*«До Ради Українського
народного університету
слухача медичного факультету
Миколи Мітенка*

Заява

Зважаючи на те, що я весь час був у студентському січовому курені, зараз не маю ніякої посади і моє матеріальне становище дуже скрутне, маю честь прохати увільнити мене від плати на право навчання на першому семестрі медичного факультету.

М. Київ, 28.III.1918 року. Микола Мітенко».

Отже, цілком ймовірно, що звістка про загибель студента Мітенка на сторінках газети «Нова Рада» не відповідає дійсності. Він справді був у складі студентського куреня, але, на щастя, не загинув у бою, а повернувся до занять в університеті.

Певний інтерес становить і така група документів.

*«До Ради професорів Українського
народного університету
слухача молодшого підготовчого курсу
Аніта Грищенка*

Прохання

Оскільки я на черзі дострокового призову, то прошу Раду професорів Українського народного університету клопотати перед Військовим міністерством, аби дали мені отстрочку для продовження освіти у вищеназваному університеті. Родився у 1899 рокові 9 грудня. Повинен призватись у 1920 рокові. Був контужений під Крутами.

1918 року, 15 квітня».

*«До Ради Професорів УНУ
слухача історико-філологічного факультету
Василя Коломийченка*

Прохання

Прохаю Раду Професорів увільнити мене від плати за друге півріччя як Січового стрільця окремого студентського куреня, раненого 25 січня с. р. в бійці з більшовиками. Прохаю, тому що посади на себе взяти не можу ніякої, позаяк о 12-й годині я кожен день повинен бувати в лікарні для електризування і масажів паралізованої руки.

Джерелом до попереднього існування були уроки, а тепер і для цього змоги не маю. Додаю посвідчення від Київського військового шпиталю.

1918 року, 29 березня».

Які висновки можна зробити з наведених документів?

В одному з них точно зазначено вік студента-січовика молодшого курсу, що дає змогу приблизно встановити вік його товаришів — 19–21 рік.

У проханні студента-січовика В. Коломийченка зазначено дату, коли його було тяжко поранено. Якщо її наведено за старим стилем, то виходить, що бійці студентського куреня брали участь у бойових діях ще до Крутянської трагедії.

Крім слухачів Українського народного університету, до складу куреня входили і студенти Університету св. Володимира. Відомостей про них в архівних документах практично немає. Та дані про одного з них вдалося знайти. У списках стипендіатів фізико-математичного факультету природничого відділення є ім'я Володимира Шульгіна. Звернемося знову до газети «Нова Рада». «Родина забитого під Крутами 29 січня 1918 р. Володимира Шульгіна сповіщає, що похорони його разом з др. товаришами відбудуться сьогодні, 19 березня. Жалібний похід рушить з вокзалу на Аскольдову могилу о 2-й год. дня».

Ким був Володимир Шульгін, якою була його родина? Відповідь на ці запитання можна знайти на сторінках «Енциклопедії Українознавства».

«Шульгін Володимир (1894–1918) — студентський діяч, організатор і керівник Української студентської громади у

Києві, заснованої в 1913 р.; чл. виконавчого губернського комітету Ради представників Київщини в 1917 р. Загинув під Крутами».

Володимир Шульгін походив з козацько-старшинського роду, спорідненого з Полуботками, Скоропадськими, Самойловичами, Апостолами. Його батько, Яків Шульгін (1851–1911), історик, педагог, громадський і культурний діяч, учень В. Антоновича і М. Драгоманова. Співробітник видання «Громада», на яке пожертвував свій спадок. За національно-культурну діяльність 1879 р. його заарештували і заслали на 4 роки до Сибіру. Повернувшись до Києва, викладав історію у гімназіях, співробітничав у «Київській старовині», брав участь у видавництві «Вік», член Історичного товариства Нестора Літописця, секретар Українського наукового товариства в Києві.

Мати Володимира, Любов Шульгіна, уроджена Устимович (1865–1945), походила з давнього козацько-старшинського роду, прямий нащадок гетьманів П. Полуботка та Д. Апостола. Закінчила Вищі жіночі курси, історико-філологічний факультет у Києві і Москві, відома громадська діячка.

Старший брат Володимира, Олександр Шульгін (1889–1960), вивчав історію і філософію у Петербурзькому університеті. Повернувшись до Києва, став членом Української Центральної Ради, з 3 липня 1917 до 30 січня 1918 р. — на посаді Генерального секретаря міжнародних (згодом — міжнародних) справ. Саме за його керівництва закордонною політикою Франція і Англія визнали de facto УНР. Згодом став визначним громадським і політичним діячем української еміграції, зокрема в 1939–1940 рр. очолював уряд УНР в екзилі.

Один факт привертає увагу. Якщо уважно співставити дати, то з'ясується таке: коли один з нащадків славного гетьмана П. Полуботка — Олександр Шульгін — Генеральний секретар з міжнародних справ Української Народної Республіки, боронив інтереси молодій державі на переговорах у Бресті, молодший — Володимир Шульгін — зі зброєю в руках разом із товаришами захищали її столицю.

Завершуючи розповідь про Володимира Шульгіна і його родину, напевно, слід звернути увагу ще на одну трагічну обставину. Так сталося, що у складі військ М. Муравйова, або

«Кольки Муравйова», як його називали тоді червоноармійці, знаходився заступник народного секретаря більшовицького уряду, син видатного українського письменника М. Коцюбинського — Юрій Коцюбинський, в недалекому минулому студент фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. Він навчався на одному відділенні з Володимиром Шульгіним. Тож колишні однокурсники, а можливо й приятелі, зійшлися один проти одного в бою під Крутами, де останній загинув, захищаючи молоду Українську державу, а перший згодом став жертвою того політичного устрою, в ім'я якого бився.

Серед загиблих під Крутами Січових стрільців згадуються і прізвища гімназистів Київської 2-ї Української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства. Слід зазначити, що її було створено майже одночасно з Українським народним університетом — наприкінці літа 1917 р. Містилася у приміщенні колишньої Київської 2-ї гімназії на Бібіковському бульварі (нині — бульвар Т. Шевченка, 18), тобто в сотні метрів від Університету св. Володимира, частину приміщень якого на той час займав Український народний університет. (До речі, ці три навчальні заклади розташовані за квартал від будинку Педагогічного музею, де проводила свої засідання Центральна Рада).

Ось перший документ з Державного архіву м. Києва — журнал протоколів засідань педагогічної ради гімназії за 1917–1918 рр. На одній з перших сторінок чітким, характерним почерком зроблено запис: *«Поставлено на засіданні педагогічної ради від 1 вересня 1917 року»:*

зарахувати до VI кл. Андрія Соколовського по переводу до Київської 4-ї гімназії;

зарахувати до VII кл. Григорія Папського, Павла Кальченка по переводу до Київської 4-ї гімназії; Миколу Ганкевича — по переводу з Київської 1-ї гімназії».

Наступний протокол засідання педагогічної ради сповнений трагічного змісту.

«Протокол № 9 від 22.03.1918 р.

Над чим радили:

Пропозиція Директора гімназії: ушанувати пам'ять учнів гімназії, що полягли в боях під час січневих подій с. р.— В. Гнаткевича, Євг. Тернавського, А. Соколовського, VII кл.

Ів. Сорокевича, Григ. Піпського, VII кл. П. Кальченка, М. Ганкевича, Ю. Дубницького, що вбитий під Синявою.

Постановлено:

Просити у п. Директора гімназії звернутися до батьків учнів та висловити жаль і співчуття ради з приводу передчасної смерті їхніх дітей.

Просити батьків забитих у боях учнів надіслати фотографічні портрети дітей; їх бажано збільшити і вивісити в помешканні гімназії.

Вдатися до Міністерства Справ Освітніх у справі заснування при гімназії стипендії пам'яті загиблих у січневих боях учеників гімназії.

Зазначених учнів виключити із списків».

А щодо чіткого, характерного почерку, то слід зазначити: усі протоколи засідань педагогічної ради гімназії за 1917–1918 рр. власноручно вів незмінний секретар ради Микола Зеров, про що свідчать його підписи під кожним протоколом.

Збереглися ще кілька офіційних документів.

«Шановному панові Директору
2-ї Української гімназії гімназиста
VIII класу Миколи Ганкевича
Прохання

Прохаю прийняти мене до VIII класу 2-ї Української гімназії.

1917 р., 12 вересн. Микола Ганкевич».

«19 жовтня 1918 р.
№ 367

«Посвідчення

Видано цеє Георгію Автономовичу Ганкевичу в тому, що син його Ганкевич Микола був учнем VIII кл. дорученої мені 2-ї Української гімназії, як учень середньої школи, був не жонатий і в січні 1918 року забитий в бою з більшовиками під Крутами.

Посвідчення цеє видається для представлення до пенсійного відділу головного штабу».

«Посвідчення

Оцим посвідчується, що Павло Кальченко, був учнем VIII класи дорученої мені гімназії, не жонатий; в січні 1918 р. вступив в студентський курінь і забитий в бою з більшовиками під Крутами.

З списку учнів виключений протоколом педагогічної ради 22.III.1918 року.

Посвідчення видається по проханню батьків».

«22 серпня 1918 р.

№ 268

Посвідчення

Оцим посвідчується, що Павло Кольченко був учнем 2-ї Української гімназії м. Києва. По документах, які залишилися в гімназії, видно, що батько його, Іван Афанасевич Кольченко, мешкає в селі Баламутів ці Ружинської волості Сквирського повіту».

Д. Дорошенко, зі слів учасника бою під Крутами І. Лоського, повідомляє подробиці загибелі одного з гімназистів Григорія Піпського: *«Галичанин, про нього оповідають, що перед розстрілом почав співати «Ще не вмерла Україна», а за ним усі інші засуджені до смерті».*

І нарешті останній документ.

«Наказ

Про розформування студентського куреня Українських січових стрільців та про увільнення студентів Українського народного університету з усіх військових частин. 27 березня 1918 р.

№ 131.

(По Головному штабу)

В тяжкі дні боротьби УНР зі своїми ворогами — більшовиками — у Києві зорганізувався студентський курінь Українських січових стрільців. Завзято і непохитно боронили січовики — студенти республіку протягом того бурхливого часу, який вона пережила. Тепер настав час, коли студенти, з яких складався курінь, можуть повернутися до своїх шкіл для про-

довження освіти. Висловлюючи щире подяку за те велике діло, яке зробив цей курінь, наказую: ...курінь...розформувати...»

Ось трагічний мартиролог тих, хто відстоював незалежність Української Народної Республіки у січні 1918 р. під Крутами: Андріїв, Божко-Божинський, Ганкевич, Гнаткевич, Головащук, Дикий, Омельченко, Попович, Пурик, Сірик, Соколовський, Соркевич, Тернавський, Чижов, Шерстюк, Шульгін... Перелік цей далеко неповний.

... Ми жертвенник волі вже кров'ю скропили,
нас знають і Бахмач, і Крути.
І свідчать про чин наш високі могили...
Ми рвали одвічні пута...
Це про них, героїв-крутян.

Література:

1. Державний архів м. Києва, ф. Р-936, оп.1, спр. 13.
2. Український Радянський Енциклопедичний словник.— К., 1967.— т. 11.
3. Революция на Украине по материалам белых. Сборник документов.— М.—Л., 1930.
4. Винниченко В. Відродження нації.— К.—Відень, 1920.
5. Лапчинський Г. Боротьба за Київ // Україна.— 1991.— № 22.
6. Нова Рада // 1918.— № 35, 36, 38.— Березень.

Олександр КУЧЕРУК,
Український інститут національної пам'яті

АДРЕСИ УЕНЕРІВСЬКОГО КИЄВА

Часто події, що змінювали нашу історію залишаються, так би мовити, «безадресними». Особливо це стосується періоду Української Народної Республіки, пам'ять про яку старанно вичищали зі свідомості народу протягом усього часу існування комуністичного режиму в Україні.

Першим організованим проявом державницького українського руху стало утворення Української Центральної Ради (УЦР), що відбулося на початку березня 1917 р. після кількадечних нарад українських організацій Києва в приміщенні клубу «Родина» на Володимирській, 42 (тоді — вул. Велика Володимирська).

Клуб «Родина», як літературно-мистецька спілка, створено 1908 р. з ініціативи Миколи Лисенка, він містився у напівпідвальному поверсі зазначеного будинку. Кілька кімнат для роботи гуртків і окремих товариств об'єднувалися навколо двох більших кімнат, де відбувалися громадські зібрання, концерти, лекції, виступи співаків, кобзарів тощо.

3 березня 1917 р., в час початку дискусій, до товариства «Родина» прийшов В. Євтимович і побачив, що «в більшій кімнаті — “більярдovій”, що тепер служила за “фойє”, тиснулася сила всякого українського люду, чекаючи на інформацію та директиви від Української Громадської Ради [...]. Рада засідала в “картярській” [...]»¹.

Вже наступного дня, тобто 4 березня, «Киевская мысль» писала, що «вчора увечері відбулося багатолюдне зібрання представників українських місцевих і окремих провінційних організацій та груп. Всього були присутні більше 100 осіб [...] збори гаряче прийняли пропозицію «Центральної ради» про висилку депутації в Петроград для заявлення новому (Тимчасовому

¹ Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. // Календар-альманах «Дніпро» на 1938 рік.— Львів, 1937.— С. 32.

уряду Російської республіки.— О. К.) уряду про невідкладні потреби українського народу»².

Так було покладено початок створенню Української Центральної Ради, остаточно її оформлення відбулося 7 березня.

Головою заочно обрано М. Грушевського, який на той час перебував у засланні далеко в Росії. До Києва він прибув 13 березня і одразу ж став до керівництва Українським революційним парламентом.

Українська Центральна Рада (УЦР) недовго перебувала в приміщенні клубу «Родина». Звідти вона перебралася до будинку Педагогічного музею (нині — вул. Володимирська, 53). Точної дати події встановити не вдалося, але сталося це між 8 та 12 березня.

Будинок звів архітектор П. Альшин, як «народну аудиторію», тобто для використання громадськими організаціями Києва, та обставини змусили назвати цю споруду Педагогічним музеєм імені цесаревича Олексія і певною мірою змінити профіль діяльності установи.

Отримати приміщення в Педагогічному музеї Центральна Рада змогла завдяки сприянню М. Порша. Учасник подій Д. Дорошенко писав: *«це помешкання для Центральної Ради добув Микола Порш ще на початку революції, коли йому, як членові Виконавчого комітету (Ради об'єднаних громадських організацій — О.К.), доручено було завідування всіма публічними будинками в Києві. Рада засідала у великій осередковій залі, тоді, коли відбувалися сесії її пленума»*³.

Про роботу Ради цей самий автор говорив: *«На естраді великої залі Педагогічного музею засідала президія Ради. Посередині — голова — М. Грушевський [...] заступник, 22-літній студент Микола Шраг і двоє таких самих молодих секретарів: Михайло Єреміїв і Микола Чечель»*⁴.

² Киевская мысль.— 1917.— 4 березня.

³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918). Частина друга. З початків відродження української державності. (Доба Центральної Ради).— Львів, 1923.— С. 3.

⁴ Там само.— С. 4–5.

Секретар УЦР М. Єремійв згадував про перші кроки Центральної Ради: *«Помешкання було знайдено в будинку Педагогічного Музею, де містилася під той час (російська.— О. К.) Летунська школа, яка з нехиттю та погордою відступила нам один досить величезний pokій, з якого ми зробили залю засідань і дві умивальні, де був влаштований Секретаріат (Центральної ради.— О.К.). На умивальники ми поклали дошки для креслення, яких було багато, і це були столи. Хтось нам пожертвував стару російську машинку, бо українських машинок тоді ще не було у Києві»⁵.*

Для координації і керування процесом українізації підрозділів російської армії 16 березня 1917 р. представники київського гарнізону, на зібранні в Троїцькому народному домі на Васильківській, 53/3 (тоді — вул. Велика Васильківська, довго вона називалася Червоноармійською), було створено Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка, ухвалено статут, який визначав головним завданням Клубу створення української армії.

Головою обрано М. Міхновського (1873–1924), відомого громадсько-політичного і військового діяча, автора брошури «Самостійна Україна», що фактично стала програмою українського самостійницького руху ХХ ст., одного з засновників Революційної української партії (РУП), лідера Української народної партії (УНР), згодом члена УЦР. Почесним головою Клубу обрано генерала О. Цищовича (1853–?), майбутнього військового коменданта м. Києва.

Будинок Троїцького народного дому збудовано на кошти Старої київської громади 1902 р. для проведення національної культурно-освітньої роботи тут, зокрема, містився Педагогічний музей до перенесення його 1912 р. до нового будинку на Володимирській. У 1906–1916 рр. тут працював театр М. Садовського, згодом у часи УНР — Національний зразковий театр, Народний театр П. Саксаганського, нині в цьому будинку працює Театр оперети.

⁵ Єремійв М. Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 133.

Всеукраїнський національний конгрес пройшов у Києві 6–8 квітня 1917 р. в будинку колишнього купецького зібрання, нині — Національна філармонія на Європейській площі з адресою Володимирський узвіз, 2⁶. В роботі конгресу взяли участь близько 1000 делегатів. Головував на конгресі М. Грушевський. Учасник подій Д. Дорошенко писав, що *«у великій залі Купецького зібрання в Києві відкрився український національний конгрес. В цій залі раніше звичайно відбувалися урочисті шевченківські концерти. Тепер зала і хори над нею вицертъ були заповнені народом. На конгресі були представники з усіх місць України»*⁷.

Доповнює Д. Дорошенка М. Єремійв, який невдовзі став секретарем УЦР та редактором офіційного видання «Вісті з Української Центральної Ради», він згадує: *«Вицертъ наповнена найбільша в Києві зала Купецького зібрання була багато прибрана прапорами та квітами. Перед столом президії стояв великий портрет Шевченка весь уквітчаний і прибраний вишиваними рушниками»*⁸.

Конгрес обрав новий склад УЦР, голова — М. Грушевський, заступники — В. Винниченко та С. Єфремов. Зі слів В. Винниченка: *«Це був, воістину, генеральний огляд революційних і визвольно-національних сил української нації»*⁹.

Клуб ім. Полуботка разом з Центральною Радою скликає 5–8 травня 1917 р. у Києві в будинку Центральної Ради I Український військовий з'їзд за участю 700 делегатів, що представляли 900 тисяч організованого українського вояцтва. З'їзд обрав Український генеральний військовий комітет (УГВК), як центральний координуючий військовий орган зі створення української армії, який очолив С. Петлюра.

28 травня – 2 червня 1917 р. в Києві відбувся Всеукраїнський селянський з'їзд за участю 1500 делегатів з вирішальним голосом (всього 2200 делегатів), почесним головою обрано голову УЦР М. Грушевського. *«Селянський з'їзд відбувся в бу-*

⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918). Частина перша. Галицька руїна 1914–1917 років.— Львів, 1923.— С. 78.

⁷ Там само.— С. 79.

⁸Єремійв М. Названа праця.— С. 134.

⁹ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина I.— К.—Відень, 1920.— С. 93.

динку київської опери. Уже зовнішній вигляд цього з'їзду справляв imponуюче враження»¹⁰, — так писав свідок подій М. Ковалевський. З'їзд, крім іншого, обрав Всеукраїнську раду селянських депутатів у складі 133 осіб, яку в повному складі було кооптовано до УЦР.

II Український військовий з'їзд планувалося провести в згаданому Троїцькому народному домі¹¹. Коли ж 5 червня там зібралися 2308 делегатів від 1 мільйона 600 тисяч солдат (є й інші дані, але вони не змінюють суті), то виявилось, що всі не можуть вміститися в залі, тому було вирішено продовжити з'їзд наступного дня в Міському оперному театрі (нині — Національна опера ім. Т. Шевченка) на вулиці Володимирській 50, де власне, відбувся з'їзд. На з'їзді було прийнято й урочисто проголошено I Універсал Центральної Ради. З'їзд обрав 130 представників українських військових до Центральної Ради. Наступного дня на Софійській площі відбулося урочисте проголошення I Універсалу, яке завершилося парадом українських військових підрозділів. Завершив свою роботу II Військовий з'їзд 10 червня.

Тут необхідно зазначити, хоч це відбулося вже на початку 1919 р., в оперному театрі 23 січня 1919 р. розпочалося установче засідання обраного на демократичних засадах нового українського парламенту, названого Трудовим конгресом. На Конгресі було зареєстровано 593 делегати з вирішальним голосом. Першим питанням, яке розглянув Конгрес, було затвердження Акту злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної республіки в єдину соборну державу — Українську Народну Республіку. На другому засіданні 25 січня було прийнято дуже важливий закон «Про форму влади в Україні», який визначив Україну, як демократичну національну державу. Більшістю голосів Конгрес відкинув пропозицію визнати диктатуру пролетаріату як форму державного розвитку УНР.

¹⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії.— Інсбрук, 1960.— С. 284.

¹¹ Інформація про акції протесту солдатів-українців у Києві проти заборони II Всеукраїнського військового з'їзду // Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали.— К., 2003.— С. 384.

Ухвалення I Універсалу було початком формально-юридичного оформлення Української Народної Республіки, як держави. Вже 15 червня Центральна Рада ухвалила створення національного уряду — Генеральний Секретаріат (ГС). З самого початку Генеральний Секретаріат складався з 8 генеральних секретарств. Першим головою Генерального Секретаріату став В. Винниченко. З часом голови уряду, кількість секретарств, персональний склад і назви неодноразово змінювалися і уточнювалися.

11–14 липня 1917 р. в Києві скликано Всеукраїнський робітничий з'їзд. «Робітнича газета», редактором якої був голова ГС В. Винниченко, 12 липня повідомила, що *«Учора о дванадцятій годині у день в будинку 2-го міського театру (Шато) відкрився перший загально-український робітничий з'їзд. Прибуло на з'їзд кілька сот делегатів»*¹². З'їзд підтримав політику Центральної ради і ухвалив: *«всі українські робітники мають всіма силами і з усією енергією підтримувати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат»*¹³. Делегати обрали до складу Центральної Ради 100 представників.

I Всеукраїнський жіночий з'їзд підготувала і провела Українська жіноча спілка, він працював у Києві в приміщенні українського клубу «Родина» на вулиці Володимирській, 42¹⁴. З'їзд розглянув низку загальнополітичних питань та проблем жіноцтва в тогочасному суспільстві, ухвалив Статут Української жіночої спілки.

Підготовку III Українського військового з'їзду забезпечувала спеціальна комісія, яка містилася в приміщенні Українського генерального військового комітету (УГВК) на вулиці Леонтовича, 5 (тоді — Гімназична), цей будинок зведено для потреб «Товариства допомоги незаможним студентам», а фактично — для студентської їдальні цього товариства. Будинок практично весь час використовувався як заклад харчування.

¹² Всеукраїнський робітничий з'їзд // Робітнича газета.— 1917.— 12 липня.

¹³ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Том. 1. Доба Центральної ради.— Ужгород, 1923.— С. 121.

¹⁴ Постанови I Всеукраїнського жіночого з'їзду // Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали.— К., 2003.— С. 769.

З'їзд відбувся 20–31 жовтня 1917 р. У перший день роботи «О 11-й годині ранку прибувши на з'їзд делегати, в супроводі частин українського війська рушили з Гімназичної вул. (пом. Ген. Військ. Ком.) на Софійський майдан, де нав, за заздалегідь наміченою програмою, відбутися молебень»¹⁵. Наради мали відбуватися в будинку Купецького зібрання, але місць для всіх делегатів не вистачало і роботу з'їзду було перенесено до Оперного театру, де й відбулися всі засідання. Під час роботи з'їзду в Петрограді більшовики влаштували державний переворот. Ситуація в Києві була дуже тривожною, військовий з'їзд перервав свою роботу, і з його делегатів було утворено тимчасовий «делегатський» полк — «Перший український полк охорони революції», яким командував полковник Ю. Капкан. 30 жовтня полк було «розпущено», і з'їзд продовжив свою роботу.

7 листопада 1917 р. УЦР прийняла III Універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки. Було визначено, що «до Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України»¹⁶.

IV Універсал Української Центральної Ради, прийнятий 11 січня 1917 р., проголосив повну державну незалежність України: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою всіх громадян України»¹⁷. Універсал визначив, що уряд незалежної Української держави «однині матиме назву Ради народних міністрів»¹⁸, відповідно Генеральні секретарства — Народними міністерствами.

Перший уряд Української Народної Республіки — Генеральний Секретаріат України (ГСУ), як уже зазначалося, утворено

¹⁵ III Всеукраїнський військовий з'їзд // Робітничка газета.— 1917.— 19 червня.

¹⁶ III Універсал Української Центральної Ради. Друкарський відбиток. Бібліотека ім. О. Ольжича.

¹⁷ IV Універсал Української Центральної Ради. Друкарський відбиток. Бібліотека ім. О. Ольжича.

¹⁸ IV Універсал Української Центральної Ради. Друкарський відбиток. Бібліотека ім. О. Ольжича.

рішенням Української Центральної Ради на підставі прийнятого нею І Універсалу 15 червня 1917 р. Першим Головою українського уряду було призначено В. Винниченка, відомого на той час політичного діяча і письменника, лідера українських соціал-демократів (УСДРП), заступника Голови УЦР.

17 червня преса повідомляла, що на засіданні УЦР *«обрано Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради для завідування справами внутрішніми, фінансовими, харчовими, земельними і ин. в межах України і для виконання всіх постанов Центральної Ради. Призначені: головою Секретаріату і генеральним секретарем внутрішніх справ — В. К. Винниченко; завідуючим Генер. Секретаріатом — П. Христюк; генеральним секретарем фінансів — Х. А. Барановський; генеральним секретарем міжнаціональних справ — С. О. Єфремов; генер. секретарем харчових справ — М. М. Стасюк; генер. секретарем земельних справ — Б. Мартос; генер. Секретарем військових справ — С. В. Петлюра; генер. секретарем юстиції — В. В. Садовський. Вчора відбулося перше засідання секретаріату, на яким обговорювались питання організації й роботи секретаріату»*¹⁹.

Генеральний секретаріат з самого початку існування розмістився в будинку Центральної Ради на вулиці Володимирській, 57. В. Винниченко писав: *«Перший уряд української державності, весь з усіма своїми органами й апаратами містився у двох малесеньких закапелочках того ж самого Педагогічного Музею. Ці закапелочки мабуть були перероблені з [...] «уборних» (мали кам'яну долівку й «раковини» в стінах для води). І в цих закапелочках Генеральні секретарі приймали сотні делегацій у день, робили, обливаючись потом од духоти, свої засідання; самі переписували на машинках свої постанови, самі навіть підлогу підмітали, бо не було урядовців, ні писарів, ні навіть сторожа»*²⁰. Про початковий період існування ГСУ пише інший свідок і учасник подій: *«Генеральний Секретаріат був приміщений у невеличкій кімнаті на другому поверсі, побіч якої була умивальня»*²¹.

¹⁹ Генеральний Секретаріат Ц. Укр. Ради // Робітнича газета.— 1917.— 6 червня.

²⁰ Винниченко В. Названа праця.— С. 258–259.

²¹ Ковалевський М. Названа праця.— С. 392.

Зрозуміло, що довго так тривати не могло, тому для розміщення уряду шукали інше приміщення. В. Винниченко розповідав, що міська Дума *«довго не хотіла дати яке-небудь міське приміщення для «свого» уряду, Генерального Секретаріату. І він мусів найняти в неї брудний, загижений отель «Савой» на тяжких умовах»*²². Цей готель знаходився на Хрещатику, 38. Будинок не зберігся, на його місці нині споруда Київської міської ради під номером 36.

Готель не був підходящим місцем для уряду, тому з часом для нього вдалося отримати краще приміщення. Вибір зупинився на палаці київського генерал-губернатора на вулиці Інститутській, 40, куди Генеральний Секретаріат перебрався у грудні 1917 р., готель «Савой» залишився також за урядом. Палац київського генерал-губернатора відомий з початку ХІХ ст., з 1833 р. тут мешкали київські генерал-губернатори. На жаль, палац сильно постраждав 1920 р., на його місці згодом, коли столиця УСРР переїхала з Харкова до Києва, звели новий будинок для партфункціонерів, нині він має номер 20/8. В часи незалежності тут мешкав майбутній президент України Л. Кучма.

Учасник подій зберіг для нас опис палацу станом на осінь 1917 р., коли там вже працював уряд УНР. *«Цей палацик на Інститутській вулиці не був великий і складався з двох поверхів. Входилося до широкого вестибюлю, з якого великі двері провадили до амфіляди службових кімнат на партері. В цих кімнатах містилися різні канцелярії і варта палацу. Широкі гарні сходи провадили на першій поверх. Зразу ж проти сходів містилась невеличка домова капличка, де за старих часів правилась Служба Божа [...] Наліво від каплички була велика простора кімната, в якій уміщений був секретаріат уряду, так би мовити, президіяльне бюро. Праворуч від сходів входилось до великої гарної зали. В цій залі відбувалися урочисті прийняття і церемонії. Зразу ж коло залі знаходився службовий кабінет голови Генерального Секретаріату. В цьому кабінеті приймав Винниченко французьку військову дипломатичну місію з генералом Табуї на чолі, як також відпоручника британського уряду полковника Баге в тій історичній хвилі, коли держави*

²² Винниченко В. Відродження нації. Частина ІІ.— К.—Відень, 1920.— С. 42.

Антанти постановили признати де факто самостійність України. За залю починався цілий ряд невеликих кімнат, прикрашених різними картинами відомих артистів-малярів російських і українських. Ці кімнати належали до приватного помешкання голови уряду»²³.

У цьому будинку згодом була резиденція гетьмана П. Скоропадського, а після відновлення Української Народної Республіки — Директорія УНР.

Слід зазначити, що на сьогодні з доби УНР меморіальними таблицями відзначено лише Центральну Раду (Володимирська, 57) та Національний конгрес 1917 р. (Володимирський узвіз, 2). Також встановлено таблицю першому міністрові закордонних справ уряду УНР — О. Шульгіну (вул. Терещенківська, 9) та в пам'ять про заснування Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, фактично полковникам Є. Коновальцю та А. Мельнику (вул. Пирогова, 24).

Чекає на своїх дослідників детальна топографія уенерівського Києва, так само і внутрішня «топографія» будинку Центральної Ради, бо нині достеменно невідомо, яку кімнату найперше отримала Центральна Рада.

²³ Ковалевський М. Названа праця.— С. 393.

Сергій БІЛОКІНЬ,

доктор історичних наук,

лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка

КИЇВСЬКИЙ БУДИНОК УЧЕНИХ, ЙОГО ЧЛЕНИ Й ГОСТІ

Радянські історики, яких прискіпливо й планово добирали з-поміж найвідданіших членів партії, розглядали історичний процес спершу як вир безоглядної боротьби¹, а потім — уже після війни — як плін усебічної дружби класів і соціальних груп, зрештою, дружби народів. Нічого й казати, що в роботі тодішніх науковців важко помітити дослідницький елемент, рух до історичного пізнання. Керівництву це було абсолютно не потрібно, адже йшлося взагалі не про історичну науку², а — у певному сенсі — радше про діяльність політологічну й пропагандистську.

У наші постгеноцидні, але так само тоталітарні часи назріла потреба вивчення конкретики стосовно більших чи менших соціальних груп будь-якого соціального рівня — членів Політбюро ЦК КП(б)У³, церковних громад 1920-х років, директорів Всеукраїнської бібліотеки України (ВБУ)⁴, членів Київського відділку Російського теософічного товариства (КВРТТ) та ін. Тут виникають труднощі суто технічні: людей певного кола треба знати, як кажуть, в обличчя, а для багатьох сучасних дослідників саме це і є проблемою.

Після зміцнення в Києві радянської влади більшовики одразу окреслили своє ставлення до наукової й культурної інтелі-

¹ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. [М.:] Госполитиздат, 1938.— 351 с.; Те саме. [М.:] ОГИЗ, 1945.— 351 с. Вибіркове порівняння текстів засвідчило, що ці видання майже ідентичні. *Пор.*: Гофман Иоахим Сталинская война на уничтожение.— Москва: АСТ, Астрель, 2006.— 359 с. [1].

² Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле.— Ч. 1 (6).— К., 1993.— С. 4–16. Перша публікація: Чи маємо ми історичну науку? // Літ. Україна.— 1991.— 3 січня.— № 1 (4410).— С. 7: фото; Там само.— 10 січня.— № 2 (4411).— С. 7–8.

³ Лоцицький Володимир Сергійович. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991.— К.: Генеза, 2005.— 366 с.: іл.

⁴ Ковальчук Галина Іванівна Директори бібліотеки України (20–30-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.— 2000.— № 2/4.— С. 179–206.

генції. Керуючись принципом «батоба й коржика», вони із самого початку сформували групу осіб, яким було надано певні матеріальні пільги, а з іншого боку, відразу почали й нагінки⁵. Відомий троцькіст Х. Раковський підписав «Декрет Ради Народніх Комисарів УСРР про поліпшення стану вчених спеціалістів і заслужених робітників літератури та мистецтва» від 31 серпня 1920 р., у якому проголошено: *«З метою збереження наукових сил, особливо цінних робітників мистецтва та літератури, необхідних для соціалістичного будівництва, для розвитку народнього господарства і культури, а також для найбільш дійсного забезпечення потреб робітничо-селянської оборони, Рада Народніх Комисарів постановляє: 1. Дати усилене довольтство вченим спеціалістам наукових галузів, які суть дійсно важливими для розрішення зазначених завдань, а також заслуженим робітникам літератури та мистецтва. 2. Увільнити зазначених в § 1 осіб від усякого рода повинностей (трудової і т. ін.), що не мають безпосереднього відношення до їх праці в ділянці науки, літератури та мистецтва. 3. Створити для праці наіменованих осіб життєві умови, що забезпечували б їх мінімальними, безумовно для такої праці необхідними вигодами»⁶.*

Таку саму модель сегрегації запровадили у Західній Україні 1939 року.

Документ цікавий обмовками. Якщо читати уважно, виявляється, усе здійснюється лише задля «збереження наукових сил», а весь галас здійснюється, щоб забезпечити українських діячів лишень мінімальними вигодами. Декрет — пропагандистський документ, застосований лише відповідно до повсякденних потреб. Утім, декрет Раковського 1920 р. вже відрізнявся від перших, ленінських. Люди домагалися конкретики, тож до нього додано:

⁵ Білокінь С. Період чрезвычайок // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей.— Вип. IV.— К., 2001.— С. 308–316; Вип. V.— К., 2001.— С. 160–166.

⁶ Вир революції: Мистецький збірник губнаросвіти / В. Поліщук. Катеринослав, Липень революції року четвертого 1921.— С. 126.

Спис діячів мистецтва та літератури, які підлягають декрету
Раднаркому від 31 серпня 1920 року по
м. Київу і Правобережній Україні.

1. Акименко-Степовий.
2. Баратова.
3. Беклємішев.
4. Блюменфельд.
5. Бойчук.
6. Боліо.
7. Болотіна.
8. Брун.
9. Бурачек.
10. Буцький.
11. Гаврилова.
12. Гадзінський.
13. Гаєвський.
14. Галінський.
15. Грінберг.
16. Грінченко М.
17. Домбровський.
18. Донець.
19. Загаров.
20. Загул.
21. Заньковецька.
22. Касяненко Євг.
23. Кирнарський.
24. Кисилів.
25. Коренєв.
26. Косинка.
27. Котарбінський.
28. Крамаренко.
29. Крижановський.
30. Кричевський.
31. Левандовський.
32. Леонтович.
33. Летичевський.
34. Ліницька.
35. Лубенцов.
36. Лундін.
37. Любченко Мик.
38. Маргулев.
39. Мар'яненко.
40. Матковський.
41. Мелєх-Готфрід.
42. Микиша.
43. Михайлов.
44. Михайлов, худ.
45. Монска.
46. Мстиславський.
47. Нейгауз.
48. Ніжинська.
49. Орішкевич.
50. Паліцин.
51. Петрицький.
52. Поліщук Вал.
53. Прахов.
54. Пухальський.
55. Розенталь.
56. Романович-Ткаченко.
57. Саксаганський.
58. Светловідов.
59. Сидоренко.
60. Сладкопєвцев.
61. Слісаренко.
62. Смірнов.
63. Сорочан.
64. Соснін.
65. Стеценко.
66. Терещенко Марко.
67. Терещенко Мик.
68. Тичина.

69. Тінський.	76. Шипович.
70. Филипович Зорев.	77. Шкурупій.
71. Хименко.	78. Шперлінг.
72. Чужбінова.	79. Штейман.
73. Шамринський.	80. Штейнберг.
74. Шевченко.	81. Яворський.
75. Шелюбський.	82. Ярославський ⁷ .

На хвилі української незалежності 1917–1921 років діячі культури й науки вимагали, щоб задовольнили їхні професійні, матеріальні, корпоративні, загальнонаціональні вимоги. Насамперед ішлося про створення київської наукової корпорації. З огляду на недавню тоді незалежність, найбільшого розмаху все це досягло в 1920-х роках. Тоді в кількох містах України було засновано Будинки вчених.

Зрозуміло, влада прагнула цей процес контролювати, а як пощастить, то й керувати ним. За вчених узялися раніше, аніж за створення «творчих спілок» письменників і митців⁸. Багато-векторна самоорганізація діячів культури передбачала передусім їх консолідацію, до чого кожен більшовик додав би ще три слова: «під проводом партії». Гетьман Павло Скоропадський заснував Українську академію наук, що оточила себе муrom т. зв. академічної свободи, тобто ідеологічної та організаційної не-підконтрольності.

19 березня 1922 р. в Харкові відбувся пленум Всеукраїнського комітету сприяння вченим (голова — комуністичний функціонер Д. Мануїльський), де було ухвалено: *«Признать необходимым приступить немедленно к организации 4-х “домов ученых” в крупных центрах Украины: Харькове, Киеве, Одессе и Екатеринославе, причем при “домах ученых” в голодающих губерниях учредить также столовые для работников науки»*⁹. Уповноваженими особами обрано двох номенклатурників: Яна

⁷ Там само.— С. 127.

⁸ Білокінь С. Становлення соцреалізму як «творчого методу» // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.— К.: Наукова думка, 2003.— С. 185–199, 216–219.

⁹ Из деятельности Всеукраинского комитета содействия ученым // Наука на Украине.— X., 1922.— № 2.— С. 166–167.

Гамарніка (Київ) і Кельмансона (Катеринослав)¹⁰. Оскільки влада на місцях не вважала організацію їдалень справою першочерговою, тому все затяглося надовго. Проте навесні 1931 року Будинки наукових працівників («Доми наукових робітників») усе-таки вже існували в Києві (вул. Пушкінська, 1), Харкові (вул. Раднаркому, 8), Одесі (вул. Щепкіна, 12) та Дніпропетровську (проспект Карла Маркса — Будинок культури)¹¹. Природно, що очолювали Будинки вчених комуністичні функціонери, яких спершу бракувало, власне, як і коштів.

Яскрава слідча справа лишилась від директора харківського будинку Микити Івановича Харуся. Народившись 1894 р. в с. Трибухах Литинського повіту на Поділлі, він узяв участь у війні проти большевиків, емігрував. Повернувшись в Україну, почав робити кар'єру. Допитавши його, чекіст відтворив зізнання Остапа Огаря 23–25 квітня 1933 р. так: «В 1926 г. я вошел в тесную связь с Тютюнником и Харусем (оба сейчас на Украине), которые в то время использовывались консульством УССР в Праге для разведывательной работы в кругах эмиграции. Оба они фактически занимались провокационной работой, т.к. все материалы, которыми снабжалось консульство, исходило от агентов чешской полици[и], УВО и петлюровских кругов. [...] Харусь, будучи связан[,] с одной стороны[,] с работником чешской политической полиции — Горбанюком (бывш. ад'ютант атамана банды Острианицы), а[,] с другой[,] — с активными петлюровскими разведчиками Мелешко и полк. [Владимир]¹² Билоус-Савченко, также своими материалами вводил консульство в заблуждение. [...] По поручению Харуся я должен был найти пути к перехватыванию всей корреспонденции на имя Шаповала с тем, чтобы ее копировать, после его (Харуся) личного ознакомления с оригиналом»¹³. 19 жовтня 1933

¹⁰ Кельмансон — заступник голови Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних організацій. Заступник наркома фінансів і член колегії наркомату. Рішенням ПБ ЦК КП(б)У від 23 листопада 1923 р. звільнений. У ВУКС залишився.

¹¹ Бюлетень Київської секції наукових робітників.— 1931.— Березень.— № 1–2.— С. 63.

¹² Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921).— Кн. 1.— С. 46.

¹³ ГА СБУ, № 69638 ФП, том 1, арк. 6.

року Григорій Пирхавка розповів на допиті: «На Украине, у Харуся, когда он был заведующим Домом ученых в Харькове, была явочная квартира для возвращающихся из Чехии[,] и часть агентов чешской разведки через него устанавливали связь с чешским посольством в Москве или его представителями в Харькове. Харусь до дня своего ареста в 1931 г. был в тесной связи с [Юрием] Мазюкевичем»¹⁴. Він потрапив на Белморстрой, одержав 10 років, звідти утік, дістався Новоросійська. 2 лютого 1936 р. його зловили. Після довгих мордувань у Москві, 20 вересня 1937 р. Микиту Харуся розстріляли¹⁵.

1 грудня 1927 року Президія Київського Окрвиконкому ухвалила постанову ч. 46: «1) Передати секції наукових робітників будинок ч. 1–3 на Пушкінській вул., що його зараз займає клуб Комфон, включаючи й те приміщення, що займають приватні мешканці. [...] 3) Дозволити клубу Комфон вивезти меблю, що є в будинкові, рівно як і все майно й устаткування, що його клуб Комфон до цього будинку привіз. 4) Що-до люстр та дзеркал, що весь час були в цьому будинкові, до того як його зайняв клуб Комфон і що є належністю будинку,— їх в цьому будинкові залишити»¹⁶. Київський Будинок вчених відкрився 24 грудня 1927 р.¹⁷ З цією метою вченим було передано колишній дім Зайцева, у приміщенні якого за гетьмана розташувався Український національний клуб, а за большевиків — єврейський клуб «Комфон»¹⁸. Випадкова обставина, об'єднаність садиб двох будинків (№№ 1 та 3) спричинилися до того, що секція одержала навіть два будинки, щоправда, один з них був увесь зайнятий приватними помешканнями¹⁹. Як окрема цільна організація Дім учених у двох поверхах, наріжних від вулиці Свердлова (Прорізної), зайняв 24 кімнати. Сюди входило дві

¹⁴ Там само.— Арк. 35.

¹⁵ Там само.— Том 3, арк. 60.

¹⁶ Бюлетень Київської секції наукових робітників.— 1927.— Грудень.— № 2.— С. 13.

¹⁷ ІМФЕ, ф. 13-1, од. зб. 7, арк. 53 зв. Фото Будинку учених *див.*: Бюлетень.— 1930.— № 6–7.— С. 33.

¹⁸ *Третяк Кирило Олегович*. Київ: Путівник по зруйнованому місту.— К.: Київ. ун-т, 1998.— С. 94, 100.

¹⁹ Звіт Бюра Київської секції наукових робітників 1/III 1927 р.— 1/III 1928 р. [К., 1928].— С. 23.

зали (на 180 місць кожна), дві вітальні (тут відбувались засідання бюро СНР та Правління й комісій Дому учених), аудиторія на 70 душ, читальня, кімнати для правління, радіогуртка, для артистів, фойє при кінозалі, прохідна кімната до кіно. В артистичній кімнаті та фойє по буднях відбувалася гурткова робота. Від фойє йшла довга крита веранда з гротом. Узимку вона була холодною, але за помірної температури там влаштували виставки, акваріуми, фізкультурні вправи тощо. З веранди можна було вийти в садок на майданчик, де бував лаун-теніс, кеглі тощо²⁰.

Першим директором київського Дому учених став галичанин Микола Сабат, рідний брат акторки театру «Березіль» Софії Федорцевої. Народившись 1892 р. в Буцацькому повіті в родині греко-католицького священника і закінчивши 1911 р. Стрийську гімназію, Микола Сабат прослухав три курси юридичного факультету Львівського університету. Під час війни служив молодшим офіцером, потрапив у російський полон. До жовтня 1918 р. перебував у Воронежській губернії. Повернувшись до Галичини, вступив до Української галицької армії. Її Третім корпусом командував на той час полковник Гриць Коссака²¹, а лейтенант Микола Сабат командував ротою. 1919 року він перебував в одному таборі (Дайчгабель) з Думиним, Ріпою й Труббе. Виїхав до СРСР — спершу до Ленінграда, тоді до Москви. *Учраспред*, що керував галицьким бюро при ЦК КП(б)У, М. Баран направив усіх до Центральної партійної школи при ЦК. Чекіст так сформулював його свідчення: *«В Доме Ученых (sic), заведующим которого я был поставлен Бараном, я обнаружил широкие возможности для ведения контр-революционной националистической работы. По своей деятельности я себя считал в роли связывающего различных к-р. националистических элементов научных кругов Киева. Моя линия поведения всячески*

²⁰ Дім Учених // Бюлетень Київської секції наукових робітників.— 1928.— Січень.— № 3.— С. 7.

²¹ *Падун-Лук'янова Леся Никанорівна*. Отаман Українських Січових Стрільців Гриць Коссака // Зона.— № 10.— К., 1995.— С. 112–153; Остання адреса. Т. 1–2. Вид. 2 (2003).— С. 67–70, 72, 73, 79, 82, 83, 88, 93, 122, 134, 138, 423(?), 491, 492, 494, 524; *Рубльов Ол.* Західноукр. інтелігенція у загальнонац. процесах (2004).— С. 108, 348–350, 352–355, 372, 376–377, 481–483, 526, 548; *Сварник Г.* Збірки НТШ (2005).— С. 33, 34, 109, 207.

способствовала этим элементам группироваться в Дому Ученых (*sic*). Я все использовал для того, чтобы дать возможность националистам – явным контрреволюционерам [–] проникать в различные секции, комиссии и т.п. Моя деятельность в Доме Ученых (*sic*) вела к организации и сплочению украинских контр-революционных националистических сил. В этот период 1928-1930 г.г., т.е. до исключения меня из партии (я первый раз был исключен в конце 1929 г.) я в своей контр-революционной деятельности наиболее близко был связан с ДОРОШКЕВИЧЕМ – профессор ИНО, МИКОЛЕНКО – быв. директор КИНХ'а, ЛЕВИЦКИМ – быв. директор мединститута, ВЫСОЧАНСКИМ – профессор кооперативного института, ВЕСЕЛОВСКИМ – профессор сель.-хоз. института, ВОЛОШИНЫМ – лектор Киевских ВУЗ'ов и МАКОВСКИМ – научным работником УАН (галичанин)»²².

Першим головою Ради Будинку вчених був відомий зоолог професор Микола Васильович Шарлемань²³. По війні, коли відбулось усе, що мало відбутись, його знань влада не потребувала, й він перебував на узбіччі наукового життя. Лише Д.С.Ліхачов у «Трудах» свого Відділу давньоруської літератури Пушкінського дому друкував його етюди, присвячені «Слову про Ігорів похід». А тоді, з 1926 р. Шарлемань був інспектором охорони пам'яток природи²⁴.

Від моменту його відкриття заступником директора київського Будинку вчених став автор перших спогадів про бій під Крутами учасник цього бою мовознавець Іван Ількович Шарий (25 лютого 1894 – 25 лютого 1930)²⁵. Сестра його дружини Марфи, Євдокія Дмитрівна (за чоловіком Дубрівна), стала в Будин-

²² ГА СБУ, № 68478 ФП, арк. 29–30.

²³ Івиненко Леонід Миколайович (нар. 18 грудня 1932, Київ). Будинок, де живе дух утвердження: До 75-річчя Будинку вчених НАН України // Вісник НАН України, 2002, № 12, С. 47. Пор.: Його ж. Дух супротиву // Сучасність.— 2002.— № 11.— С. 148–158; Його ж. Будні й свята Будинку вчених // Сучасність.— 2005.— № 2. С.— 152–159.

²⁴ Нові призначення. [Добірка «В Українській Академії наук» у рубр.: У Києві] // Прол. правда.— 1926.— 26 березня.— № 68 (1378).— С. 4; Наукові установи та організації УСРР.— Х., 1930.— С. 30.

²⁵ Кирилюк Вітольд. Справа № 242: Іван Шарий та інші // Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. Іван Ільєнко.— Дрогобич: Відродження, 1995.— С. 137.

ку вчених бібліотекаркою (після війни — бібліотекарка Ботанічного саду ім. акад. Фоміна)²⁶. 1934 року секретаркою Будинку вчених стала дружина Євгена Плужника Галина Автономівна²⁷. За німців вона виїхала на еміграцію.

Під час репресій добирався новий тип керівництва Будинку вчених, як і загалом адміністрації. Ініціатор ділових ігор Леонід Миколайович Іваненко слушно зазначив: «*Нове, зручне для влади керівництво, було, ясна річ, цілком слухняним і свідомим*»²⁸.

У 1927–33 роках, себто аж до власного арешту з Будинком вчених близько співробітничав історик мистецтв Федір Ернст²⁹. Він входив до комісії з його оздоблення³⁰. 23 грудня 1927 р. в його щоденнику з'явився такий запис: «*Видача картин (числом 21) та пари бронзових канделябрів й статуї робітника для прикраси будинку учених. Перевозка їх до будинку і розвіска разом з [Д.С.] Галяном*»³¹ (Арк. 53 зв.). І наступного дня, 24 грудня: «*Ввечері одкриття будинку учених*»³² (Там само).

З самого початку Ф. Ернст входив до лекційної комісії, згодом — до літературно-мистецької. У листопаді 1928 р. Ф. Ернст зробив тут доповідь на таку цікаву й актуальну на той час тему, як «Українське бароко в минулому й сучасному»³³. Тема була, зрештою, навіть гостра, оскільки в ті часи у стилі українського бароко будувалася Сільськогосподарська академія, про це говорили й писали різне. Звернення до стилю бароко викликало

²⁶ Див.: Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика.— Біла Церква: О. Пшонківський, 2005.— С. 53, 55.

²⁷ ГА СБУ, № 36546 ФП, том 1, арк. 148.

²⁸ Іваненко Л. Будинок, де живе дух утвердження.— С. 47.

²⁹ Комісії Дома учених // Бюлетень Київської секції наукових робітників.— 1928.— Січень.— № 3.— С. 8; Оновлення складу комісії Дому вчених // Там само.— Жовтень.— № 12.— С. 16.

³⁰ Комісії Дому вчених // Бюлетень Київської секції наукових робітників.— 1929.— № 5.— С. 26.

³¹ Працював у музеї з 1918. Препаратор (Національний художній музей України, оп. 1, № 34), наприкінці 1933 р. перебував на посаді лаборанта (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 61277 ФП / кор. 1604, арк. 11 зв.).

³² Пор.: Дорошкевич Олександр Костьович (27 вересня 1889, м. Бронниця Москов. губ. — 1 квітня 1946). Дім Учених у Києві // Бюлетень Київської секції наукових робітників.— 1927.— Грудень.— № 2.— С. 2–3.

³³ Літературно-мистецька праця в Домі вчених [Рубр.: Літературна хроніка] // Літ. газета.— 1929.— 15 березня.— № 6 (49).— С. 7.

різку режимну критику, а невдовзі й самого його промотора Дмитра Дяченка було арештовано й розстріляно³⁴.

11 березня 1928 р. Федір Ернст занотував: «О 6 год. з Крамаренком у будинкові учених в справі написання портретів для буд.[инку] учених» (Арк. 62). І на звороті: «Умовились на три портрети з Крамаренком за 200 крб.» (Арк. 62 зв.). А 21 жовтня 1933 р. Ф.Ернст занотував: «В Музеї був Кривченко (?) з Буд.[инку] Учених, просив виділити декоративні речі для Будинку» (Арк. 127 зв.). Можливо, тут ідеться про професора-економіста Георгія Олексійовича Кривченка (16 травня 1883, Кишиньці Полт. губ. – 11 березня 1960), фахівця з економіки сільського господарства, вихованця Мюнхенського університету³⁵.

Київський Будинок вчених об'єднував багато людей. Якщо на 1 березня 1928 р. у секції наукових робітників було зареєстровано 1329 вчених, то членами Будинку вчених — майже половину, 606 душ. Крім того, постійних гостей (переважно, членів родин) налічувалось 219³⁶.

Орган парткомітету (партійного комітету), президії та групкому УАН багатотиражка «Радянська академія» досі як слід не вивчався³⁷. У 1926–31 роках Київська секція наукових робітників видавала свій «Бюлетень»³⁸ — так само важливе джерело з історії життя української наукової інтелігенції. Ці видання містять доволі рясний матеріал, за яким можна уявити повсякденне життя київських вчених досить докладно. Користуюсь

³⁴ Олтар скорботи; Слюсар С. Дяченко Дмитро Михайлович (14/26 серпня 1887, с. Патлаївка Полтав. губ. – 21 травня 1942) // Київська старовина. — 1995. — Травень-червень. — № 3 (312). — С. 97–98.

³⁵ Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Лгр., 1928. — С. 196; Висновки бригади в справі проф. Кривченка // Бюлетень Київської секції наукових робітників. — 1931. Травень-червень. — № 5–6. — С. 13–17; Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. — К., 1998. — С. 108.

³⁶ Звіт Бюра Київської секції наукових робітників 1/III 1927 р. – 1/III 1928 р. [К., 1928.]. — С. 23.

³⁷ 1936 року його відповідальним редактором був М. І. Самілов.

³⁸ Періодичні видання УРСР, 1918–1950: Журнали: Бібліогр. довідник. — К., 1956. — С.9; № 111. Київське бюро Секції наукових робітників, її канцелярія, її установи, зокрема редакція журналу містились у Палаці праці (вул. Короленка, 33) — тепер Спілка безпеки України.

доволі представницьким, нехай і далеко не повним комплектом цього «Бюлетеня», що належав свого часу астрономові І. Г. Ільїнському³⁹, якому кожне число надсилалося додому — вул. Львівська, 55, пом. 35. На більшості примірників збереглися марковані бандеролі. Людина середнього віку, він ретельно студював надіслане,— майже на кожній сторінці знаходимо нотатки й написи, що яскраво характеризують читацьке сприймання конкретного вченого, його ідеологію.

Розгляну «Бюлетень», а з ним і життя київських вчених до арештів у справі «СВУ». Провадились вони в такій послідовності:

1928,

березня 5 — О. Болозович

березня 6 — А. Залеський

1929

травня 18 — Б. Матушевський, М. Павлушков

липня 3 — В. Дурдуківський, Ю. Трезвинський

липня 4 — О. Гребенецький

липня 17 — В. Чехівський

липня 21 — С. Єфремов

липня 23 — А. Ніковський, Н. Токаревська

липня 24 — М. Чехівський

липня 27 — Й. Гермайзе

серпня 17 — М. Ботвиновський, Г. Голоскевич

серпня 18 — А. Барбар, Г. Іваниця

серпня 20 — К. Туркало, В. Шарко

серпня 23 — Г. Холодний

серпня 26 — В. Отамановський

серпня 28 — В. Ганцов

вересня 5 — П. Близнюк

³⁹ Ильинский И[ван] Игн[атьевич, 23 квітня 1887, Київ — ?] Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда.— Лгр., 1928.— С. 151.

вересня 9 – П. Єфремов
вересня 10 – Л. Біднова, К. Панченко-Чаленко
вересня 15 – В. Дубровський, М. Кривинюк, М. Кудрицький,
В. Страшкевич, К. Товкач
вересня 16 – Й. Карпович
вересня 24 – М. Івченко
вересня 25 – В. Дога
вересня 29 – К. Шило

жовтня 11 – М. Лагута
жовтня 19 – В. Підгаєцький
жовтня 30 – З. Моргуліс

листопада 12 – М. Білий
листопада 15 – В. Щепотьєв
листопада 22 – В. Удовенко

грудня 20 – Т. Слабченко
грудня 27 – О. Черняхівський

1930

січня 15 – Л. Старицька-Черняхівська
січня 20 – М. Слабченко

Після цих арештів, особливо після процесу, що транслювався по радіо й висвітлювався в газетах, було вже не до масових розваг. На сцені харківського театру, де сиділо 45 в'язнів, стояв іще один порожній стілець, що приголомшував у ті дні всіх. Кожен розумів, що рано чи пізно прийдуть і по нього.

«Бюлетень» підписували різні особи: то по троє, то безособовим виразом «Колегія», то одна й та сама особа (трохи пізніше — кілька чисел — зовсім інша), тоді знов та сама. Одне слово, з-поміж редакторів визначався директор Всеукраїнської бібліотеки України Ничипір Миколенко. Дуже яскраво, розповіли про нього Семен Підгайний і Галина Ковальчук⁴⁰. Скінчи-

⁴⁰ Підгайний (Підгайний) Семен Олександрович (17 квітня 1907, станиця Новомиська, Кубань – 14 листопада 1965, м. Торонто, Канада). Українська інте-

лось тим, що після чистки партійного колективу ВУАН 1933 року орган Київського міськкому КП(б)У та Київської міськради «Більшовик» (редактор Х.Токар) повідомив: «[...] МКК-РСІ ухвалила передати до суду справу про кол. директора Миколенка та його заст. Іваницького, вченого секретаря Марківського, заст. директора з наукової частини Яременка, що провадили у ВБУ контрреволюційну та нацдемівську роботу і перетворили ВБУ на кубло націоналістичних контрреволюційних класово ворожих сил»⁴¹.

Зрештою Миколенко опинився на Соловках і 8 грудня 1937 р. був розстріляний⁴². А тоді, з травня 1929 р. у кількох числах «Бюлетеня» він почав друкувати «керівну» статтю «Національна справа й наукові робітники Києва», завершивши першу подачу розлогою цитатою зі Сталіна: «На адресу його (великодержавного шовінізму.— С.Б.) XII з'їзд ВКП(б) устами т. Сталіна сказав: «Звичайно, коли б не було великоросійського шовінізму, що є нападний, бо він є сильний, тому що й раніш він був сильний, і звички пригночувати й принижувати в нього залишилися, - коли б великоросійського шовінізму не було, то, можливо, й шовінізм місцевий, як відповідь на шовінізм великоросійський існував-би в мінімальному, в мініатюрному виді [...]»⁴³. Найцікавіше тут — нотатки, які зробив унизу сторінки читач, уже згаданий вище Ільїнський. Старим, ще дореволюцій-

лігенція на Соловках: Спогади 1939–41.— Новий Ульм: Прометей, 1947.— С. 54–55. Дж.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ.— Париж, Чикаго, 1962.— Т. 173; Оглоблин О. Семен Підгайний (1907–1965) // Укр. історик.— 1966.— № 3–4; Семен Підгайний: Некролог // Нові дні (Торонто).— Ч. 192.— 1966.— Січень.— С. 23; Остання адреса.— Т. 1–2.— Вид. 2 (2003).— С. XXIX, XXXI, L, LVI, LVIII, 7, 12, 612, 945, 976; Рубльов Ол. Західноукр. інтелігенція у загальнонац. процесах (2004).— С. 434–435, 437–439, 443, 447–448, 455–457, 463, 473; Музей України (2006).— С. 71, 216; Ковальчук Г. Директори бібліотеки України.— С. 179–206.

⁴¹ ВБУ — осередок націоналістичної контрреволюції // Більшовик.— 1933.— 3 вересня.— № 133 (172).— С. 4.

⁴² Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках.— Т. 1.— Вид.— 2.— К., 2003.— С. XLIX, 294–296, 361, 474, 523, 607, 610, 611, 613–615, 828, 937, 956. Виходячи з правопису чекістської справи за основне взято транслітероване написання його прізвище «Ніколенко» (С. 610–615, 1044).

⁴³ Миколенко Ничипір Миронович (1888, с. Шилівка Черніг. губ. – 8 грудня 1937). Національна справа й наукові робітники Києва // Бюлетень Київської секції наукових робітників.— 1929.— Травень.— № 5.— С. 5.

ним правописом він занотував: *«Бедные украинцы! Все-то их угнетают! Даже теперь (sic)!»* І на вільному місці, під статєю: *«Видно, что «товарищ Миколенко» здорово ненавидит «кацапов»!.. Он был бы рад их съестъ живьем!»*.

У Будинку вчених першу, — причому, як тепер кажуть, знакову — доповідь «Україна як господарська одиниця» прочитав у понеділок, 2 січня 1928 р. акад. К.Г.Воблий.

Гуртками керували К. О. Толмачевська⁴⁴, Л. П. Хереско, О. Я. Іконнікова, Л. А. Томкевич. У керівничій та організаційній справі брали участь М. П. Юркевич⁴⁵, М. В. Іваницька, М. І. Коровай.

Художнє кіно переглядали на двох сеансах щовівторка, середи, четверга й п'ятниці. Німі наукові фільми виставляли в супроводі пояснень вчених, наприклад, під час фільму «Дніпрові пороги» говорив Йосип Гермайзе (1928, 30 січня)

«Бюлетень» друкував статті з актуальних питань щоденно-го життя вчених:

Кельман Євгеній Ісакович (30 грудня 1891 – квітень 1945). Нова постанова РНК УСРР у справі квартплатні (1927. Грудень. № 2).

Професор Київського інституту народного господарства, фахівець з господарчого права й цивільного процесу⁴⁶, 1921 р. Кельман організував і очолив перший в Україні совєцький юридичний факультет (у КІНГ'у)⁴⁷. У його слідчій справі зберігається адресована Молотову телеграма за підписом «Семья Кельман» від 13 листопада 1939 р.: *«Передовой советский ученый, профессор Киевского университета Кельман Евгений Исаакович с 1937 г., т.е. два года находится в предварительном заключении. Сейчас он осужден на 5 лет лагеря. Материалы дела - клевета трех ныне сосланных врагов народа, с которыми Кельман боролся как с антисоветскими элементами в области*

⁴⁴ Ф. Ерст. Виставка монументального портрету худ. Толмачевської // Життя й революція. 1925.— Жовтень.— Ч. 10.— С. 102–103.

⁴⁵ Юркевич Марія Павлівна — невістка лікаря, опікуна Максима Рильського Йосифа Вячеславовича Юркевича, мати Юрія Львовича, арештованого у зв'язку зі справою СВУ. З останнім я зустрічався й листувався.

⁴⁶ Наука и научные работники СССР. Часть VI. Без Москвы и Ленинграда.— Л., 1928.— С. 166.

⁴⁷ ЦДАГО України, 37378 ФП / кор. 385, том 2, арк. 21.

науки советского права» (Арк. 1). Він помер на засланні як жертва системи, яку творив, зокрема, і він сам.

Серед інформаційних нотаток повідомлялось «Про замовлення повноплатних місць на курортах для членів СНР», «Безплатне користування рентгенівським Інститутом», «Розподіл додаткового академічного забезпечення», «Облік прийому дітей наукових робітників до ВИШ'ів» (1927. Грудень. № 2). Було надруковано обіжник Наркомосу «Про порядок звільнення викладачів вузів», кожен уступ якого Ільїнський ретельно, причому по-різному, підкреслив (1928. Січень. № 3), інформацію «Спрощення переведення грошей за кордон за книжки».

Як і по війні, лікарі приймали на Рейтарській, 12 (нині цього будинку немає). Було їх кілька десятків, проте слава багатьох із них за ці десятиріччя потьмяніла. Зараз пам'ятають лише декого. Наприклад, внутрішні недуги тут лікували професори Микола Дмитрович Стражеско (1876–1952) та Микола Олександрович Свенсон (1869–?), хірургічні недуги — Олексій Григорович Радзівевський (1864–1935), вушні, горлові й носові — Леонід Іларіонович Гіренко (1882–1972) й Антон Станіславович Де-Ленс (1865–?), шкіряні та венеричні — Флоринський та Кістяковський, очні — Анатолій Георгійович Васютинський (1875–?), нервові — Олексій Романович Киричинський (1888–?), жіночі — Сікорська, Григорій Анатолійович Кроль (1886–?) і Хатунцев, дитячі й зубні — свої фахівці (1928. Січень. № 3).

У Домі вчених було прочитано доповіді, серед них:

Йосип Гермайзе — «Основні погляди на козацьку революцію в сучасній історіографії» (1928 р., 9 січня).

Павло Филипович — «О.Кобилянська (з нагоди ювілею)» (1928 р., 9 січня).

Чистка, а точніше погром Всеукраїнської Академії Наук тривали кілька років. Почалося це зі зміни її керівництва 3 травня 1928 р. внаслідок ревізії з «центру». 16 січня 1928 р. Сергій Єфремов записав у щоденнику: «Нарешті приїхала довгождана комісія з Харкова: Озерський⁴⁸ та [Порфірій Антонович?]»

⁴⁸ Озерський (Зебницький) Юрій Іванович (1896, с. Смяч Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. — 3 листопада 1937, Сандормох), сов. чиновник. Син священика. Боротьбист, член КП(б)У (1920–33). Член Колегії Наркомосу, з грудня 1928 — завідувач Упрнауки (Управління науковими установами Нарко-

Білик, добрали ще трьох тутешніх»⁴⁹. 10 лютого з Харкова повернувся А.Кримський. Єфремов розповів: «Озерський сидить над доповіддю про Академію Ц[ентральному] Комітетові партії»⁵⁰.

Невдовзі після процесу у справі СБУ, 24 червня 1930 р. Президія ВУАН вирішила обрати представником адміністрації ВУАН до комісії з чистки академічного апарату вченого секретаря Президії Сергія Михайловича Іваницького-Василенка, а його заступником — завідуючого видавництвом Л.Окіншевича⁵¹. Перша хвиля чисток пройшла у липні—жовтні 1930 р.⁵² Федір Савченко описав її у листі до К.Студинського. Комісію для чистки апарату ВУАН очолював член ЦКК КП(б)У Михайло Наваловський⁵³.

мосвіти), член Колегії Упрнауки. Автор праць з проблем педагогіки. Голова ДВОУ. Мешкав у Харкові на Садово-Куликівській, 8, пом. 19. Ув'язнений 23 листопада 1933 р. Перебував на Соловках. Рішенням судової трійки при колегії ГПУ від 26 лютого 1934 р. одержав 10 років ИТЛ за статтею 54/11 КК УСРР. 9 жовтня 1937 р. було вирішено його розстріляти. Дж.: Архів СБУ, № 36546 ФП, том 11, арк. 196–200; Білокінь С. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992.— 23 липня.— № 29 (4490).— С. 8; Суровцови Н. Спогади (1996).— С. 50; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1.— К.: Сфера, 1997.— С. 42, 185; Том 2.— К., 1998.— С. 180; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали.— К.: НБУВ, 1998.— С. 531;... 1929–1933.— К., 1998.— С. 62–63; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках.— Том 1.— Вид. 2.— К., 2003.— С. 310, 381–382; Рубльов Ол. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939).— К., 2004.— С. 120, 327–328, 427–428, 492, 500–501, 505.

⁴⁹ Єфремов С. Щоденники (1997).— С. 577.

⁵⁰ Там само.— С. 586.

⁵¹ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат.— К., 1998.— С. 410, 110.

⁵² Рибалко Олександр. Чистка з класовим оскалом // Старожитності.— К., 1991.— Ч. 7 (11).— С. 5. Виклад за неповною копією протоколу 13 засідання комісії від 6 серпня 1930 року (ЦДАВО України, ф. 539, оп. 17, спр. 148).

⁵³ На початку большевицької влади Михайло Дмитрович Наваловський був уже перевіраним фанатичним функціонером совєцьких спецслужб в Україні. Голова трійки окремого відділу ВЧК 14-ї армії, за постановами якої були репресовані повсталі українські селяни (Абраменко Л. М. Последняя обитель: Крым, 1920–1921 годы.— К., 2005.— С. 112). Голова колегії Київського відділку Закордоту. Готуючись до котроїсь зі своїх справ, 1921 року він одержав мандат за підписом секретаря ЦК КП(б)У й голови ВУЧК із щонайширшими повноваженнями, напр.: «Все законные требования т. Наваловского должны быть исполнены немедленно. Неисполнение будет караться всей строгостью существующих законов» («Закордон» в системі спецслужб радянської України.— К., 2000.— С. 144–145).

На загальних зборах співробітників ВУАН 11 жовтня 1930 р. як чорний кардинал своєї доби він дозволив собі (чи йому дозволили ще вищі інстанції) цілком погромницькі формулювання: «[...] *Історично-філологічний відділ ВУАН до 1929 р. був гніздом СВУ. В Першому відділі ВУАН вивчення історичної культури провадилося абсолютно без марксо-ленінського аналізу. Комісія виявила також шкідницьку роботу в мовних уста-новах при ВУАН*»⁵⁴.

Активну участь у цих подіях узяв колишній український есдек, з 1917 р. большевик, Степан Степанович Кокоско, старший науковий співробітник Музею Революції. У розпал подій, 18 липня 1930 р. як голова бригади й завідуючий Київського істпарту він з 7 до 10.30 години читав свої — дуже суворі й різкі — висновки. «*Коли все скінчилось, — оповідав Федір Савченко, — Мих[айло] Серг[ійович] Грушевський з величезним обуренням і запалом сказав і двічі повторив громовим голосом, що з обслідування бригади вийшло «криве зеркало, криве зеркало!!*»⁵⁵. Оpubліковано — не без скорочень щодо технічного персоналу — протокол засідання комісії для чистки апарату ВУАН від 6 серпня 1930 р. Тут 250 біографічних довідок⁵⁶. Кокоско не сподівався, що невдовзі, 1 листопада 1935 р. його самого арештують, і при цьому буде вилучено 43 троцькістські й націоналістичні книжки й два пістолети⁵⁷.

Тут постають питання. Після того, як хвиля ніби спала, у влади виникла потреба 19 листопада прийняти повторне рішення: „*Призначили вченого секретаря Президії ВУАН С. М. Іванницького-Василенка представником ВУАН на засіданні Центральної комісії чистки раднапарату, яка 20 листопада (себто наступного після цього дня. — С. Б.) розглядатиме питання щодо чистки апарату Академії*»⁵⁸.

⁵⁴ Історія Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали.— К.: Наукова думка, 1998.— С. 122.— Пор. с. 416.

⁵⁵ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського.— К., 1993.— С. 598.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, № 1459, арк. 2–44; Історія Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали.— К.: Наукова думка, 1998.— С. 99–118.

⁵⁷ СБУ, № 33234 ФП, том 2, арк. 40–42.

⁵⁸ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат.— К., 1998.— С. 418.

Докладно оповіла про трагічні події тих років видатний український історик Наталя Полонська-Василенко. У двотомовому нарисі історії Академії, що вийшов у мюнхенському Інституті з дослідження історії та культури СРСР (sic) вона виділила кілька тем: «Чистка ВУАН», «Ідеологічна перебудова ВУАН 1931 року», «Дискредитація вчених» та «Катастрофа 1933 року». Як стверджувала дослідниця — самовидець цих подій,— *«Ліквідація гуманітарних установ ВУАН була не лише страшним ударом для її співробітників. Це був вияв нечуваного вандалізму, який перевершив вандалізм перших років революції. Загибель нам'яток культури на початку революції, нищення їх, палення бібліотек, архівів, рукописів — звикли пояснювати і певною мірою виправдувати низьким культурним рівнем тих, хто це робив, а відповідальність за їх некультурність відносили на рахунок «старого режиму», який у свій час не подбав за піднесення культурного рівня людей. Тепер був 1933 рік. Для України це була вже тринадцята зима панування єдиної у світі влади «робітників та селян». Вже 13 років працювали «лікнеп», «фабзавуч», і УССР пишався перед усім світом високою культурою, яку ніби несла комуністична партія. І от, з наказу цієї партії почали нищити все, що було зроблено Українською Академією Наук за 15 років її наполегливої, жертвовної праці»⁹⁹.*

З протилежного боку барикад про погроми початку 30-х було написано теж чимало. Знаходимо рясний матеріал і про ідеологічну перебудову, і про дискредитацію вчених — тільки, природно, в іншій інтерпретації. Наприклад, у брошурі Андрія Артемського читаємо дослівно, що *«дискусія цілковито викрила буржуазну й фашистську суть наукової й політичної діяльності другого (іншого. — С.Б.) представника буржуазної науки — акад. М.С.Грушевського. Ця дискусія не тільки зняла з М. С. Грушевського авреоло наукової незаперечності, а вона показала й усю шкідливість для пролетаріату й інших трудящих мас тої наукової й політичної роботи, що її вів і веде акад. Грушевський. Дискусія також викрила всю ту роботу,*

⁹⁹ Полонська-Василенко Н., Проф. д-р. Українська Академія Наук: Нарис історії. Ч. II: 1931–1941.— Мюнхен, 1958.— С. 28.

що проводив згаданий академік для імперіялізму, для реставрації капіталізму у нас»⁶⁰.

Чистки стали неодмінним атрибутом наукових буднів. Неможливо уявити, щоб на ці моторошні спектаклі вчені тієї генерації ходили з власної охоти. Навпаки, сам факт присутності вчених на чистках може ілюструвати ті моральні тортури, яких їм завдавали. У щоденнику Ф.Ернста знаходимо цілу серію відповідних записів уже за рік 1933-й. 1 липня 1933 р.: «Ввечері на чистці у ВУАН (промова Артемського)» (Арк. 119 зв.). Артемський вважавсь, очевидно, за фахівця з критики Академії. Його виступ 1933 р. мав продовжувати й розвивати те, що писав він у своїй брошурі 1931 р.

Дальші записи в Ернстовому щоденнику. 17 липня 1933 р.: «Від 7 до 10 С на партчистці ВУАН» (Арк. 121). 19 липня: «Ввечері був на партчистці (перевіряли Лехтмана і Шабльовського)» (Арк. 121 зв.). 25 липня: «З 7 до 10 на партчистці ВУАН» (Арк. 122). 27 липня: «Ввечері на чистці [членів] партії (чистка Олени Шмаргонь)» (Арк. 122 зв.). 10 вересня: «Був на партчистці ВУАН (чистка Іванової і Познанського [?])» (Арк. 123 зв.). 11 вересня: «Ввечері на чистці ВУАН» (Арк. 124). 13 вересня: «Ввечері на чистці у ВУАН [...]» (Там само). Запис 14 вересня: «Ввечері на чистці в ВУАН [...]» (Арк. 124 зв.). І, на жаль, жодних подробиць.

За катаклізмів, що падали на українську інтелігенцію упродовж ХХ століття, навіть у найтяжчі моменти вчена корпорація намагалася забезпечити якусь взаємопідтримку та взаємодопомогу. У роки німецької окупації при відділі суспільної опіки Київської міської управи було створено комісію, що поклала собі за мету надавати допомогу найменш захищеним представникам творчої інтелігенції. До складу комісії увійшли представники численних установ та організацій — Академії наук (В. Чудінов)⁶¹, Українського літературно-художнього товариства (С. Жук), Університету й Учительського інституту (П. Масюк) тощо. Головою комісії став керівник відділу суспільної опіки

⁶⁰ Артемський А. Що таке Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН).— К.: ВУАН, 1931.— С. 50.

⁶¹ В «Енциклопедії українознавства» та енциклопедії Кубійовича-Струка статті про нього немає.

проф. С. Ю. Гаєвський, заступником голови обрано В. С. Чудінова. Було ухвалено, що допомоги й пенсії встановлюються за віком, станом здоров'я, рівнем кваліфікації й заробітку. Пенсії та допомоги мали тимчасовий характер, у них могли вноситися зміни, залежно від перетарифікації ставок оплат. Приймальня відділу суспільної опіки містилася на Фундуклеївській, 44 (будинок зберігся). Протягом 16 січня – 16 березня 1942 р. надійшло 307 клопотань: від академіків та членів родин — 12, від професорів та членів родин — 61, від митців та членів родин — 65; 37 подань надійшло від репресованих за большевиків, ще 55 — від членів родин. До категорії «членів родин» входили здебільшого удови. Надана їм допомога була досить символічною: від 200–300 карбованців на місяць до 800–1000. За базарними цінами (магазини не діяли) ерзац-хлібина коштувала 250–300 карбованців⁶².

Разом з іншими будинками на Хрещатику, Миколаївській та Прорізній вулицях спеціальні підрозділи Головного військово-інженерного управління Наркомату оборони СРСР та діючої армії підірвали Київський будинок вчених 24 чи 25 вересня 1941 р. на виконання вказівок вищого радянсько-партійного керівництва⁶³. Як відомо, готуючись до задачі Москви, влада планувала знищення показних об'єктів і там⁶⁴. Тож після війни Будинок вчених розташувався в іншому місці — на вулиці Володимирській.

По війні київські науковці-пенсіонери (разом 41 особа) утворили касу взаємодопомоги. Після смерті голови цієї каси — Миколи Миколайовича Садовського (1879–1964) справу взяла у

⁶² Малаков Дмитро Васильович (нар. 13 жовтня 1937, Київ). Згадка про трьохсот киян з 1942 року // Київська старовина.— 2000.— Вересень-жовтень.— № 5 (335).— С. 76–95.

⁶³ Жук Борис Касьянович (13 травня 1878, Київ – 22 листопада 1960, Франкфурт-на-Майні). Пожари в Києве в 1941 году // Вестник Института по изучению СССР. [Том] 2 (19).— 1956. Апрель-июнь.— С. 106–110 (докладніше про Б. Жука див.: Ант. Ч. 16–18.— К., 2006.— С. 69–70); Вронська Тамара Василівна (нар. 17 липня 1955, м. Київ), Кентій А. В., Кокін Сергій Анатолійович (нар. 30 серпня 1959, с. Нексікан Сусуманського р-ну Магаданської обл., РФ), Лисенко Олександр Євгенович (нар. 27 червня 1955, смт. Катеринопіль Черкаської обл.). Київ у дні нацистської навали // Вронська Т.В. та ін. Київ у дні нацистської навали: За документами рад. спецслужб.— К.; Львів, 2003.— С. 32.

⁶⁴ Судоплатов Павел Анатольевич (1907–1996). Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы.— М.: Олма-Пресс, 1997.— С. 209.

свої руки Наталя Іванівна Сербинова. Головне джерело з історії цього угруповання — «Список членов кассы взаимопомощи пенсионеров — научных работников»⁶⁵. Наскільки можна зрозуміти, діяльність членів каси насправді була ширшою, аніж можна судити з її назви. Адже вчені матеріальною взаємодопомогою не обмежувались. Подеколи влаштовували лекції. Наприклад, у тому самому зшитку збереглись папери із записами про читання лекцій. Надія Володимирівна Геппенер⁶⁶ прочитала лекцію «Київські печери й підземелля». Зустрівшись попередньо, її прослухали Володимир Григорович Леонтович (нар. 15 липня 1881, Гадяч — 29 квітня 1968)⁶⁷ і Микола Васильович Шарлемань (нар. 24 січня 1887, Кременчуг — 29 квітня 1970, Київ)⁶⁸, і Леонтович рекомендував її для доповіді. Вона відбулася, природно, у Будинку вчених, причому було розіслано сім запрошень.

Датує «Список» запис на його форзаці: «Список этот составлен после смерти председателя КВП Николая Николаевича Садовского (род. 1879), который умер 17/IX 1964». Наводжу відтак цей список повністю, крім номерів телефонів. Подаю тільки сам факт їх наявності, оскільки це певною мірою може характеризувати соціальний статус тієї чи іншої особи.

Точніше датувати цей список може та обставина, що Олександр Адріанович Назаревський (1887–1977) значиться в ньому як живий⁶⁹. Так само ще живі Микола Васильович Шарлемань

⁶⁵ Документ зберігається у приватній збірці. Надійшов від колишньої співробітниці Державного літературно-меморіального музею Лесі Українки Лесі Шалягінової.

⁶⁶ *Геппенер Надія Володимирівна* (25 серпня 1896, Кронштадт — 18 травня 1981, Київ). Спогади про Всеукраїнське музейне містечко (2003).— С. 142–145.

⁶⁷ Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда.— Лгр., 1928.— С. 220; *Тимофієнко Володимир Іванович* (5 лютого 1941, Одеса — 2007, Київ). Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біографічний довідник.— К.: НАДІПІАМ, 1999.— С. 224.

⁶⁸ Наука и научные работники СССР. Часть VI.— С. 479; Шарлемань Микола Васильович: [Некролог] // Рад. літературознавство.— 1970.— Червень.— № 6.— С. 95; *Шевченко А. В.* Шарлемань Микола Васильович // Репресоване краєзнавство (1991). С. 350–351; *Шевченко А.* Краєзнавча та природоохоронна діяльність М. В. Шарлеманя // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст.— К., 2001.— Вип. 12.— С. 266–271; Осьмак (Літопис УПА. Т. 41, 2004).— С. 275; *Білокінь С.* На зламах епохи (2005).— С. 173.

⁶⁹ Історія Національної Академії наук України, 1938–1940: Док. і мат.— К., 2003.— С. 609.

(пом. 29 квітня 1970), Володимир Григорович Леонтович (пом. 29 квітня 1968), і ентомолог Євген Васильович Зверозомб-Зубовський (3 березня 1890 – 21 квітня 1967)⁷⁰. Найближче до голови каси взаємодопомоги Миколи Миколайовича Садовського (пом. 17 вересня 1964), бо 1965 р. померла Софія Олексіївна Щеглова (нар. 18 вересня 1886, Пенза)⁷¹.

«А

1. Абезгауз Фан[н]и Ефимовна – вдова ст. науч. работ.⁷², Красноарм. ул., 43, кв. 24. Телефон.

Б

1. Бродская Мария Акимовна – 1883. Вдова доцента. [Ул.] Артема, 30.

2. Баян Василий Григорьевич – 1885. Науч. раб. Ул. Калинина, 19, кв. 2.

В

1. Вильканский Стефан Владиславович – 1871. Профессор. Ул. Воровского, 15, кв. 7.

2. Воячек Антонина Константиновна. Вдова профессора. Ул. Рейтарская, 24, кв. 8.

3. Волкович Михаил Павлович – 1877. Доцент. Ул. Дмитриевская, 10, кв. 13.

4. Воскобойникова Маргарита Георгиевна. Вдова профессора. [Ул.] Чкалова, 44, кв. 5.

Г

1. Григорьева Антонина Антоновна. Канд. мед. наук, доцент. Ул. Героев Революции, № 4 а, 1-й корп., ком. 116.

2. Гапонова Елена Васильевна. Вдова профессора. [Ул.] Саксаганского, 24, кв. 1.

3. Глаголева Наталия Михайловна. Науч. раб. Демиевка. Саперная Слободка, № 108.

⁷⁰ Там само.— С. 560.

⁷¹ Наука и научные работники СССР. Часть V: Научные работники Ленинграда.— Лгр., 1934.— С. 402; Ашинин Федор Дмитриевич, Алпатов Владимир Михайлович. «Дело славистов»: 30-е годы. Москва: Наследие, 1994. Пок.; Історія Національної Академії наук України, 1924–1928: Док. і мат. К., 1998. С. 640.

⁷² Мені відомий Абезгауз — заст. управляючого Укр. конторою Держбанку (рішення ПБ ЦК КП(б)У від 19 січня 1923).— Дж.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, № 40, арк. 7.

Д

1. Добровольская Мария Адамовна. Вдова профессора. Б. Подвальная, № 25, кв. 75.

З

1. Зверозомб-Зубовский Евгений Васильевич.

К

1. Касаева Мария Александровна. Науч. раб. АН УССР. Киев-14. [Ул.] Бастионная, 10, кв. 3.

2. Кобелева Елена Николаевна – 1887. Доцент. [Ул.] Артема, 42, кв. 14. Опекунша Елена Владиславовна Макарова.

Л

1. Леонтович Владимир Григорьевич – 1880. Профессор. [Ул.] Саксаганского, № 99, кв. 7.

2. Лебензон Елизавета Григорьевна – 1901. Кандид. наук. [Ул.] Красноармейск., 66, кв. 25.

М

1. Мойсеева Мария Никифоровна – 1889. Доцент. [Ул.] Пушкинская, 31, кв. 3.

2. Малинина София Васильевна. Вдова профессора [КДА]. Святошино. [Ул.] Пушкинская, № 27.

3. Марковская Лидия Анатольевна. Вдова ст. науч. раб. Бульвар Лихачева, 3, кв. 3.

Н

1. Назаревский Александр Адрианович – 1887. Доцент. [Ул.] Гоголевская, № 2-а, кв. 6.

2. Новикова Елена Дмитриевна. Киев-4. [Ул.] Пушкинская, 23, кв. 18.

О

1. Обремская Елена Алексеевна. Вдова профессора. [Ул.] Энгельса, 21, кв. 14.

2. Оскерко Александр Филиппович – 1886. Профессор. Ул. Бульонская, 37, кв. 3.

П

1. Пожарская Вера Архиповна. Вдова профессора. Ул. Франко, № 8, кв. 9.

2. Печук Вера Антоновна. Вдова доцента. [Ул.] Ленина, 82, кв. 7. Телефон.

3. Плавинская Екатерина Михайловна. [Ул.] Владимирская, 37, кв. 23.

4. Палицына Елизавета Александровна. Ул. Федорова ⁷³, № 9/2, кв. 13.

Р

1. Ражба Августа Исидоровна. Ул. Заньковецкая, 5/9, кв. 69. Телефон.

2. Решетник Евдокия Григорьевна – канд. наук. Киев-67, ул. Искровская, 16, кв. 83. 1-й этаж.

3. Резниченко Афанасия Николаевна. Вдова академика. [Ул.] Пушкинская, 7, кв. 19. Телефон.

С

1. Сауляк-Савицкая Мария Макаровна – 1891. Доцент. Ул. Артема, 14-а, кв. 28. Телефон.

2. Селезнева Лидия Петровна – 1889. Вдова доцента. Ул. Кравченко, 14, кв. 8.

3. Сербинова Наталия Ивановна. Доцент. Ул. Саксаганского, 91, кв. 17.

4. Столярская Елена Алексеевна. Доцент. [Ул.] Артема, 3 49, кв. 2.

5. Скрипко Нина Петровна. Ул. Кравченко, 11, кв. 3.

Т

1. Таращанская Татьяна Герасимовна. Ул. Саксаганского, № 113, кв. 8.

Ч

1. Чаговец Елена Аристарховна. [Ул.] Б.Житомирская, 6, кв. 19.

Ш

1. Шарлемань Николай Васильевич – 1887. Киев-1. ул. Калинина, 5, кв. 2.

Щ

1. Щеглова София Александровна [Мало б бути: Олексіївна. – С.Б.]. Профессор. Ул. Артема, 40, кв. 3.

2. Щеголева-Тогобочная Инна Петровна. Вдова писателя. Ул. Артема, 55, кв. 6.

Я

1. Якоби Анна Олимпиевна. Ул. Ленина, № 16, кв. 12.

⁷³ Виправлено: Киев-40. Ул. Васильковская.

Постоянные гости.

1. Беляшевская Евдокия Борисовна. Вдова акад. – Лавра, корп. 45, кв. 5.
2. Пустовойт Любовь Ил[л]арионовна. – [Ул.] Паньковская, 9, кв. 4.
3. Самойловский Илия Михайлович. – [Ул.] Левандовская, 9, кв. 5.
4. Плавинский Владимир Константинович. – [Ул.] Владимирская, 37, кв. 28.
5. Левицкая Мария Тарасовна. – Ул. Чапаева, 2, кв. 1.
6. Погребняк Петр Степанович, академик. – [Ул.] Артема, 18, кв. 15.
7. Кириенко Иван Андреевич, профессор. – [Ул.] Саксаганского, 128, кв. 8.
8. Кругликов Леонид Петрович. Киев-53. – Нестеровский пер., 7, кв. 1.
9. Палицына Наталия Александровна. – Васильковская, 9/2, кв. 3.
10. Клодницкий Иван Иванович, профессор. – [Ул.] Чкалова, 12, кв. 5.
11. Соколов Алексей Петрович, профессор. – [Ул.] Толстого, 41, кв. 4. Теелфон.
12. Мияковский Димитрий Варлаамович. – [Ул.] Б.Подвальная, 13, кв. 6.
13. Устинова Людмила [Ул.] Дикая, 5, кв. 10.
14. Путилина Наталия Николаевна. – [Ул.] Обсерваторная, 3, кв. 5.
15. Хакало София Яковлевна. – Крещатик, 15, кв. 100 (Пасаж).
Телефон.
16. Болотова Нина Мелитоновна. – [Ул.] Чкалова, 53, кв. 18. Киев-34.
Муж был Михаил Григорьевич.
17. Лазарева Александра Владимировна. – [Ул.] Артема, 50, кв. 4.
18. Тарашенко Татьяна Герасимовна. – [Ул.] Саксаганского, 113, кв. 8.

19. Батенин . . . – [Ул.] Гоголевская, 17, кв. 2.
20. Черняховская . . . – [Ул.] Менжинского, 58, кв. 4.
21. Печоха Валентина Сергеевна. – [Ул.] Чкалова, 53, кв. 18.
22. Кордюкова Нина Степановна. – [Ул.] Бол. Подвальная, 11, кв. 18.
23. Дьяконенко Вера Николаевна. – [Ул.] Ник.-Ботаническая, 15/17, кв. 26».

З цих нотаток випливає, що колектив членів каси взаємодопомоги мав православний характер і складав здебільшого російськомовне середовище. Викликає певне здивування запис про Єкатеріну Михайловну Плавінську (хімік, займалася чистою водою) як члена каси взаємодопомоги, тоді як її чоловік, архітектор та інженер Владімір Константінович фіксується лише як постійний гість Будинку вчених. Приїхавши з Астрахані, перебувши в Києві німецьку окупацію, в комунальному помешканні на останньому поверсі колишнього академічного будинку на вул. Володимирській, 37, подружжя Плавінських справді жило удвох. Владімір Константінович помер 1975 р., а Єкатеріна Михайловна пережила його на один рік. Їх я трохи знав особисто, оскільки їхня сусідка (вони й мали два особових рахунки) була моя тітка Рімма Сергіївна⁷⁴.

⁷⁴ Білокін С. На зламах епохи: Спогади історика.— Біла Церква: О. Пшонківський, 2005.— С. 23, 28, 29, 31, 50, 51.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного заповідника «Софія Київська»

**МАТЕРІАЛИ АРХІВНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ
МИТРОПОЛИТА УАПЦ МИКОЛИ БОРЕЦЬКОГО
ПРО ОСТАННІ БОГОСЛУЖІННЯ В
КИЄВО-МИХАЙЛІВСЬКОМУ ЗОЛОТОВЕРХОМУ СОБОРІ
1929–1930 рр.**

Після відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря й відродження богослужіння в соборі недослідженим питанням залишається час припинення відправ у цьому храмі. Ситуація ускладнюється, оскільки невідомо, коли скінчилися богослужіння в Українському екзархаті Московського патріарха й Українській автокефальній православній церкві наприкінці 1920-х рр. Досліджувати служби Божі радянської доби складно, бо реалізація на практиці декрету про відокремлення церкви від держави одразу унеможливила появу друком церковних звітів про богослужіння в київських храмах, а з розгортанням репресій проти церковних діячів усіх напрямків зберігати записи про відправи ставало дедалі небезпечніше.

В архівно-слідчих справах репресованих діячів УАПЦ, у протоколах допитів заарештованих або викликаних свідків удалося віднайти відомості про перебіг останніх богослужінь у Золотоверхому Михайлівському соборі наприкінці 1929 р.—початку 1930 р.

Вивчення вищеокресленого питання дозволить з'ясувати обставини й перебіг останніх відправ і проповідей митрополита УАПЦ Миколи Борецького (1927–1930 рр.), підготовки І «Надзвичайного» Собору УАПЦ у січні 1930 р., а також процесу «Спілки визволення України» у березні–квітні 1930 р. і паралельного процесу нагнітання ідеологічної істерії в суспільстві разом з посиленням репресій проти церковних діячів. Обставинам існування Михайлівського монастиря за проголошення

радянської влади і його знищення присвячено багато публікацій¹. Однак дослідження цієї проблеми буде досить тривалим, оскільки виявлені масиви архівних документів уможливають поступове відтворення загальної картини тих подій.

У справі дослідження репресій проти УАПЦ та її діячів є багато маловивчених подій, дослідження яких може бути здійснене лише після належного опрацювання архівних документів і матеріалів, які відклалися під час проведення тогочасних церковних заходів.

Можна здійснити спробу історичної реконструкції події 1929–1930 рр. на основі знайдених матеріалів у Державному галузевому архіві Служби Безпеки України та слідчих справ з фонду № 263, переданих до Центрального державного архіву громадських організацій України у 1990-х роках у зв'язку з розпочатим процесом реабілітації жертв сталінських репресій, в тому числі діячів УАПЦ.

У вітчизняних архівах збереглися документи про соборну діяльність УАПЦ (УПЦ)². Спираючись на проведені пошуки,

¹*Вечерський В.* Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України.— Ч. 1.— К., 1991.— С. 11–16; *Ганзенко А., Тимченко Т., Цитович В.* Відтворення Собору Архістратига Михаїла: Погляд на нез'ясовані проблеми // Пам'ятки України.— Ч. 1.— К., 1999.— С. 19–24; *Димитрій (Рудюк), ігумен.* Освячення паріжного каменя Золотоверхого Свято-Михайлівського монастиря // Православний вісник.— К.: Вид. УПЦ КП, 1997.— № 5–6.— С. 9–10; *Його ж.* Освячення дзвіниці Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря // Православний вісник.— К.: Вид. УПЦ КП, 1998.— № 5–6.— С. 13–14; *Його ж.* Моці святої великомучениці Варвари // Пам'ятки України.— Ч. 1.— К., 1999.— С. 90–91; *Димитрій (Рудюк), намісник Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.* Нове відродження та освячення Української православної святині // Православний вісник.— К.: Вид. УПЦ КП, 2000.— № 5–6.— С. 14–19; *Димитрій (Рудюк), єп.* Нове відродження та освячення Української православної святині // Історичний календар.— К., 2003.— С. 365–373; *Євстратій (Зоря), ієром.* Перше храмове свято у Михайлівському Золотоверхому монастирі // Голос Православ'я.— К.: Вид. Вид. УПЦ КП, 2000.— № 23.— С. 4–5; *Клос В.* Історія Михайлівського Золотоверхого монастиря. Дипломна робота випускника Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату.— К., 2005.— 206 с. + 56 с. та ін. публікації.

²Див. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упоряд.: Михайліченко Г., Пилявець А., Преловська І.— Київ–Львів: «Жовква», 1999.— 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали / Упоряд. С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні».— К.: Оранта, 2007.— кн. 2.— 698 с.

можна стверджувати, що всі Собори УАПЦ відбувалися у Софійському соборі. 28–29 січня 1930 р. на третьому по черзі Соборі УАПЦ, який, щоправда, називався Перший «Надзвичайний» Церковний Собор УАПЦ, було змінено саму назву УАПЦ. УАПЦ відновила свою діяльність на четвертому Соборі цієї Церкви, але це був перший і останній Собор залишків цієї Церкви під назвою «Українська православна церква». Цей Собор тривав з 9 до 12 грудня 1930 р. і отримав назву — «Екстрений».

На подвір'ї Михайлівського монастиря, так само, як і на Софійському монастирському подвір'ї, після націоналізації соборів, опису їхнього майна й використання монастирських будівель для різноманітних установ і комунальних помешкань у 1920-х роках відбувалося витіснення монастирських насельників і священнослужителів.

Порівняння ситуації у Михайлівському і Софійському церковних осередках 1920-х років змушує замислитися й над іншими паралелями. Там існували старослов'янські осередки³, а от УАПЦ представляли дещо відмінні структури. Упродовж 1919–1934 рр. великий Софійський собор залишався головним храмом УАПЦ, а Михайлівський собор у середині 1920-х рр. став центром розкольніцького утворення — «Діяльно-Христової Церкви»,— стосовно УАПЦ, очолюваної митрополитом Василем Липківським.

Василь Липківський писав: *«Обновленців чи діяльників є маленька невідомо купка, а все населення автокефалісти, але храм все одно віддається в цілковите користування обновленців. Ми два роки прохали за Лавру Київську, заснували там парафію і вона зареєстрована, а Лавру передали обновленцям. Так само бились за Михайлівський монастир, а його передали персонально єпископу Петру Тарнавському <...>. Мандата на Михайлівський монастир Тарнавський одержав в Страсну п'ятницю, і в цей самий день в часописі “Пролетарська Правда” з'явився самий ганебний допис з життя УАПЦ під назвою “Мракобеси”. Факти, розмови, що в перекрученому змісті проти митрополита Липківського <...> подавались в цьому дописі, відомі були тільки Морозові, Янушівському й Тарнавському, й*

³ Кюс Віталій, свящ. Історія Михайлівського монастиря.— К.: Грані-Т, 2007.— С. 76–83.

ні в кого не залишилось сумніву, що це вони <...> подали цей допис до місцевої преси. Може, нагородою за це був їм Михайлівський монастир, що став потім осередком ДХЦ»⁴.

Напередодні II Всеукраїнського Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. «Діяльно-Христова Церква» знову влилася до УАПЦ, на що, очевидно, суттєво вплинуло силове усунення митрополита Василя Липківського з посади. Новообраний митрополит Микола Борецький, з огляду на обставини його життя, майже не мав стосунку до боротьби між УАПЦ та «ДХЦ». Сьогодні ми надто мало знаємо про події в Михайлівському Золотоверхому соборі після припинення активної діяльності «Діяльно-Христової Церкви» і повернення частини її діячів до УАПЦ у 1927 р.

Обидва єпископи «ДХЦ» Петро Тарнавський, настоятель Михайлівського Золотоверхого собору, і Володимир Бржосовський отримали мандати як делегати II Всеукраїнського Собору⁵. У стенограмах II Собору УАПЦ від 27 жовтня 1927 р. йшлося про Михайлівську громаду⁶. Після дискусії між делегатами єпископ Петро Ромоданів висловився щодо участі в богослужіннях Михайлівського собору представників УАПЦ: *«Михайлівська громада прохає наших священників, а ми виносимо ухвалу: ніхто не має права піти на їх свято Варвари; др[угий] раз запрошують, а ми кажемо не можемо, благословення немає. Всеч. о. Петро одержав назву “ворога” нашої церкви. Цей настрій передається й парафії»*⁷.

Упродовж 1927–1929 рр. в Михайлівському соборі діяла парафія «ДХЦ», яка тепер уже була у складі УАПЦ. Хто входив до цієї парафії, встановити досить важко. Єдиним документом поки що залишається протокол № 8 засідання Ради уповноважених Київської Михайлівської парафії від 14 грудня 1929 р. Присутні на цьому засіданні були колишні єпископи «ДХЦ» Микола Ширай, Петро Тарнавський, протоієрей Кость Янушівський та члени Михайлівської парафії Г. Свиця, К. Литвинен-

⁴ Липківський В., митр. Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви.— Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961.— С. 132.

⁵ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ...— С. 578.

⁶ Там само.— С. 426–427.

⁷ Там само.— С. 427.

ко, Г. Білобровцева, М. Кулік, Ф. Даріуш, У. Старовірова, Ф. Гуслі, П. Губенко, А. Войтушенко, А. Черноштан⁸.

Цього дня Рада уповноважених слухала кілька питань, зокрема доповідь члена ради Г. Свиця «Про загальні вражіння віруючої людності від Богослужіння в Михайлівському соборі в день вч. Варвари». З цього приводу Рада ухвалила: *«Взяти до відома і висловити подяку священнослужителям українських парафій за участь у відправах служб Божих в день св. вч. Варвари й тим членам українських парафій, які своєю активною участю сприяли урочистості свята»*⁹.

Окремим питанням Рада уповноважених розглянула повідомлення єпископа Петра Тарнавського «Про вражіння від промови о. митрополита Миколая Борецького, що ним була сказана в день Варваринського свята в Михайлівському соборі»¹⁰. Останні богослужіння в Михайлівському соборі, так само, як і в Софійському храмі, відбувалися на звичайні церковні свята. У підшитому до слідчої справи витягу із протоколу допиту від 7 вересня 1929 р. В. Ф. Дурдуківського сказано, що *«У Борецького і Міляшкевича промови в Софійському соборі спокійні, витримані з християнського погляду, але не такі захоплюючі як у Липківського і Чехівського»*¹¹.

До архівно-слідчої справи митрополита УАПЦ Миколи Борецького підшито копію протоколу № 103 засідання Президії ВПЦР від 20 грудня 1929 р. (з канцелярії ВПЦР на Володимирській 24) за участю: Миколи Борецького, протоієрея Леонтія Юнакова, архієпископа Костянтина Малюшкевича, єпископів Якова Чулаєвського, Митрофана Кобзаря. На засіданні слухали доповідь про те, що *«промова о. митрополита на свято Варвари в Михайлівському соборі викликає певне занепокоєння <...> У слухачів утворювався настрій: у одних страху за долю Церкви, у других — задоволення від можливої небезпеки для Церкви, а в них самих незадоволення від такої промови, що*

⁸ ЦДАГО України.— Ф. 263.— Оп. 1.— Справа № 53280.— Т. 1.— Арк. 24. Рукопис. Копія.

⁹ Там само.— Арк. 24.

¹⁰ Там само.— Арк. 24.

¹¹ Там само.— Арк. 10.

породжує немолитовний настрій й може викликати небезпеку для Церкви...»¹².

Побоюючись можливих санкцій з боку карних органів, Президія ВПЦР ухвалила просити митрополита на вівторок 24 грудня 1929 р. надати Президії, по можливості, точний зміст його промови, виголошеної в Михайлівському соборі на свято Варвари. На засіданні президії ВПЦР від 26 грудня 1929 р. заслухано відповідь митрополита Борецького про зміст виголошеної промови на храмовому святі смч Варвари і відповідні пояснення.

Документи свідчать, що спланована органами ДПУ акція цькування в пресі заарештованих «учасників» «СВУ», яка мала на меті повністю скомпрометувати УАПЦ в очах вірян, принесла свої результати: у грудні 1929 р. весь порядок денний ВПЦР присвячено не поточним церковним справам, а винятково питанням якомога повнішого відмежування, як від окремих звинувачених, так і від «СВУ» загалом.

3 січня 1930 р. Миколу Борецького допитували в ДПУ, де він виправдовувався за зміст своїх проповідей на свята Архистратига Михаїла (21 листопада 1929 р.) і Святої Варвари (17 грудня 1929 р.) у Михайлівському соборі. На запитання слідчого Борецький відповів, що виступав у Свято-Михайлівському соборі із проповідницьким словом на свято Варвари 17 грудня 1929 р. Спочатку подякував святочним зборам за ревне ставлення до великомучениці й до власних моральних обов'язків. Потім оповідав про сумне Варварине життя, важке становище Церкви Христової на землі, часи першохристиянства, татарську навалу, долю мощей Варвари під час цієї навали. Він свідчив: *«Безвірники нас не розуміють і часами бувають подібні до тих татар. Але не треба падати духом, навіть якщо нам доведеться під тиском безвірників розлучитись зі Св. Софією, Михайлівським собором, іншими святинями м. Києва. Але на все є Божа воля»¹³.* Там же, під час святкування біля гробу св. Варвари він говорив про трагедії — самої св. Варвари, її батька Діоскора і сучасної молоді, що у своїх пориваннях до кращого рве зо всією спадщиною батьківською вірою, і остання трагедія — для батьків, що їхні діти стали для них чужими. Але Бог дасть і все буде добре — і вірним і невірним.

¹² Там само.— Арк. 25.

¹³ Там само.— Арк. 5.

10 січня 1930 р. було допитано Оверкія Коляду, який засвідчив: *«Слухаючи промови Борецького то в Софійському то в Михайлівському соборах, вбачав відступлення від релігійної теми й ухил в бік суто політичний»*¹⁴. Переказуючи зміст промов Борецького, він сказав, що в одній з промов у Михайлівському соборі 21 листопада 1929 р. той говорив про якогось «Сатанаїла», проти якого повстали небесні сили й сигнали його на землю, але небесний вогонь попалив його. Після цього, начебто, додав: *«От в такому пекельному вогні ми горимо вже 12 років»*¹⁵.

У проповіді, виголошеній також у Михайлівському Соборі, на свято Варвари, відзначаючи стан мощей Варвари за татарської доби, Борецький порівнював стан цих мощей при радянській владі, що нібито, як за татарської навали доводилося ховатися з мощами, так, очевидно, доведеться ховатися і за навали безвірників. Беручи добу, коли жила Варвара і розцінюючи трагедію серця Варвари та її батька, торкався трагедії серця дітей та батьків у сучасному їхньому стані, підкреслюючи шукання дітьми, а чи знайдуть вони (діти) таке задоволення в цьому комунізмі — невідомо. Констатуючи тяжке становище УАПЦ, казав, що чи не востаннє відзначаємо свято Варвари в Михайлівському соборі. Може, скоро святу Софію теж буде закрито. Дехто із присутніх у соборі назвали Борецького «провокатором». Але софійські парафіяни, задоволені проповіддю, говорили, що годі мовчати.

17 грудня 1929 р. в день свята святої Варвари в Михайлівському соборі митрополит Борецький, виступаючи з проповіддю, спочатку розповідав про життя святої Варвари, про її жорстокого батька Діоскора, потім договорився до того, що сказав, що настане час, коли *«засяє сонце й на нашій Україні»*¹⁶. Порівнював татарську навалу з навалою безбожників у теперішній час.

На Різдво 7 січня 1930 р. митрополит виступав із промовою про царя Валтасара, якого Господь покарав за те, що він пив вино зі священних посудин, награваних Навуходоносором у

¹⁴ Там само.— Арк. 29.

¹⁵ Там само.— Арк. 29 зв.

¹⁶ Там само.— Арк. 30 зв.

Єрусалимі. Проповідник зауважив, що Бог покарає і нинішніх «валтасарів», які паплюжать святині, знімають дзвони, зачинають храми й зневажають усе святе.

На допиті 21 січня 1930 р. Микола Борецький розповів, що за татарської навали мощі Варвари доводилося ховати під монастир, але той тяжкий час для людей скоро минув, сльози вірян дійшли до Варвари, і вона своєю появою порадувала вірних. *«Можливо, так станеться, що у нас замкнуть Михайлівський і Софіївський собори, але журитись не треба, треба молитись, бо настане час, коли й наші душі обігріє сонце»*¹⁷. На думку Кобзаря (слідчого?), такі промови дискредитують Уряд. Далі він пригадав, що 19 січня 1930 р. Борецький у Софійському соборі казав промову, де згадував часи Тараса Бульби, підкреслюючи, що він і його діти були бойовими козаками і що тепер таких людей немає. Колись на Україні гриміли гармати, а тепер такого немає.

Протоіерея Костянтина Бутвиненка допитували 30 січня 1930 р. Він пригадав, що під час служби в Михайлівському соборі на свято Великомучениці Варвари, Борецький говорив про те, що, може, її мощі знову сховаються, як у дні татарської навали, що ось уже 12 років УАПЦ горить у огні, але знову зійде ясне сонечко, і повстане нова Україна.

Миколу Борецького було заарештовано 24 березня 1930 р., а 2 квітня уповноважений 3-го відділку СВ ГПУ УРСР Буссел, розглянувши матеріали попереднього слідства по справі громадянина Борецького Миколи Миколайовича, підписав постанову про притягнення останнього в якості звинуваченого до відповідальності, пред'явивши йому звинувачення в тому, що він: «впродовж 1929 й на початку 1930 р. проводив антирадянську роботу, що полягала в систематичних виступах його з церковної катедри Софіївської церкви Києва з контрреволюційними промовами, що виховували людяність в антирадянському дусі тобто в скоєнні злочинів, які передбачені ст. 54–10 Карного Кодексу УРСР, про що об'явити йому під розписку на цьому»¹⁸.

На час закінчення процесу «СВУ» в Харкові, слідчим власне і так все було ясно. В архівно-слідчій справі зберігся текст ви-

¹⁷ Там само.— Арк. 35–35 зв.

¹⁸ Там само.— Арк. 59–59 зв.

тягу із протоколу № 138 Засідання Судової Трійки при Колегії ГПУ УРСР від 4 липня 1930 р. за підписом секретаря Судової Трійки Бровера¹⁹. Висновок Трійки не вирізнявся гуманізмом: *«Борецького Миколу Миколайовича заключити до концтабору терміном на 8 років, рахуючи термін з 24 березня 1930 р. Справу здати до архіву»*²⁰.

¹⁹ Там само.— Арк. 81.

²⁰ Там само.— Арк. 81.

Людмила ШИЛОВА,
провідний науковий співробітник
відділу «Київ в 1917–1953 рр.»
Музею історії міста Києва

**СПРАВА «ВСЕСОЮЗНОЇ ВІЙСЬКОВО-ОФІЦЕРСЬКОЇ
КОНТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У м. КИЄВІ
(справа «Весна») 1930–1931 рр.**

Масовий політичний терор 20-30-х років минулого століття, який зім'яв українську інтелігенцію і вибив з її середовища майже все, хоч трохи помітне й талановите, усе, що суперечило тоталітарній системі, не гармоніювало з нею, завдав Україні, та й СРСР загалом, величезної шкоди. Якщо брати до уваги лише інтелігенцію, то тут було фізично знищено колосальний культурний пласт і генофонд. Але репресії режиму торкнулися не лише цивільних громадян країни, постраждали тисячі військовослужбовців, що загалом негативно вплинуло на перебіг найбільшої в історії людства Другої світової війни.

Лишень за судовою справою «Весна» було заарештовано та засуджено сотні людей, яких обвинувачували в неіснуючих «контрреволюційних злочинах».

В обвинувачувальному висновку за справою «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації», ліквідованої органами ДПУ УРСР у 1930–1931 рр., зазначалося: *«Органами ГПУ України раскрыта в Киеве подпольная военная офицерская контрреволюционная организация, являющаяся частью Всесоюзной военно-офицерской контрреволюционной организации. Киевская военно-офицерская организация проводила широкую работу по подготовке активной помощи иностранной интервенции путем консолидации контрреволюционных сил, преимущественно из числа бывших офицеров, как находящихся в рядах Красной Армии, так и вне её, вредительства, деморализации ближайшего тыла Красной Армии и вооруженного свержения Советской власти. Военно-офицерская организация успела развернуть весьма активную работу по созданию повстанческих кадров, как в г. Киеве, вовлекая в свои ряды бывших офицеров, чиновников, домовладельцев, торговцев и прочих лиц,*

интересы коих были ущемлены Октябрьской революцией, так и на селе, вовлекая кулаков, бывших политбандитов и прочих контрреволюционный элемент. Подготавливая вооруженное восстание, военно-офицерская контрреволюционная организация разработала оперативный план восстания города, разбив город на 30 районов, и назначила на каждый из этих районов руководителя из числа активных членов организации — военруков и военных преподавателей киевских ВУЗов. В районах были созданы повстанческие штабы. Организация также разработала план вооружения повстанцев, заключающийся в выдаче им оружия членами организации из военкабинетов гражданских ВУЗов, где имелось значительное количество его, и из оружейных складов войсковых частей. Для обеспечения успеха восстания и действий интервенционных войск капиталистических государств Киевская военно-офицерская организация провела работу по созданию диверсионных групп для подготовки разрушения мостов через Днепр, важных сооружений в городе и железнодорожного транспорта». I дал:

«Резолютивная часть

На основании вышеизложенного — обвиняются и предлагаются мера социальной защиты:

1. Ольдерогге Владимир Александрович. Виновным себя признал.

Предлагается — расстрел».

Витяг з судової справи: «Циркуляр по оперативному делу № 44368 на Ольдерогге Владимира Александровича, 24 июня 1873 г., уроженец г. Люблина. Оперативное дело заведено 22.12.1924 г. Особым отделом ГПУ при 14 стрелковом корпусе. Из материалов дела видно, что Ольдерогге 14 марта 1918 г., добровольно поступил на службу в Рабоче-Крестьянскую Армию и служил в должностях: советника Западного фронта, командира дивизии, начальника штаба Восточного фронта, командира Восточного и Южного фронтов, инспектора пехоты войск Украины, начальника Высшей школы имени С. С. Камнева.

За время службы в РККА неоднократно поощрялся: в 1919 г. награжден орденом Красного Знамени, а в 1920 г. и 1923 г. — золотыми часами. В 1926 г. был уволен по демобилизации из

рядов Красной Армии и стал работать военным руководителем киевских институтов: политехнического и электрического»¹. У справі міститься не датована анкетна карточка на Ольдерогге В.: «Образовательный ценз: кадетский корпус, Военное Константиновское училище, 2 класса и дополнительный курс Николаевской академии Генштаба. Был ли награжден боевыми знаками отличия и какими: Георгиевское оружие, орден Владимира III степени с мечом и IV степени с бантом, Анны I степени с мечом, Станислава I степени с мечом, орден Красного Знамени. Если не состоит в партии, то какой сочувствует: беспартийный»².

Наступний у списку — Мінін М. І. У справі зазначено, що винним себе визнав. Пропонується: «...заключение в концлагерь сроком на десять лет».

Мінін Микола Іванович (1878 р.) — колишній полковник російської армії. Служив у лейб-гвардії Єгерському та 129-му піхотному Бессарабському полку; 1912–1917 рр. — викладав у Костянтинівському військовому училищі в Києві. У РСЧА з 1918 р.: воював на Східному фронті, де познайомився з В. О. Ольдерогге, з яким у 1921 р. повернувся до Києва. У 1921–1923 рр. був помічником начальника Управління військово-навчальних закладів УВО, згодом — викладачем Київської об'єднаної школи ім. Каменева. З 1927 р. став завідувачем військового кабінету Київського інституту народного господарства. 15 жовтня 1930 р. заарештований за справою “Весна”, в якій проходив як заступник керівника “Київської контрреволюційної офіцерської організації”³.

Наступний — Гаєвський Костянтин Вікентійович. Винним себе визнав. Пропонується — розстріл.

«Гаєвський Костянтин Вікентійович (1872 р.) — колишній поручик російської армії. Закінчив Псковський кадетський корпус (1908 р.), Миколаївське інженерне училище (1911 р.), служив у 1-му понтонному батальйоні, з яким брав участь у Першій світовій війні. У 1914–1918 рр. перебував у німецькому полоні. З грудня 1918 р. — в РСЧА: викладач Сибірських ко-

¹ ДАСБ України.— спр. С. — 4526. — Т. 40. — Арк.1

² ДАСБ України.— спр. С. — 4526. — Т. 40. Арк. 4.

³ ДАСБ України.— Ф6.— спр. 67093.— ФП.— Т. 57.— Арк.. 1-2.

мандних курсів, з 1923 р.— Київської об'єднаної школи ім. С. С. Каменєва, з 1930 р. він військовий керівник Київського інженерно-будівельного інституту»⁴.

Лебедев М. В. Винним себе визнав. Запропонований вирок — розстріл.

З анкетної картки Лебедева Михайла Васильовича: «Колішній генерал-майор російської армії. Закінчив Одеське юнкерське училище (1893 р.), Миколаївську академію Генерального штабу за першим розрядом (1901 р.). Брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах, з 1917 р.— начальник 5-ої стрілецької дивізії. Після демобілізації мешкав в Одесі. У грудні 1918 р. добровольцем вступив до Армії УНР і до березня 1919 р. виконував обов'язки начальника штабу 9-го корпусу, згодом утік до Одеси. З вересня 1919 р. служив у РСЧА: начальник організаційного відділення 3-ої Української Радянської армії. Після відступу червоних з Одеси залишився в місті, перебував на обліку в білих. У грудні 1920 р. знову вступив до РСЧА, у січні — травні 1921 р.— співробітник Одеського державного архіву, згодом — співробітник для особливих доручень при командувачі військами Київського військового округу та Київським військовим районом, у 1924 р.— на викладацькій роботі. 10 січня 1931 р. заарештований»⁵.

Продовжує список Ржечицький В. Ф. Винним себе визнав. Пропонується — розстріл.

З анкети заарештованого Ржечицького В. Ф. від 24 березня 1930 р.: «Ржечицький Володимир Феліціанович (1889 р.) — колишній підполковник російської армії. Закінчив Казанське юнкерське училище (1900 р.), Військову академію Генерального штабу (1917 р.). Служив у 61-му піхотному Володимирському полку, з яким брав участь у Першій світовій війні. З вересня 1918 р. — у РСЧА, з листопада 1918 р. — начальник штабу бригади, з квітня 1919 р. — 17-ої, з березня 1920 р. — 2-ої, а з липня — 55-ої стрілецьких дивізій, з вересня 1920 р. — начальник 16-их Мусульманських курсів, помічник начальника Казанської військової школи, з якою у 1921 р. прибув до Києва. Брав участь у створенні на базі Казанської та Іркутської

⁴ ДАСБ України.— Фб.— спр. 67093.— ФП.— Т. 782.— Арк.. 1.

⁵ ДАСБ України.— Фб.— спр. 67093.— ФП.— Т. 2417.— Арк. 2.

військових шкіл Київської об'єднаної військової школи ім. С. Каменєва, був помічником начальника школи, на момент арешту — начальником навчальної частини школи»⁶.

Наступний — Чижун Леонід Іустінович. Витяг зі справи: «Виновним себя признал. Предлагается — расстрел».

З анкети заарештованого Чижуну Л. І. від 24 березня 1930 р. «Чижун Леонід Іустінович (1884 р.) — колишній штабс-капітан російської армії. Закінчив Віленське військове училище (1912 р.), у складі 38-го Сибірського стрілецького полку брав участь у Першій світовій війні. У 1917 р. — командир нестройової роти 83-го Сибірського стрілецького полку. Після демобілізації з російської армії мешкав в Одесі, перебував на обліку в офіцерському союзі. Після вступу до міста навесні 1919 р. червоних у РСЧА був помічником начальника штабу 5-ї Української стрілецької дивізії. У серпні 1919 р. перейшов на бік білих, перебував під слідством за службу в червоних, як уродженець Віленської губернії прийняв литовське громадянство й таким чином уникнув репресій. У лютому 1920 р. знову вступив до РСЧА, був помічником начальника та начальником інспекторського відділу штабу 14-ої армії. З 1921 р. — на викладацькій роботі: у 5-й Київській піхотній школі, школі ім. С. Каменєва, воєнрук інституту народної освіти. 10 грудня 1930 р. заарештований»⁷.

Блаудзевич М. П. Судовий висновок аналогічний: «Виновним себя признал. Предлагается — расстрел».

«Блаудзевич Микола Павлович (1866 — ?) — колишній генерал-майор російської армії. Походить з родини революціонерів (у 1877–1878 р. за справою 193-х рідну сестру Клеопатру було засуджено до довічної каторги, а брата Івана — до 2-х років ув'язнення. Закінчив Олександрівське військове училище (1886 р.), офіцерську артилерійську школу (1906 р.). На чолі 2-го дивізіону 73-ої артилерійської бригади брав участь у Першій світовій війні. У 1917 р. — командир 46-ої артилерійської бригади. З лютого 1918 р — у РСЧА: воєнрук Карачаєвського повіту Орловської губернії, у січні — грудні 1919 р. —

⁶ ДАСБ України.— Ф6.— спр. 67093.— ФП.— Т. 3154. Арк.. 4.

⁷ ДАСБ України.— Ф6.— спр. 67093.— ФП.— Т. 798. Арк.. 12.

організатор і начальник Карачаєвських артилерійських курсів, з якими евакуювався до Ташкента. Із січня 1920 р. — викладач організованої в Ташкенті школи ім. С. Каменєва, яку наприкінці того ж року було переведено до Києва. До 1927 р. — викладач школи ім. С. Каменєва, згодом — викладач КПУ».

2 листопада 1930 р. М. Блаудзевича було заарештовано і 22–23 червня 1931 року судовою трійкою при колегії ДПУ УРСР засуджено до 5 років заслання в Казахстан⁸.

Загалом у частинах Київського військового гарнізону за справою «Весна» було заарештовано понад сто командирів Червоної армії, двадцять з яких, зокрема й вищезазначеного В. О. Ольдерогге, за рішенням колегії ДПУ, розстріляли, а інші отримали довгострокові ув'язнення. Ще близько двохсот командирів РСЧА було звільнено з військової служби або переведено до інших регіонів СРСР.

Співробітники ДПУ УРСР не обмежилися ретельною чистою військової частини Києва. Аналогічні масові погроми офіцерам відбулися в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві.

Усього за справою «Весна» у частинах Українського військового округу 23–24 червня 1931 р. було засуджено до розстрілу та різних строків ув'язнення 328 командирів і військовослужбовців. Майже стільки само колишніх офіцерів у РСЧА було взято на облік ДПУ й більшість того ж року вилучено з лав Червоної армії, переважно, це стосувалося командирів рот, батальйонів і батарей.

Після 1931 р. в управліннях та частинах Українського військового округу залишилося дуже мало колишніх офіцерів царської армії (не більше 4–5 осіб на дивізію). Це суттєво знекровило командні кадри округу, де фактично не залишилося добре підготовлених командирів, здатних у складних умовах війни ефективно керували полками, бригадами, дивізіями. Унаслідок цього боєздатність Українського військового округу було серйозно підірвано. Тільки майже через 60 років Пленум Верховного суду УРСР своїм рішенням від 11 серпня 1989 року реабілітував усіх засуджених за справою «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна»), не виявивши в їхніх діях складу злочину.

⁸ ДАСБ України.— Ф6.— спр. 67093.— ФП.— Т. 3153. Арк. 14.

Андрей АМОНС,

колишній начальник відділу реабілітації
Військової прокуратури центрального регіону України,
полковник юстиції у відставці

МЕСТА ЗАХОРОНЕНИЙ РЕПРЕССИРОВАННЫХ ОРГАНАМИ НКВД УССР ЛЮДЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВА И ОБЛАСТИ

Вопрос о местах захоронений жертв политических репрессий на Украине в период советского правления всегда был строго засекречен и до настоящего времени ни в одном из украинских архивов не удалось найти документов, которые бы непосредственно указывали на места таких погребений. И только при расследовании уголовного дела о массовых захоронениях людей на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества у пос. Быковня, удалось приоткрыть завесу над этой тайной.

Именно в ходе расследования уголовного дела о массовом захоронениях людей в Быковнянском лесу в 1989 г. следственными органами на должном уровне рассматривался вопрос о местах массовых захоронений жертв политических репрессий советского периода на территории Киева и области. В последующем, уже в начале XXI века, автором данной статьи на основании проработанных им архивных материалов были установлены места захоронений жертв политических репрессий не только в масштабах киевской области, но и остальных областей Украины. Касаясь разрешения этой проблемы, прежде всего следует обратить внимание на специальные участки, отведенные для этих целей в 30-е годы прошлого столетия, и на территории городских кладбищ.

В данное время можно выделить 3 этапа наиболее активной репрессивной деятельности правоохранительных органов Советского Союза в отношении людей, обвиненных в антисоветской и контрреволюционной деятельности на территории УССР.

В первую очередь следует выделить период 1933–1934 годов, когда органы ОГПУ в массовом порядке стали репрессировать по политическим, социальным и иным мотивам советских граждан, необоснованно применяя к ним высшую меру наказа-

ния — расстрел, а также многолетние заключения в исправительно-трудовых лагерях Советского Союза.

Репрессии и массовые расстрелы по политическим мотивам продолжались и позднее, достигнув своего пика в период наиболее активной деятельности внесудебных органов в 1937–1938 годах.

Последний — третий этап репрессивной деятельности советских государственных органов в Киеве, приходится на весенне-летний период 1941 г. и начало войны с немецко-фашистскими захватчиками.

Говоря о местах массовых захоронений узников киевских тюрем, расстрелянных в течение 1933–1941 годов в Киеве на основании решений судебных и внесудебных органов, прежде всего необходимо остановиться на количественном показателе применявшейся к ним исключительной меры наказания — расстрела.

Так, только в 1934 г., по далеко неполным данным в городских тюрьмах Киева расстреляно не менее 400 человек, захоронения которых проводились на территории Лукьяновского кладбища.

В 1935 г. этот показатель составил 137 человек. Захоронения трупов расстрелянных людей проводились там же.

В 1936 г. расстреляно 177 человек, причем основная масса расстрелянных приходится на г. Киев. Захоронения осуществлялись в том же месте.

В 1937 г. данный показатель в целом по УССР резко возрастает в связи с проведением массовых политических репрессий и составляет 67767 человек, а в 1938 г. соответственно 75510 чел.

Только на основании решений внесудебных органов в киевских тюрьмах в этот период расстреляно не менее 12082 и 6856 человек в тюрьмах Житомира, Черкасс, Умани и Белой Церкви.

В целом, исходя из документальных данных, только в Киеве в этот период расстреляно не менее 19000 человек, захоронения которых проводились на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества у поселка Быковня.

С конца 1938 года и до июня 1941 года официальная статистика по Украине дает резкое снижение числа проводимых по

политическим и иным мотивам расстрелов и других репрессивных актов на ее территории. Их цифровые данные колеблются в пределах нескольких сотен человек. Однако репрессивная деятельность советских правоохранительных органов не прекратилась, а в связи с присоединением к УССР Западной Украины, в основном перешла на ее территорию. Но официальные статистические данные НКВД УССР почему-то не фиксировали этого показателя, хотя массовые расстрелы арестованных и содержащихся в тюрьмах Киева и других городов Украины людей продолжались.

Особенно массовыми в это время стали осуждения по политическим мотивам десятков тысяч безвинных жителей Западной Украины, их высылка для отбытия наказаний в многочисленные лагеря СССР и тюрьмы центральной и восточной части Украины, где значительная часть их погибала. Сотни и даже тысячи арестованных доставлялись в Киев, где многие из них подвергались расстрелу, однако статистические данные о погибших в тот период в официальных архивных документах отсутствуют. Места их захоронений в большинстве своем неизвестны, хотя проведенные в 2001, 2006–2007 годах раскопки на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества показали, что здесь захоронено немало расстрелянных в Киеве людей, в том числе и арестованных на Западной Украине.

Необходимо упомянуть и о массовой депортации населения Западной Украины — принудительном вывозе в 1940 г. сотен тысяч людей в отдаленные регионы Советского Союза.

В это время на территории Западной Украины органами НКВД УССР осуществлялись массовые аресты бывших граждан польского государства, которые до присоединения этих территорий к СССР, служили в различных государственных органах Польши, в полиции, жандармерии, Войске Польском или в связи с войной были мобилизованы в польскую армию. Арестовывались также лица, выражавшие свое негативное отношение к советской власти и ее партийному руководству. В отдаленные местности СССР высылались также десятки тысяч родных и близких плененных или арестованных бывших граждан польского государства.

5 марта 1940 г. в связи с секретным Постановлением ЦК ВКП (б) подлежало расстрелу более 22 тысяч взятых в плен и

арестованных офицеров Войска Польского и польских граждан, служивших на различных должностях в государственных органах Польши.

Данная акция была проведена в апреле–мае 1940 г. в отношении более чем 14 000 военнопленных польских офицеров, содержащихся в 3-х лагерях НКВД и 7305 узников тюрем Западной Украины и Белоруссии.

Согласно документальным данным на территории Украины в этот период только в тюрьмах трех областных центров было расстреляно 3435 арестованных офицеров и бывших граждан Польши, вывезенных из Западных областей Украины в тюремные казематы Киева, Харькова и Херсона. Естественно, что места их захоронений находятся в этих городах.

По данным раскопок, проведенных в 2001, 2006, 2007 годах государственной Межведомственной комиссией по увековечению памяти жертв войны и политических репрессий при КМ Украины на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества у пос. Быковня, весной 1940 г., сотрудниками НКВД расстреляно не менее 2000 офицеров Войска Польского и граждан Польши.

Именно в связи с резким ростом в 1937 г. числа расстреливаемых узников киевских тюрем (Лукьяновская тюрьма, внутренняя тюрьма НКВД УССР — «Октябрьский дворец», внутренняя тюрьма областного управления УНКВД Киева и Киевской области), возникают проблемы с захоронением тел расстрелянных арестантов, которых уже невозможно закопать на территории Лукьяновского кладбища.

Следует упомянуть, что специального места для захоронения граждан, приговоренных к расстрелу, в г. Киеве не было. Их обычно хоронили на городских кладбищах в отдаленных местах. Учитывая статус Лукьяновского кладбища, его удобное расположение по отношению к городской тюрьме и то, что с царских времен там хоронили арестантов, с первых лет советской власти местные правоохранительные органы использовали это место для захоронения умерших и расстрелянных узников киевских тюрем.

Исходя из данных архивных документов и материалов расследованного уголовного дела № 50-0092 «О массовых захо-

ронениях жертв политических репрессий в 19–20 кварталах Днепровского лесничества у пос. Быковня в Киеве», можно объективно утверждать, что с 1918 г. до середины 1937 г., тела расстрелянных и умерших арестантов хоронили в основном на Лукьяновском кладбище. Это утверждение в полной мере относится к периоду 1933–1934 годов и к началу репрессий конца 1936 – начала 1937 годов.

Именно поэтому отдельные групповые захоронения расстрелянных правоохранительными органами врагов народа в первом полугодии 1937 г., до открытия Быковнянского захоронения, проводились на территории Лукьяновского кладбища.

Необходимо отметить, что в связи с подготовкой органами НКВД УССР массовых операций в отношении местного населения и отсутствием свободной территории для планируемых захоронений на Лукьяновском кладбище, в 1937 г. возникла необходимость в открытии специального лесного спецучастка для постоянного захоронения на его территории людей, расстреливаемых в киевских тюрьмах.

В связи с этим 20 марта 1937 г. секретным решением Киевского горисполкома на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства отводится участок для создания там постоянного места захоронения, расстрелянных в тюрьмах Киева врагов народа.

Территория площадью в 5, 3 га. (по документам 4 га.), расположенная в 900 метрах вправо от трассы «Киев – Бровары» за памятником заключенному в 1937 г. по периметру была ограждена трехметровым дощатым зеленым забором. Слева, у входа на территорию спецучастка, располагался одноэтажный домик с круглосуточной вооруженной охраной из сотрудников НКВД.

Именно в этом месте с 5 августа 1937 по 19 сентября 1941 г. в ночное время, проводились тайные захоронения расстрелянных узников киевских тюрем. Там же проводились захоронения не только «врагов народа», но и лиц, приговоренных к расстрелу за совершение различных уголовных преступлений.

В этом месте также погребены тела военнослужащих и советских граждан, расстрелянных по различным причинам сотрудниками органов НКВД в первые месяцы Великой Отечественной войны численностью не менее 2000 человек.

В послевоенные годы в этом месте неоднократно проводились самовольные раскопки захоронений местными жителями в поисках драгоценностей и личных вещей, погребенных здесь людей.

С целью пресечения подобных деяний, установления числа захороненных здесь людей и для перезахоронения их в братской могиле на территории данного участка в 1971, 1987, 1989 годах Правительственными комиссиями УССР, а в 2001, 2006, 2007 годах Государственной межведомственной комиссией при КМ Украины проводились официальные раскопки.

В ходе их проведения на данной территории были обнаружены останки не только советских граждан, но и граждан Польши, арестованных органами НКВД УССР на территории Западной Украины в 1939–1940 годах. Эти люди были вывезены из Западной Украины в тюрьмы Киева, где содержались под стражей до расстрела. Данные факты подтверждаются архивными материалами и обнаруженными в ходе раскопок личными вещами расстрелянных людей. Среди найденных вещей попадались документы на польском языке, польские монеты, иностранные деньги, украшения, католические крестики, иконки, многочисленные фрагменты иностранной обуви, одежды и польского военного обмундирования.

На отдельных вещах сохранились фамилии польских граждан, входивших в список 3435 лиц, расстрелянных на основании решения ЦК ВКП (б) от 5 марта 1940 г.

На сегодняшний день по найденным в захоронениях именованным вещам, личным жетонам и архивным документам установлено не менее 20 фамилий расстрелянных и погребенных здесь польских граждан. Их родные и близкие лишь через десятилетия узнали о трагической судьбе родственников и месте их захоронения.

Проведенные исследования, позволяют сделать вывод о том, что в Быковнянском лесу среди захоронений жертв массовых репрессий 1937–1941 годов находятся погребения граждан Польши и польских военнослужащих, арестованных на Западной Украине и расстрелянных в киевских тюрьмах в начале 40-х годов прошлого столетия.

Необходимо отметить, что маловероятно, чтобы в период массовых политических репрессий, начавшихся в августе 1937 г.,

Лукьяновское кладбище использовалось для захоронения «врагов народа», но нельзя полностью отрицать и тот факт, что отдельные лица и священники, расстрелянные в 1937 г. в Лукьяновской тюрьме, могли быть там захоронены в порядке исключения. На данный вывод указывает то, что в период раскопок Быковнянских захоронений с 1971 по 2007 годы там ни разу не удалось обнаружить вещей, подтверждающих захоронение в этом месте священнослужителей.

После вступления в Киев немецких войск 19 сентября 1941 г. использование для захоронений, расстрелянных немцами советских граждан, специального участка НКВД УССР на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества у поселка Быковня не проводилось. В это время немецкие оккупационные власти проводили захоронения расстрелянных ими военнопленных, партизан, узников местных тюрем и еврейского населения Киева на территории Бабьего Яра. К большому сожалению, обстоятельного и детального исследования этих фактов до настоящего времени не проводилось. Изданная в 2004 г. монография «Бабин Яр: человек, власть, история», явилась лишь первой ласточкой в указанном направлении.

Хотелось бы, чтобы эта работа была продолжена и в ней нашли свое отражение все доступные ныне статистические, исторические и архивные материалы, дающие полное и объективное представление о жертвах оккупационных властей в Киеве, чтобы авторы книги подробно описали не только репрессивную деятельность немецких властей, но и указали все места погребения замученных и расстрелянных немцами киевлян.

В настоящее время известно, что умерших узников немецких концентрационных лагерей и расстрелянных военнопленных, немцы хоронили на специально отведенной территории в Дарницком районе города Киева, где захоронено не менее 68000 жертв немецкой оккупации, о чем указано в отчете специально созданной комиссии, работавшей в Киеве после его освобождения от немцев.

Вопрос о захоронениях в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов отдельных категорий граждан на территории Днепровского лесничества до настоящего времени полностью не исследован.

Изучение архивных материалов, воспоминаний и свидетельств очевидцев происшедших событий, а также проведение поисковых работ на данной территории дают основания полагать, что здесь находятся десятки не исследованных и не изученных человеческих захоронений.

Эти люди погибли при невыясненных обстоятельствах в период Великой Отечественной войны от рук немецких оккупантов и советских репрессивных органов.

Так, на прилегающей к Быковнянскому спецучастку НКВД территории в районе 7-го квартала Днепровского лесничества должны быть захоронения итальянских военнослужащих, погибших от рук своих союзников в 1943 году. По воспоминаниям старожилов в этой же местности должны также находиться отдельные захоронения расстрелянных сотрудниками правоохранительных органов бывших советских граждан.

На территории 12–13 кварталов, прилегающей к спецучастку НКВД, в результате поисковых работ, проведенных в 1991 г. и летом 2007 г., выявлено несколько десятков захоронений военнослужащих и гражданских лиц, тайно погребенных в лесистой местности, вероятнее всего, в летне-осенний период 1941 г. На это указывали найденные среди хорошо сохранившихся скелетов фрагменты обуви, одежды и личных вещей погибших, в том числе и военнослужащих, советской армии.

В ходе раскопок 1991 г., проведенных совместно с работниками прокуратуры, на территории 12–13 кварталов Днепровского лесничества обнаружено и раскопано не менее десятка погребений, в которых были захоронены военнослужащие РККА и гражданские лица, о чем свидетельствовали фрагменты воинского обмундирования, обуви и фуражка советского военного летчика. В затылочной или височной части, каждого из найденных черепов, просматривалось отверстие от пулевого ранения. Выстрелы проводились из пистолета «ТТ» с близкого расстояния и убитые, у которых были за спиной связаны руки, падали в заранее вырытую яму один на другого. В каждом из найденных захоронений находилось от 2 до 8 неплохо сохранившихся скелетов.

Исходя из методики расстрелов и способов погребения, можно утверждать, что в данном месте выявлены захоронения

советских военнослужащих и гражданского населения, расстрелянных сотрудниками особых отделов НКВД в начальный период войны с Германией.

Летом 2007 г. при проведении поисковых работ работниками Государственной Межведомственной комиссии по увековечению памяти жертв войны и политических репрессий при Кабинете министров Украины на этой же местности выявлено более 10 подобных захоронений, в которых удалось обнаружить останки советских солдат и офицеров, расстрелянных и захороненных здесь летом 1941 г.

Среди фрагментов воинского обмундирования, обуви, металлических пуговиц со звездой были найдены и личные вещи, среди которых находился пенал с запиской на имя батальонного комиссара, погребенного среди солдат. Все они были расстреляны на краю могилы, из пистолета. Выстрелы производились с близкого расстояния в затылочную и височную область головы. Руки у каждого из них были связаны за спиной.

К сожалению, документальных данных (схем и планов участков) с указанием точных мест захоронений граждан, расстрелянных работниками НКВД УССР в ходе проведения массовых политических репрессий 30-х, начала 40-х годов прошлого столетия в государственных архивах Украины обнаружить не удалось. На сегодняшний день на основании архивных документов и материалов расследованного уголовного дела «О массовых захоронениях жертв политических репрессий на территории 19-20 кварталов Днепровского лесничества у пос. Быковня» установлено, что на территории бывшего спецучастка НКВД УССР с июля 1937 г. по 19 сентября 1941 г. захоронено не менее 30000 жертв Сталинских репрессий. Причем установлено, более 22000 фамилий жертв политических репрессий.

Все они были тайно захоронены на территории данного спецучастка по решениям советских внесудебных и судебных органов, наиболее активно орудовавших на Киевщине в период 1937–1938 годов. После освобождения Киева 6 ноября 1943 г. от немецких оккупантов, дальнейшее использование органами НКВД УССР, специального участка на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества для захоронения советских граждан, расстрелянных на основании решений судебных и внесудебных органов, не проводилось.

Осенью 2006 и 2007 годов на территории бывшего участка НКВД УССР в Быковнянском лесу Государственной Межведомственной комиссией по увековечению памяти жертв войны и политических репрессий при Кабинете Министров Украины были организованы официальные перезахоронения найденных останков жертв политических репрессий на Киевщине, проведено отпевание погибших и официальная церемония их погребения в братском захоронении «Мемориала». Родным и близким погибших от рук сталинских подручных сообщено о месте братского захоронения останков их родных.

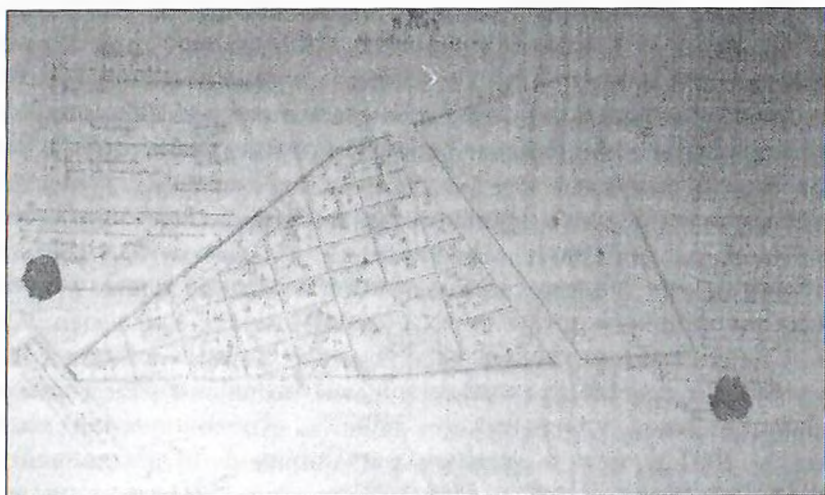
Списки расстрелянных на основании данных решений внесудебных и судебных органов опубликованы автором в книгах: «Быковнянская трагедия» — 2006 г., «Быковнянские жертвы» — 2007 г., есть в отдельных изданиях Л. М. Абраменко и Н. М. Роженко.

Автором готовится к изданию двухтомник о проведенных в Быковнянском лесу раскопках с публикацией новых архивных материалов и списков, расстрелянных в киевских тюрьмах людей в период 1937–1941 годов.

Государственной Межведомственной комиссией с участием автора в интернете размещен сайт с подробными данными на 22 000 расстрелянных и погребенных в Быковнянском лесу жителей Киева и области. Готовится обширная база данных по всем 11 областным центрам УССР, где в 1937–1941 годах, проводились массовые захоронения расстрелянных жителей УССР, репрессированных и расстрелянных советской властью людей. Эту работу планируется завершить в ближайшее время.

Литература.

1. Государственный архив СБУ, сведения о количестве осужденных за период с 1935 по 1941 годы, ф. 42, дело 34, стр. 16.
2. «История Киевского некрополя». — К., 1995. — С. 244, 264–265.
3. Архив военной прокуратуры Центрального региона Украины, уголовное дело № 50-0092 по факту массовых захоронений в 19-20 кварталах Днепровского лесничества у с. Быковня, т.т. 1–7, т. 21, стр. 146–194.
4. Там же. — С. 196.
5. Там же. — С. 196–205.
6. Там же. — С. 205–209 и материалы личного архива.

Карта захоронений на территории
Лукьяновского кладбища начала XX ст.

Место захоронения расстрелянных НКВД в 1933–1937 годах.
Лукьяновское кладбище.

Быковнянское захоронение
жертв политических
репрессий 1937–1941 годов.
Территория 19–20
кварталов Днепровского
лесничества.
1991 г.

Раскопки в Быковнянском
лесу. 1991 г.

Раскопки на месте захоронения военнослужащих Красной армии расстрелянных, вероятнее всего, летом 1941 г. при обороне Киева сотрудниками Особого отдела НКВД. Территория 6–7 квадратов Днепровского лесничества у поселка Быковня.

Места тайного захоронения расстрелянных киевлян на территории 6–7 квадратов Днепровского лесничества. Раскопки 2007 г.

Тетяна ЄВСТАФ'ЄВА,
завідувач відділу «Київ 1917–1953 рр.»
Музею історії м. Києва

ФУТБОЛЬНА КОМАНДА ХЛІБЗАВОДУ № 1 «СТАРТ» І ДОЛІ ЇЇ ГРАВЦІВ

66 років тому в окупованому німцями Києві проводилися футбольні матчі, один з яких зіграний командою «Старт» 1-го хлібозаводу з німецькою командою «Flakekf» 9 серпня 1942 р.,— найзагадковіший матч в історії футболу. Легенда про нього начебто й розвіяна, і водночас продовжує жити. Про матчі команди «Старт», яка складалася головним чином із гравців команди «Динамо», розповідалося, писалося і знімалося багато. Знято кілька документальних і художніх фільмів, написано безліч статей і кілька книг. Проте і зараз ця історія викликає жвавий інтерес, і в ній досі не поставлено останньої крапки. Спираючись на архівні документи, свідчення очевидців і учасників матчів, зроблено спробу прослідкувати історію команди «Старт» і долі її гравців у роки окупації.

Одну з кращих футбольних команд СРСР — «Динамо» (Київ), створено у 1927 р. Фактично вона була відомчою командою НКВС. З початком Великої Вітчизняної війни більшість її гравців змінили футболки на гімнастерки, пішли до Червоної армії, загонів народного ополчення та винищувальних батальйонів. *«Примерно половина футболистов команды «Динамо»,— свідчив гравець команди Л. Гундарев¹,— перед занятіем Києва немецко-фашистскими войсками, что произошло 19 сентября 1941 года, эвакуировались в тыл Советского Союза, а я вмес-*

¹ Гундарев Лев Миколайович, (1921–1994), киянин, освіта середня, грати у футбол почав у 1936 р. в дитячій команді «Локомотив», у 1939–1940 рр.— в команді майстрів «Локомотива», з 1940 р.— нападаючий у команді «Динамо». З початком Великої Вітчизняної війни мобілізований у винищувальний батальйон, брав участь в обороні Києва, потрапив в оточення і повернувся до Києва. Заарештований на початку 1942 р. поліцією та поставлений перед вибором — відправка до Німеччини чи служба в поліції. В 1942–1943 рр. працював у поліції. Учасник матчів 1942 р. 10. 11. 1943 р. сам звернувся в органи НКВС і розповів, що служив у поліції, був засуджений 18.05. 1944 г. на 10 років ВТТ. У 1953 г. звільнений, працював до 1970-х років у м. Караганді, потім повернувся до Києва.

*те с рядом футболистов был мобилизован в истребительный батальон, в составе которого принимал участие в обороне г. Киева. Вместе с частями Красной Армии наш батальон отступал до г. Борисполя, где мы попали в окружение»*². Після вступу фашистів, багато динамівців, хто не зміг вийти з оточення, пробиралися додому до Києва. Головною проблемою була необхідність відповідної легалізації в окупованому місті. Жорстокий режим, встановлений німецькими окупантами, не давав жодного шансу молодим, здоровим спортсменам залишатися в місті непомітними. Одним з перших заходів окупаційних властей була реєстрація чоловіків віком від 15 до 60 років. На початку жовтня 1941 р. з'явився наказ про реєстрацію всіх членів ВКП(б), працівників НКВС, комсомольців. Двірники і керівники будинків, згідно з наказом коменданта української поліції Орлика³, зобов'язувалися повідомляти протягом 24-го годин владу про наявність євреїв, працівників НКВС і членів ВКП(б) у їхніх будинках. Тому багато спортсменів, у тім числі й футболісти команди «Динамо», пішли на реєстрацію, яку оголосила секція фізкультури і спорту⁴ відділу освіти і культури міської управи, який очолював професор К. Штепа⁵. За свідченням Г. Щецова⁶

² ДА СБУ, ф. 6, спр. 61614 ФП, арк. 12, 12 об. Оригінал. Рукопис.

³ Орлик — Конкель Анатолій Костянтинович, (1900–?) білоемігрант, у вересні–листопаді 1941 р. комендант поліції в м. Києві.

⁴ Секцію фізкультури і спорту створено 23 вересня 1941 р., керівник секції — В. Дуб'янський.

⁵ Штепа Костянтин Феодосійович (1896–1958), історик, професор. У 1910–1914 рр. навчався у Полтавській духовній семінарії, 1915 р. вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Брав участь у Першій світовій війни, потім — у громадянській війні у складі військ генерала А. І. Денікіна та генерала барона П. М. Врангеля. У 1922 р. закінчив Ніжинський інститут народної освіти та вступив до аспірантури. У 1924 р. захистив кандидатську, в 1927 р. — докторську дисертації. З 1930 р. працював у Київському інституті професійної освіти, завідував кафедрою середньовічної історії Київського університету, одночасно — старший науковий співробітник інституту історії Всеукраїнської академії наук. 18. 03. 1938 р. заарештований органами НКВС УРСР, але звільнений. З 14. 12. 1941 р. — редактор газети «Нове Українське Слово», у вересні 1943 р. виїхав з німцями. З 1945 по 1952 р. проживав у ФРН, а потім виїхав до США.

⁶ Щецов Георгій Дмитрович, (1899–?), з дворян, у 1937 р. закінчив Харківський інститут фізкультури. В 1918–1919 рр. навчався у Київському політехнічному інституті, потім служив з грудня по липень 1920 р. в армії генерала А.І. Денікіна, в чині капітана, на посаді зав. артскладом. З липня 1920 р. по

*«Объявление немецких властей о регистрации спортивных работников было дня через 3–4 после занятия г. Киева. То есть числа 25–26 сентября 1941 г.»*⁷ Спортсменів залишилася досить багато. Спочатку, як свідчать архівні документи, зареєструвалися близько 200 чоловік. Реєстрація в секції фізкультури і спорту міської управи давала шанс отримати документи і уникнути відправки на роботу до Німеччини.

За ініціативи Г. Швецова, для об'єднання спортсменів і організації спортивної роботи в місті було створено українську спортивну організацію, яку спочатку назвали «Січ», потім українським спортивним клубом «Дніпро», далі — спорттовариством «Тризуб» і, зрештою, наприкінці 1941 р. зупинилися на назві — «Українське спортивне товариство «Рух».

Воно налічувало понад сто київських спортсменів, які тренувалися у кількох секціях, — футбольній, тенісній, ручних ігор, легкоатлетичній, гімнастичній та боксу. Тоді ж, на початку 1942 р. до футбольної команди спорттовариства «Рух», створеної за ініціативи Г. Швецова ще восени 1941 р., вдалося залучити декого з відомих футболістів — у ряді тренувальних матчів цієї команди брали участь і гравці команди «Динамо»: М. Свиридовський⁸, М. Гончаренко⁹, Л. Гундарев і М. Голімбієвський¹⁰.

1934 р. служив у Червоній армії інструктором з фізпідготовки 134-ї танкової бригади в м. Києві, згодом службовець, працював тренером з футболу в Домі Червоної армії. Грав за команду «Желдор» (залізничників), входив до складу першої збірної м. Києва. Війну зустрів під Києвом, де був розквартирований 81-й залізничний полк, Швецов служив інструктором спортивної підготовки. Втік з частини, дочекався приходу німців та запропонував їм свої послуги. Створив спортивне товариство «Рух». 5.05.1944 р. засуджений на 15 років ВТТ. У 1955 р. звільнений. Повернувся до Києва, працював контролером на Республіканському стадіоні, гардеробником в одному з навчальних закладів.

⁷ ДА СБУ, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 46, 47 зв. Оригінал. Рукопис.

⁸ Свиридовський Михайло Миколайович (1908–1973), киянин. У футбол почав грати у 1922 р., в команді «Желдор», 1931–1932 рр. та 1934 по 1938 рр. — в команді «Динамо» (Київ), захисник. Учасник матчів «Динамо» (Київ) зі збірною клубів Туреччини в 1936 р., збірною Басконії (Іспанія) в 1937 р., командами Франції та Бельгії. У 1938 р. пішов з команди внаслідок тяжкої травми. З початком Великої Вітчизняної війни призваний до Червоної армії, обороняв м. Київ, потрапив у оточення і повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Капітан футбольної команди «Старт» хлібозаводу, тренер футбольної команди «Алмаз», створеної на граверно-ювелірній фабриці Дюндікова. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.08.1942 р., поміщений

Але з переходом на роботу весною 1942 р. на хлібозавод № 1 команду залишили М. Свиридовський і М. Гончаренко, А. Гундарєв, який грав також у команді «Рух», кілька матчів зіграв у команді «Старт». У червні 1942 р. керівництво відділу освіти і культури отримало дозвіл від штадткомісаріату¹¹ Києва на відродження спортивної роботи на підприємствах і організаціях міста. В усі підприємства і установи було надіслано, листи однакового змісту з проханням направити представників до секції фізкультури і спорту для організації спортивної роботи. Проте керівники підприємств і установ не відгукнулися на таку пропозицію, і незабаром про це просто забули. Однак дехто з керівників підприємств — пристрасних прихильників футболу —

у Сирецький концтабір, звідки втік у вересні 1943 р. В 1945 р. грав у команді Київського танкового училища, потім — на тренерській роботі.

⁹ Гончаренко Макар Михайлович (1912–1997), киянин. У футбол почав грати у 1929 р. спочатку в юнацькій команді заводу «Комунальник», потім в команді «Желдор», з 1932 р. — в команді «Динамо», правий крайній нападаючий. З липня 1940 р. — в команді «Локомотив» Київ, у 1941 р. — в команді «Спартак» (Одеса). Був одним з кращих бомбардирів «Динамо» (Київ), входив до складу збірної м. Києва (1932), 1935–1940 рр. — збірної РРФСР (1932), збірної УРСР (1935–1940). Учасник матчів «Динамо» (Київ) зі збіркою клубів Туреччини (1936), збіркою Басконії (Іспанія) у 1937 р. З початком Великої Вітчизняної війни потрапив в оточення і повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.08.1942 г., кинутий до Сирецького концтабору, звідки втік у вересні 1943 р. У 1944–1945 рр. — у «Динамо» (Київ), потім — на тренерській роботі. Входив до складу збірної ветеранів Києва (1957–1958), грав у багатьох матчах команди ветеранів «Динамо» (Київ).

¹⁰Голімбаєвський Микола Сергійович (1918–?), киянин, грав у команді «Динамо» (Київ) воротарем. З початком Великої Вітчизняної війни мобілізований у винищувальний батальйон, брав участь в обороні Києва, потрапив у оточення і повернувся додому в Київ. У 1941–1943 рр. працював у поліції. Учасник матчів 1942 р. В 1944–1945 р. служив у Червоній армії. У 1945–1948 рр. виступав за футбольну команду ДСО «Торпедо» у м. Горькому. 11.09. 1948 р. засуджений на 25 років ВТТ. Звільнений у 1955 р., працював у м. Горькому начальником хокейної команди «Торпедо», потім переїхав до Москви.

¹¹Активно сприяв цьому Желяшкевич (у деяких архівних документах його прізвище пишеться як «Жеминкевич») Вільгельм Вільгельмович, який повернувся до Києва на початку 1942 р., відомий у минулому київський футболіст, член Київської колегії суддів, німець за національністю, який емігрував у 1926 р. до Німеччини. У роки війни працював в штадткомісаріаті Києва, очолював спортивний відділ.

організували на своїх підприємствах футбольні команди, як це було, зокрема, на хлібозаводі № 1. Один з керівників хлібозаводу № 1 — І. Кордик¹², запеклий вболівальник футболу, зустрівся з М. Трусевичем¹³ і запропонував йому та його товаришам роботу на своєму заводі з метою створення футбольної команди. Така пропозиція футболістам більше припала до душі, ніж те, що могло реально дати їм Українське спорттовариство «Рух». Це була постійна робота, яка, з одного боку, забезпечувала їх від відправки до Німеччини, а з іншого — давала можливість хоч якось вижити в голодному і холодному Києві. На завод влаштувалося працювати 9 футболістів: динамівці Микола Трусевич, Михайло Свиридовський, Іван Кузьменко¹⁴, Олексій Кли-

¹²Кордик Йосип Іванович (Йоганович), чех за національністю, народився в Австро-Угорщині, учасник Першої світової війни, до Великої Вітчизняної війни працював начальником лабораторії на хлібозаводі, під час окупації Києва був призначений «шефом» хлібозаводу № 1 (до війни хлібозавод № 4), по вул. Дегтярівській, 19. Крім футболістів, Й. Кордик влаштував на хлібозавод № 1 і інших спотсменів — боксерів Трофімова, Туровцева, Червинського, гімнастів Ганіна, Еме, Шинкаренка, плавців Михайленка та Салопіна.

¹³Трусевич Микола Олександрович (1909–1943), один з кращих воротарів СРСР другої половини 30-х років. У футбол почав грати в 1927 р. у м. Одесі в команді «Харчовик», у 1928–1932 рр. — в «Динамо» (Одеса), у 1933–1941рр. — в «Динамо» (Київ). Учасник матчів «Динамо» (Київ) з французькою командою «Ред Стар» (Париж) у 1935 р., зі збірною клубів Туреччини (1936), зі збірною Басконії (Іспанія) у 1937 р. та командою Бельгії. З початком Великої Вітчизняної війни пішов у народне ополчення, був розвідником, обороняв м. Київ, був поранений, потрапив в оточення і повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.08.1942 р., кинутий до Сирецького концтабору, в лютому 1943 р. розстріляний. З 1966 р. в Одесі проводиться турнір пам'яті М. Трусевича серед команд Одеської області.

¹⁴Кузьменко Іван Семенович (1912–1943), центральний півзахисник. У футбол почав грати в 1928 р. у м. Дніпропетровську за команду «Совслужащих», 1933–1935 рр. — в команді «Динамо» (Дніпропетровськ). З травня 1935 р. — в «Динамо» (Київ). Учасник матчів «Динамо» (Київ) з французькою командою «Ред Стар» (Париж) у 1935 р., збірною клубів Туреччини (1936), збірною Басконії (Іспанія) у 1937 р., з командами Бельгії (Брюссель, Льеж) та робітничих клубів Голландії. З початком Великої Вітчизняної війни пішов у Червону армію, обороняв м. Київ, потрапив в оточення і повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.08.1942 р., поміщений у вересні 1942 р. до Сирецького концтабору, в лютому 1943 р. розстріляний.

менко¹⁵, Макар Гончаренко, Михайло Путістин¹⁶, Федір Тютчев¹⁷, Павло Комаров¹⁸ і Володимир Балакін¹⁹, який до війни грав за

¹⁵ Клименко Олексій Григорович (1912–1943), захисник. У футбол почав грати в 1929 р. в м. Києві у команді «Строитель», 1931–1935 рр.— в команді «Динамо» (Горлівка), з травня 1935 р.— в «Динамо» (Київ), входив до складу збірної Києва 1935–1940 рр. та другої збірної УРСР у 1935 р. Учасник матчу з командою Басконії (Іспанія). Майстер спорту СРСР (1940). З початком Великої Вітчизняної війни пішов у Червону армію, обороняв Київ, потрапив у оточення, повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Учасник футбольних матчів 1942 р. заарештований німцями 18.08.1942 р. і поміщений у вересні 1942 р. до Сирецького концтабору, в лютому 1943 р. розстріляний.

¹⁶Путістин Михайло Федорович (1906–1981), півзахисник. У футбол почав грати в 1921 р. у Рогожсько-Симоновському клубі спорту (РСКС) в Москві, 1924–1932 . грав у командах Робітничого палацу «Пролетарская кузница» (РДПК), заводу ім. І. Сталіна (ЗіС), згодом перетворену на «Торпедо» (Москва). З весни 1933 по 1936 р.— в команді «Динамо» (Київ). У 1937–1939 рр.— тренер дитячої команди «Динамо» (Київ). У 1939–1941 рр.— організатор і тренер Львівської обласної Ради ДСО «Динамо». З початком Великої Вітчизняної війни пішов до Червоної армії, потрапив в оточення під Полтавою, повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.08.1942 р., поміщений у вересні 1942 р. до Сирецького концтабору, звідки втік у жовтні 1943 р. У 1944–1945 рр. працював завідувачим господарством команди «Динамо» (Київ). У 1945–1947 рр.— головний тренер команди «Спартак» (Київ). Після тяжкої травми ноги залишив спорт і близько 20 років працював електромеханіком.

¹⁷Тютчев Федір Іванович (1907–1959), півзахисник. У футбол почав грати в 1924 р. в м. Києві в команді «Райкомводу», в 1929–1939 рр.— в команді «Динамо» (Київ), входив до складу збірної Києва 1928–1936 рр. і збірної УРСР у 1931–1934 рр. Учасник матчів команд збірної УРСР (1934 р.) і «Динамо» (Київ) у 1936 р. зі збірною клубів Туреччини і робітничої збірної Німеччини (1932 р.). З початком Великої Вітчизняної війни пішов до Червоної армії, обороняв Київ, потрапив в оточення, повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.08.1942 р., поміщений у вересні 1942 р. до Сирецького концтабору, з якого втік у вересні 1943 р.

¹⁸Комаров Павло Миколайович (1913–?), нападаючий. У футбол почав грати в 1929 р. в Реутове. В 1931–1933 рр.— в командах «Динамо» і ЦДКА (Москва), в 1933–1934 рр.— в команді «Динамо» (Київ), потім «Спартак» (Москва), з 1935 р.— в команді «Динамо» (Київ). Учасник міжнародних зустрічей з командами Туреччини, Басконії (Іспанія), Франції і Бельгії. З початком Великої Вітчизняної війни пішов до Червоної армії, потрапив у оточення, повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.08.1942 р., поміщений у вересні 1942 р. до Сирецького концтабору, з якого у вересні 1943 р. вивезений до Німеччини.

¹⁹ Балакін Володимир Миколайович (1913–1992), захисник, півзахисник. У футбол почав грати в 1930 р. у м. Києві, в 1932–1941 рр.— в команді «Желдор»

«Локомотив». Працювали у дворі заводу вантажниками. Ці люди і склали ядро футбольної команди. Для завершення комплектування команди хлібозаводу, яка стала називатися «Стартом», було запрошено динамівців Миколу Коротких²⁰, який працював кухарем у їдальні відділу освіти і культури міської управи за адресою вул. Леніна, 22, Юрія Чернегу²¹, який працював в охороні міської управи, Льва Гундарєв, Олександра Ткаченка²² і

(Київ) (з 1936 р. — «Локомотив», з 1940 р. «Локомотив Юга»), входив до складу збірної Києва 1928–1936 рр., збірної УРСР в 1931–1934 рр. Учасник матчів команд збірної УРСР (1934 р.), «Динамо» (Київ) у 1936 р. зі збірною клубів Туреччини. З початком Великої Вітчизняної війни пішов до Червоної армії, потрапив в оточення повернувся до Києва. Працював на хлібозаводі вантажником. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 18.02.1942 р., але днів звільнений. У 1944–1945 рр.— в «Динамо» (Київ), в 1946–1947 рр.— в команді Окружного Будинку офіцерів (ОДО) (Київ).

²⁰Коротких Микола Іванович (1908–1942), крайній нападаючий. У футбол почав грати в 1925 р. у м. Києві в команді «Металіст», з 1931 по 1932 рр.— в команді «Динамо» (Київ), з вересня 1932 по 1933 рр.— в команді «Динамо» (Іваново), 1934–1940 рр.— в команді «Динамо» (Київ), з вересня 1940 р.— в команді «Рот-Фронт» (Київ). З червня 1940 р.— молодший тренер з футболу оргінструкторського відділу Комітету у справах фізкультури і спорту при РНК УРСР, з березня 1941 р.— громадський інспектор спортивних ігор учбово-спортивного відділу Київського міського комітету у справах фізкультури і спорту, з травня 1941 р.— уповноважений ЦС ДСО «Крила Рад» з фізкультроботи по Києву. Учасник матчу Іваново зі збірною клубів Туреччини (1933 р.). З початком Великої Вітчизняної війни пішов до Червоної армії, потрапив в оточення, повернувся до Києва. Працював кухарем у їдальні для спортсменів. Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями 6 вересня 1942 р., закатований у гестапо в 1942 р.

²¹Чернега Юрій (Георгій) Терентійович (1919–1947), з 1936 по 1939 рр. навчався у Київському державному технікумі фізичної культури. В листопаді 1939 р. призваний до РКЧА, служив у військах НКВС у м. Києві, в 1940–1941 рр. грав за команду «Динамо» (Київ). З початком Великої Вітчизняної війни потрапив у оточення під Яготином, повернувся до Києва. Працював у міській управі охоронцем до липня 1942 р., а потім чорноробом у будівельній школі при німецькій телеграфній фірмі у Святошині до листопада 1943 р. Учасник футбольних матчів 1942 р. 28. 02. 1944 г. засуджений на 10 років ВТТ. Помер в Каргопольлагі 14.08.1947 р. Реабілітований у 1997 р. за відсутністю «совокупності» доказів обґрунтованого засудження.

²²Ткаченко Олександр Миколайович (1913–1942), киянин, грав у команді «Динамо» (Київ), працював шофером у гаражі НКВС. З початком Великої Вітчизняної війни потрапив в оточення, повернувся до Києва. Працював у поліції, потім у київській філії німецького розвідувального органу «Оріон». Учасник футбольних матчів 1942 р. Заарештований німцями влітку 1942 р., загинув при спробі втечі.

Георгія Тимофєєва²³, які працювали в поліції, Михайло Мельник²⁴ і Василь Сухарєв²⁵, який до війни грав за «Локомотив». Наймолодшому, М. Мельнику було 27 років, найстаршому, Ф.Тютчеву — 35. Капітаном команди обрали Михайла Свиридовського. У Державному архіві Київської області зберігається цікавий документ, датований 27 травня 1942 р., це лист директора хлібозаводу №1 (колишній хлібозавод № 4) Чебанюка, надісланий секції фізкультури і спорту міської управи: *«Київський Хлібзавод № 1 висловлює проханням зареєструвати добровільну футбольну команду заводу»*²⁶. Тобто, відтоді команда хлібозаводу отримала офіційний статус. Вона грала в червоних футболках. За свідченнями футболістів, не тому, що вони так хотіли, а просто: яку знайшли, у тій і грали. Цікавим є і такий факт: 4 червня 1942 р. дирекція хлібозаводу № 1 письмово звернулася до секції фізкультури і спорту міської управи з проханням виділити для заводської команди «Старт» спортінвентар, а саме: бутси, труси, футболки, гетри, наколінники, м'ячі і сітку для воріт. За винятком бутс і трусів, усе було виписано вже 19 червня. Ось чому, мабуть, у команди «Старт» з'я-

²³Тимофєєв Георгій Михайлович (1910–1967), киянин. У футбол почав грати в 1929 р. в заводських командах «КПВЗ» і «Трансигнал», з 1932 по 1933 рр.— в команді «Динамо» (Іваново), 1933 р.— в команді «Динамо» (Київ) та тренер з футболу команди залізничників, 1934–1935 рр. грав за команду «Динамо» (Смоленська), 1935–1939 рр.— в команді «Динамо» (Київ), 1939–1940 рр.— тренер з футболу спортивних товариств м. Києва, з 1940 р. працював викладачем фізвиховання у трудоволонії № 7 НКВС УРСР. З початком Великої Вітчизняної війни не зміг евакуюватися, і залишився в Києві. Працював інструктором з фізпідготовки в поліції Володимирського району. Кілька разів був арештований поліцією за спекуляцію спиртними напоями. Учасник футбольних матчів 1942 р. 26.08.1945 р. засуджений на 5 років ВТТ. Звільнений з Карагу НКВС СРСР у 1949 р., працював тренером футбольної команди у м. Караганді, з 1953 р.— в м. Києві. Реабілітований у 1995 р. за відсутністю «совокупності» доказів обґрунтованого засудження.

²⁴Мельник Михайло Григорович (1915–?), киянин. У футбол почав грати в 1930 р. в команді ФЗУ КПВЗ, у 1933 р.— у команді Лісотехнічного інституту, в 1934–1937 рр.— в командах «Авангард» та «Локомотив». У 1938–1939 рр. служив у Червоній армії, з 1941 р.— в команді «Динамо» (Київ). Учасник футбольних матчів 1942 р. З 1944 р. грав за команду «Динамо» (Київ).

²⁵ Сухарєв Василь Олексійович, киянин, 1930–1940-х рр. грав у команді «Локомотив». Учасник футбольних матчів 1942 р. В 1944 р. запрошений до команди «Динамо» (Київ).

²⁶ ДАКО, ф. р-2356, оп. 6, спр. 207, арк. 53. Копія. Машинопис.

вилися і червоні футболки. Спортивну форму приніс М. Свиридовський, оскільки він був капітаном команди і мав право отримати її у секції фізкультури і спорту міської управи. Й. Кордик виклопотав офіційний дозвіл тренуватися і грати команді хлібозаводу на колишньому стадіоні «Зеніт» по вул. Керосинній, 24, після ліквідації тут табору для військовополонених.

В окупованому Києві футбольний сезон 1942 р. було офіційно відкрито 7 червня, хоча футбольні матчі в місті відбувалися ще з ранньої весни. Грали на стадіоні Палацу спорту²⁷, команди товариства «Рух» і хлібозаводу № 1²⁸. Щодо подій спортивного життя, які є темою наших зацікавлень, то вони добре відображені і в тогочасній пресі, і в архівних документах. Газета «Нове Українське Слово», на сторінках якої, крім основних матеріалів, публікувалися оголошення, нотатки, є важливим джерелом інформації. Зокрема, у номері за 6 червня 1942 р. Георгій Швецов у матеріалі під назвою «Спорт» писав: *«З дозволу Штадткомісаріату за допомогою Міської управи спортивне життя Києва відновлено. Наданий для занять стадіон Палацу спорту (вул. Велика Васильківська) вівторками та п'ятницями являє центр живої спортивної роботи. ... Між іншим, українські футболісти мали нагоду бачити на київському німецькому стадіоні²⁹ футбольні зустрічі німецьких воєнків. ... У неділю 7 червня о 17 год. 30 хв. усі аматори будуть мати можливість бачити перше відкрите змагання футбольних команд «Рух» – хлібозавод, яке відбудеться на стадіоні Палацу спорту³⁰. У тому матчі перемогла команда хлібозаводу з рахунком 2:0. Того ж дня перед матчем «Рух» – хлібозавод відбувся матч між німецькими командами штабної роти військово-повітряних сил і служби забезпечення однієї з дивізій. На 14 червня було призначено матч-реванш між командами хлібозаводу № 1 і «Рух» на стадіоні «Зеніт», однак він не відбувся і дехто з дослідників³¹ історії київського футболу обґрунтовано*

²⁷ Нині — НСК «Олімпійський».

²⁸ Тоді назви «Старт» у команди ще не було.

²⁹ Стадіон «Динамо» було перейменовано німцями на «Дойче стадіон» і використовувався він як спортивна арена, винятково для німців. Директором стадіону була знаменита радянська рекорсменка з бігу на ковзанах Т. Васильєва.

³⁰ Нове Українське Слово.— 1942.— 6 червня.

³¹ Киевский футбол на рубежах веков. Люди, события, факты.— Автор-составитель А. Ф. Коломиец.— К., 2007.— Т. 1 (1911–1961).— С. 366.

вважає, що це сталося з вини заступника голови українського спортивного товариства «Рух» Г. Щецова. Звернемося до документів: 15 червня 1942 р. секція фізкультури і спорту зажадала від Г. Щецова пояснень щодо цього. 17 червня 1942 р. у пояснювальній записці він писав: «...Почти весь день 14.06. шел дождь, поэтому часть игроков, а также тот игрок, который должен был принести спорт. форму на матч не явились. ...Лично я, вследствие домашних обстоятельств на матче в этот день не был»³². Наступний матч відбувся 21 червня 1942 р. грала команда хлібозаводу «Старт» зі збірною командою угорського гарнізону. Саме в цей час у місті з'явилася перша афіша³³, яка сповіщала про проведення футбольного матчу. На ній було зазначено склади обох команд та дату і місце матчу. 20 червня 1942 р. газета сповістила про таку подію: «На стадіоні «Зеніт» (Керосинна, 24) 21 червня (неділя) футбольний матч між збірною хлібозаводу «Старт» та збірною угорського гарнізону. У команді «Старт» зграють відомі футболісти, такі як Трусевич, Кузьменко, Гончаренко та інші»³⁴. Матч закінчився з рахунком 7:1 на користь «Старту».

28 червня команда «Старт» грала зі збірною артилерійської частини, і цього разу «Старт» здобув перемогу з рахунком 7:1.

5 липня 1942 р. на стадіоні «Зеніт» відбувся матч між командами «Старт» і «Спорт»³⁵. Команда «Спорт» складалася головним чином з молодих футболістів, хоча ворота захищав один із запасних воротарів довоєнної команди «Динамо» М. Голімбієвський, а в нападі — ще один її гравець Л. Гундарєв. Ця гра закінчилася блискучою перемогою «Старту» — 8:2. Ось що писала газета «Последние новости» 6 липня 1942 р. в мате-

³² ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 207, арк. 76. Оригінал. Машинопис.

³³ Всього на даний момент відомо про існування дев'яти афіш на матчі «Старта» та ще 4 афіші на матчі інших київських команд. Вони були великого розміру 80 x 95, накладом по 100 примірників на кожен матч, друкувалися на Київській книжковій фабриці, на вул. Воровського, частина накладу була надрукована у три-чотири кольори.

³⁴ Нове Українське Слово.— 1942.— 20 червня.

³⁵ До липня 1942 р. секція фізкультури і спорту міської управи на базі українського спортивного товариства «Рух» створила ще один український спортивний клуб «Спорт», який мав футбольну команду, вона також одержала назву «Спорт».

ріалі «Футбол в Києве» Г. Швецова, який сховався за ініціалами «Р.Д.»: «Сейчас после 8 месяцев освобождения Киева от большевистского ига, снова начинается возрождаться популярнейшая спортивная игра — футбол. Часть киевских футболистов вывезены большевиками, но часть осталась и, только наступила весна, начались тренировки футболистов на зеленых полях уцелевших стадионов. Сейчас в Киеве имеется две футбольные команды. Одна — товарищества «Рух», молодая, способная, но недостаточно натренированная и сыгранная команда, и другая 1-го хлебозавода «Старт». В этой команде с запасными сейчас насчитывается 14 человек. Большинство из них давно уже известны киевлянам «болельщикам» по большим матчам. В основном это коллектив бывшей киевской команды «Динамо». Тут играют такие известные игроки, как Трусевич, Кузьменко, Свиридовский, Комаров, Гончаренко и др. Вторая половина подобрана из наиболее способных игроков других расформированных спортивных обществ и команд. Футболисты «Старта» начали тренировку месяц назад, тогда же состоялся и первый матч с командой товарищества «Рух», который закончился победой «Старта» со счетом 2:0. Все четыре официальных встречи закончились победой «Старта» со счетом 7:1, 7:1 и 8:2. Таким образом, команда за четыре матча забила сама 24 мяча, пропустив в свои собственные ворота только 4. Все же нельзя сказать, чтобы в игре этой команды видна была особенная сыгранность, да и нельзя требовать этого, ведь команда играет всего месяц — два, а для полной координации действий между всеми игроками надо много времени. Сейчас команда регулярно тренируется два раза в неделю на стадионе «Зенит». Стадион этот отдален от центра города, однако при хорошей погоде, во время встреч на поле, трибуны всегда полны, и снова в Киеве раздаются резкие свистки судьи и удары по мячу, радуя сердца закоренных «болельщиков»³⁶.

12 липня 1942 р. відбулося відкриття Українського стадіону (його майже в усіх документах і листуванні називають стадіоном Палацу спорту). Ця подія мала для німецької влади велике значення, майже рік як вони панували в Києві, і тому особ-

³⁶ Последние новости.— 1942.— 6 июля.

диної уваги надавали пропаганді «значних» успіхів у сфері культурного життя, зокрема в спортивній роботі серед місцевого населення. От як цю подію висвітлював у газеті «Нове Українське Слово» Г. Швецов: *«Відкриття цього прекрасного майже на 60 000 чоловік стадіону було призначене за советів на неділю 22 червня 1941 року. Але, з цілком зрозумілих для кожного причин ні матч, ні свято не відбулись, були відкладені на невідомий час. І ось тепер, 12 липня, більш як через рік, відбулося відкриття Українського стадіону. Хороша, сонячна погода сприяла святу, і на відкритті було понад 15000 чоловік, серед них багато представників німецької та союзних армій. ... Майже всі учасники спортивних змагань – члени українського спортивного клубу «Спорт». ...Після гімнастики та легкоатлетики відбулися товариські змагання з боксу, без відзнаки переможців. Змагалися дві пари, в середній та легкій вазі. В першій парі – Федоров и Томашевський, в другій (легка вага) – чемпіон Києва Червинський та чемпіон СРСР 1935 року Трофімов. ...Цікавим футбольним матчем між командою спортивного товариства «Рух» та командою однієї з німецьких частин «Д.В» закінчилось відкриття Українського стадіону в Києві. Матч закінчився перемогою української команди. Про гру обох команд можна сказати, що вона взагалі непогана, але все ж відчувається відсутність потрібного спортивного тренування. Слід відмітити добру організацію свята: наявність буфету, гру духового оркестру під час перерв та ін.»³⁷. Після поразки німецька команда значно посилила свої ряди і через те, що команда «Рух» відмовила їм у матчі-реванші, вони запропонували зіграти матч команді «Старт». Цей матч відбувся 17 липня 1942 р.— грали команда «Старт» і німецька команда «RSG I» — збірна залізничників. Рахунок 6:0 на користь «Старту». Газета «Нове Українське Слово» за 19 липня 1942 р. у звіті про цей матч, виправдовуючи переможених писала: *«Але виграти цей аж ніяк не можна визнати, як досягнення футболістів «Старта». Німецька команда складається з окремих сильних футболістів, але командою у повній мірі її назвати не можна. І в цьому немає нічого дивного, бо вона складається з футболістів, які випадково потрапили в частину, за яку вони грають. Та-**

³⁷ Нове Українське Слово.— 1942.— 15 липня.

кож відчувається недостатність потрібних тренувань, без яких команда не зможе нічого зробити. Команда «Старт», як всім відомо, в своїй основі складається з колишньої команди майстрів «Динамо», тому і вимагати від них слід значно більше, ніж вони показали на цьому матчі...»³⁸. Ось у якому несподіваному ракурсі прозвучав коментар про перемогу київських футболістів. Виявляється, їхня провина в тому, що вони забили дуже мало голів (рахунок 6:0). Цікавий у цьому критичному матеріалі і той штрих, що згадали про колишні заслуги майстрів з київського «Динамо». Чергова цікава замітка в газеті з'явилась 18 липня, коли повідомлялося про новий матч: «У неділю 19 липня на стадіоні «Зеніт» (Керосинна, 24) відбудеться цікава футбольна зустріч команди київських футболістів «Старт» з мадьярською командою «MBG WL». Команда «Старт» — краща футбольна команда, що складається з робітників 1 хлібозаводу, це перша спортивна команда, що організувалася у Києві, в своєму складі вона налічує добірних гравців міста. За короткий час свого існування команда «Старт» завоювала широку популярність не лише серед киян, а й серед німецьких та мадьярських аматорів спорту. Мадьярська команда «M.S.C. WAL», з якою в неділю зустрічається команда «Старт», є учасницею фінальної гри — розіграшу військових команд»³⁹. У номері газети за 24 липня розповідалось вже про те, як розвивалися події під час матчу, і давалися пояснення, ніби між іншим, чому програла мадьярська команда. «...Майже весь перший тайм гра йде безрезультатно, і лише на останніх хвилинах тайму киянам, після вдало проведеної комбінації, вдається забити м'яча у ворота угорців. Після перерви темп гри не спадає. На перших же хвилинах другого тайму киянам удається підвести м'яча до воріт угорців, і знову м'яч у сітці. Після другого голу команда угорців кидається у наступ. Не рятує киян і прекрасна гра їх захисників — гол забито. Знову гра починається з центру і поступово переходить до воріт угорців, однак усі атаки киян відбиваються. Але тут, після невдалого падіння, з пошкодженою ногою виходить з гри один із угорських захисників. Все це трапилося на

³⁸ Там само.— 19 липня.

³⁹ Там само.— 18 липня.

перших хвиликах другого тайму. Вибулого гравця чомусь ніхто не замінняє, і тому майже весь другий тайм угорська команда грає без одного захисника. Це позначається на ході гри, і киянам удається забити ще 3 м'яча. Угорці весь час намагаються відігратися, але всі їх атаки розбиваються об незламну стійкість київських захисників Свиридовського і Клименка. Незважаючи на загальний рахунок матчу, можна визнати, що сила обох команд майже однакова. Захист та півзахист угорської команди працюють добре, напад вдало підводить м'яча майже до воріт київської команди, але там чомусь губиться, і майже всі комбінації їх так і лишаються безрезультатними»⁴⁰. Матч 19 липня на користь «Старту» закінчився з рахунком 5:1. Тоді угорці запропонували матч-реванш з посиленням складом команди «GK SZERO», який відбувся 26 липня 1942 р. «У неділю, 26 липня, на стадіоні «Зеніт» відбувся матч-реванш між київською командою «Старт» та збірною угорською. Тепла сонячна погода сприяла матчеві, і ще задовго до початку гри майже всі місця на трибунах були заняті. Першу третину першого тайму гра йде безрезультатно, але на п'ятнадцятих хвиликах матчу киянам удається зробити блискавичний прорив, і м'яч у сітці. За кілька хвилин до кінця першого тайму кияни забивають ще одного м'яча. Після перерви команди починають гру у швидкому темпі. На перших же хвиликах знов м'яч у воротах угорців, рахунок 3:0 на користь киян. Наступні 15–20 хвилин гра йде безрезультатно, і багато кому вже починає здаватися, що рахунок так і залишиться незмінним до кінця гри. Але ось суддя присуджує 11 метровий штрафний удар у ворота киян. М'яч забито. Перший успіх підбадьорює угорців, і вони буквально штурмують ворота «Старту». Не минає і п'яти хвилин, як забито другий м'яч. Гра поступово набирає шаленого темпу, угорці намагаються відквитатися, кияни теж кидаються у наступ. М'яч перелітає від одних воріт до других. Однак, не зважаючи на зусилля команд, рахунок лишається до кінця гри незмінним»⁴¹. Києвлане перемогли со счетом 3:2. Цього ж дня, 26 липня 1942 р., на Українському стадіоні команда «Рух» зустрічалася, як повідомляла цитована нами

⁴⁰ Там само.— 24 липня.

⁴¹ Там само.— 1 серпня.

газета «Нове Українське Слово» з «найсильнішою німецькою командою «Flakelf». У цій зустрічі команда «Рух» програла збірній команді німецьких протиповітряних частин «Flakelf», зібраній з солдатів і офіцерів протиповітряної оборони (зенітників), а також льотчиків і механіків київського аеродрому, з рахунком 1:2.

6 серпня 1942 р. з німецькою командою «Flakelf» зустрілася команда «Старт». Газета «Нове Українське Слово» напередодні матчу представила команду футболістів «Flakelf» як таку, що має багато перемог і є кращою командою у військах окупаційної армії: *«Сьогодні на стадіоні «Зеніт» відбудеться цікава зустріч двох кращих футбольних команд: німецької частини «Flakelf» і хлібного заводу «Старт», які не мають жодної поразки в своїх спортивних виступах. Німецька команда «Flakelf» багато разів зустрічалась з гарнізонними частинами, а також з командою київського спортивного товариства «Рух» і щоразу перемагала, показуючи високій клас гри, добрих і міцних майстрів футболу»*⁴². Рахунок 5:1 на користь команди «Старт». А 9 серпня 1942 року відбулася ще одна зустріч матч-реванш між цими командами. У газеті було опубліковано повідомлення такого змісту: *«Сьогодні на стадіоні «Зеніт» о 5 –й годині вечора відбудеться друга товариська зустріч двох кращих футбольних команд міста — німецької «Flakekf» і хлібозаводу № 1 «Старт». Склад команд значно посилюється кращими спортсменами, які серйозно тренуються до цікавої і рішучої зустрічі»*⁴³. Саме ця зустріч, яка, здавалося б, нічим не відрізнялася від інших, увійшла до історії під назвою «Матчу смерті». Футболісти «Старту» розгромили «Flakelf» зі значним рахунком 5:3, звіт про це не наважилась опублікувати жодна місцева газета. Як же розвивалися події під час матчу? Перший гол забили футболісти «Flakelf». Трибуни, заповнені німцями, тріумфували. До кінця першого тайму українські футболісти вели з рахунком 2:1. У другому таймі оборону німців вдалося зламати і перемога «Старту» виглядала досить переконливо 5:3. Два голи з п'яти забив М. Гончаренко. Саме про цей матч виникла легенда, нібито це була зустріч між командою «Старт», у

⁴² Там само.— 6 серпня.

⁴³ Там само.— 9 серпня.

якій брали участь гравці київського «Динамо» і збірної «Люфтваффе» — ВВС Німеччини. Адже уболівальники — кияни, які були присутні на цих зустрічах, бачили гравців і уболівальників — німців у формі льотчиків німецької військової авіації. За цією легендою після матчу всю команду «Старт» розстріляли. Насправді ж, команду після завершення матчу ніхто не заарештовував і не розстрілював. Футболісти обох команд сфотографувалися на пам'ять і спокійно залишили поле. Через кілька днів цю фотографію німці передали нашим футболістам, і ті зберігали її усі подальші роки. Цей матч не став останнім. 16 серпня 1942 р. команда «Старт» зустрілася з місцевою українською командою «Рух» і знову перемогла з рахунком 8:0. У газеті за 19 серпня 1942 р. вміщено звіт про цей матч: *«...Багато глядачів було на стадіоні «Зеніт», де відбувся футбольний матч між командами 1 хлібозаводу «Старт» і командою Українського спортивного товариства «Рух». Матч проходив при явній перевазі «Старту» і закінчився з розгромним рахунком 8:0 на користь «Старту»⁴⁴*. Саме цей поєдинок став останнім матчем «Старту».

Всього футболістами «Старту» було проведено з 7 червня по 16 серпня 1942 р. 10 матчів, у яких вони здобули 10 перемог (7 матчів з окупантами, і 3 — з українськими командами «Спорт» і «Рух»), забили 56 голів і 11 пропустили. Більшість матчів, зіграних «Стартом», судив суддя обер-лейтенант на ім'я Ервін, що об'єктивно видаляв з поля тих, хто дійсно порушував правила гри, за що його всі футболісти цінували і поважали. І взагалі всі матчі, за свідченням очевидців, викликали величезний інтерес як серед місцевих жителів, так і серед окупантів, які активно підтримували своїх спортсменів, майже не проявляючи ворожого ставлення і агресивності до українських футболістів і уболівальників. Стадіон «Зеніт» майже завжди був заповнений.

18 серпня 1942 р. футболістів, які працювали на хлібозаводі,—Н.Трусевича, М. Путістіна, І. Кузьменка, О. Клименка, М. Гончаренка, Ф. Тютчева, М. Свиридовського, В. Балакіна і П. Комарова — заарештували. Про це в 1944 р. М. Свиридовський розповідав так: *«16 августа сыграли последнюю игру, сыграли очень удачно. 18 августа около десяти часов утра во вре-*

⁴⁴ Там само.— 19 серпня.

мя нашей работы — мы грузили муку в склад, нас вызвали к директору. Шеф был немец. Приходим. Сидит гестаовец, стоит машина. Гестаовца мы узнали по форме. Форма у них была светло-зеленого цвета, погоны с серебряной отделкой, на фуражке скелет. Фуражка высокая. Сидит гестаовец, сидит переводчик и сидит русский агент. В это время на заводе не было Тютчева и Гончаренко. Тютчев после матча получил повреждение, пошел в больницу, а Гончаренко был в отсуствии. ... Привезли нас на Короленко, 33 в гестапо. Заключение нас во внутреннюю тюрьму. ... При допросе мы узнали, что, Гончаренко и Тютчев тоже сидят. Тот же Вячкис⁴⁵ предал их. Дня через два после этого допроса Балакин был освобожден. Он ничего с «Динамо» не имел, а брат его был в «Динамо»⁴⁶. Ось що показував 13 жовтня 1944 р. про арешт Ф.Тютчева і М. Гончаренка Г. Тимофєєв: «Тютчев Федор Иванович, до війни кем работав не знаю, при немцах работав на хлебозаводе чернорабочим. В период массового ареста его на работе 18 августа 1942 г. не было. Ему гестапо написало повестку, чтобы он сам явился в гестапо по ул. Короленко, 33. Тютчев дней через пять явился лично и был арестован гестапо. ... Гончаренко Макар Михайлович, до войны работав в обществе «Локомотив», при немцах работав на хлебозаводе чернорабочим. Вместе с Тютчевым явился по вызову в гестапо и был арестован. ... Выше перечисленные мною лица были арестованы гестапо, якобы за то, что у немецких футбольных команд выигрывали по футболу»⁴⁷.

Є версії, що на них донесли, що команда «Динамо» знаходилась у відомстві НКВС. Її гравці значилися в штаті НКВС і мали військові звання. Зі свідчень М. Свиридовського 28 лютого 1944 р.: «Мы были преданы Вячкис. Нас обвиняли в том, что «Динамо» был организован НКВД, а раз так — значит цель организации понятна. Мы убедили, что мы артисты. Из 8

⁴⁵ Вячкіс Георгій Павлович (1918–?), киянин, за національністю литовець. Під час окупації Києва мав зв'язок з гестапо та німецькою розвідкою. За заслуги перед німцями був нагороджений орденом «Залізного хреста». По вул. Червоноармійський, 140, володів рестораном «Спорт», який був пунктом збору співробітників гестапо та розвідки. Втік з німцями.

⁴⁶ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 11 об., 12, 12 зв. Копія. Машинопис.

⁴⁷ Там само.— Ф. 263, оп. 1, спр. 72707, арк. 38. Оригінал. Рукопис.

арестованных освобожден только Балакин, который состоял в команде «Локомотив». Чернега, Гундарев и Ткаченко находились на глазах у немцев поэтому арестованы не были»⁴⁸. 16 грудня 1949 р.: «Меня и других футболистов арестовали как динамовцев. Играв в футбол, мы всегда обыгрывали немецкие футбольные команды. Кроме того на допросе в гестапо, меня обвиняли в шпионаже против Германии, как побывавшего в Германии в 1935 г. за границей в сборной команде футболистов Украины, о чем донес Вячис Жорж, который в период оккупации работал в гестапо и участвовал в допросе меня, а до войны он являлся чемпионом по плаванию Украины»⁴⁹. Зі свідчень М. Гончаренко від 2 грудня 1943 р.: «18 августа 1942 г., я был арестован гестапо по доносу некоего Швецова, который сообщил немцам о том, что я являюсь работником НКВД, по этой же причине были арестованы вместе со мной другие товарищи: Трусович, Клименко, Кузьменко, Путистин, Комаров, Тютчев, Свиридовский и Балакин. В гестапо после допроса нас отправили в Сырецкий концлагерь, где мы находились 14 месяцев, с сентября по октябрь месяц 1943 г.»⁵⁰ Г. Щевцов під час слідства заперечував свою причетність до арешту футболистів команди «Старт»: «Я слышал об аресте 9 человек со спортивной команды хлебозавода, но я никакого отношения к этому не имел»⁵¹. З показань М.Путістіна 2 грудня 1943 р.: «18 августа 1942 г как бывший динамовец я был арестован гестапо, где просидел 23 дня. 11 сентября 1942 г., я был отправлен в Сырецкий концлагерь, где находился до 5-го октября 1943 г.»⁵² На допиті 2 серпня 1948 р. М.Голімбієвський показував з цього приводу: «Мне приходилось разговаривать с Гончаренко и Свиридовским и другими футболистами, бежавшими из-под ареста. Они сами не знали, кто их предал, и в чем их немцы обвиняли. Во всяком случае, они об этом, мне ничего не сказали»⁵³. Колишній працівник поліції в 1942–1943 рр. В.Єго-

⁴⁸ Там само.— Ф. 6, спр. 74346 ФП, арк. 78 зв. Оригінал. Рукопис.

⁴⁹ Там само.— Ф.6, спр. 49017 ФП, арк. 246. Оригінал. Рукопис.

⁵⁰ Там само.— Ф. 5, спр. 46839, арк. 143. Оригінал. Рукопис.

⁵¹ Там само.— Ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 83. Оригінал. Рукопис.

⁵² Там само.— Ф. 5, спр. 46839, арк. 157. Оригінал. Рукопис.

⁵³ Там само.— Ф. 5, спр. 39651, арк. 124. Оригінал. Рукопис.

ров⁵⁴ свідчив на допиті 28 листопада 1943 г.: «Агент Вячкис Георгий (отчество не помню)... в прошлом окончил Киевский техникум физкультуры и спорта из его предательской работы мне известно следующее: им выдана гестапо бывшая футбольная команда «Динамо», которая впоследствии была расстреляна немцами»⁵⁵. З протоколу допиту свідка С. Берлянт⁵⁶ 22 листопада 1943 р.: «Я знаю из предателей ... Вячкиса Жору, работал в гестапо, арестовывал людей, выдавал коммунистов и евреев, выдал футболистов «Динамо»⁵⁷. Про те, що динамівців видав Г. Вячкіс, показував на допиті 16 січня 1948 р. обвинувачений О. Перхін⁵⁸: «Вячкис Георгий до Отечественной войны проживал в Киеве, работал по физкультурно-спортивной работе. Познакомил меня с Вячкисом Гулов. Через него же я узнал, что Вячкис являлся агентом гестапо, всегда ходил с оружием. От Гулова я так же узнал, что Вячкис предал всех футболистов команды «Динамо», которые были арестованы гестапо. Сам Вячкис в разговоре со мной не скрывал своей связи с гестапо, как он выфибался «я теперь занимаюсь другим спортом»⁵⁹.

⁵⁴ Єгоров Василь Андрійович, (1919–?), киянин, до війни служив у РСЧА командиром роти. Потрапив в оточення, повернувся до Києва. В 1942–1943 рр. працював у поліції. В листопаді 1943 р. В. Єгоров сам прийшов в органи НКВС, був заарештований, а в лютому 1944 р. звільнений. Працював шофером Київського відділення «Інтуристу».

⁵⁵ ДА СБУ, ф. 5, спр. 39527, т. 1, арк. 26. Оригінал. Рукопис.

⁵⁶ Берлянт Семен Борисович (1910–?), киянин. З 1936 р. працював вільнонайманим (перукар) у Дніпровському загоні Пінської військової флотилії, в 1941 р. призваний до армії, зарахований червонофлотцем у цю ж флотилію. Потрапив в оточення, повернувся до Києва. Наприкінці жовтня 1941 р. був заарештований поліцією за те, що за національністю єврей і до вересня 1943 р. перебував у таборі по вул. Інститутській, 5, у підсобному господарстві гестапо в с. Мишоловка, на початку вересня 1943 р. відправлений до Бабиного Яру спалювати трупи розстріляних, звідки втік у ніч з 28 на 29 вересня 1943 р.

⁵⁷ ДА СБУ, ф. 5, спр. 46772, л. 35 об. Оригінал. Рукопис.

⁵⁸ Перхін Олег Михайлович (1915–?), в 1932 г. закінчив школу ФЗН і до 1939 р. працював на заводах Ленінграда. В 1939 р. призваний до РСЧА, в вересні 1941 р. пораненим потрапив у полон під Яготином, був поміщений до шпиталю м. Бориспіль. Коменданту шпиталю відреконувався Лерхінім Альбертом, вигадавши, що батько в нього німець, а мати росіянка (добре володів німецькою мовою) отримав документи на це ім'я і прийшов на початку листопада 1941 р. до Києва, де зареєструвався як фольксдойч, у січні–серпні 1942 р. тримав кафе-закусочну по вул. Червоноармійський, з серпня 1942 р. по вересень 1943 р. працював директором театру в Умані. Засуджений до 10 років ВТТ. Звільнений у 1954 р.

⁵⁹ ДА СБУ, ф. 6, спр. 74465 ФП, л. 84. Оригінал. Рукопис.

У довідці, яку склав начальник контррозвідки НКО «Смерш» першого Українського фронту генерал-майор Осетров у листопаді 1943 р. про причину арешту футболістів, говориться: *«Чтобы избавиться от столь сильного конкурента предатели, состоявшие на секретной службе в гестапо, донесли, что все бывшие динамовцы являются сотрудниками НКВД и оставлены в Киеве с разведывательной целью»*⁶⁰. Але достатньо переконливою не є жодна з цих версій — тому причина арешту не зовсім зрозуміла. У тих документах, з якими довелося познайомилися, не має чіткої відповіді на це питання. Під час слідства не висувалося жодних претензій до футболістів ні в якості свідків, ні в якості обвинувачуваних, і про матчі 1942 р. їх зовсім не запитували. Останнім заарештували М. Коротких — 6 вересня 1942 р., а загинув він першим, був закатований на допитах у гестапо. Він — єдиний з усіх футболістів був членом партії, до того ж, під час обшуку у нього знайшли його фотопортрет у формі НКВС. Заарештували й Олександра Ткаченка. За свідченням його матері В. Ільїної, його заарештували у неї на квартирі 18 липня 1942 р. і 21 день тримали в гестапо на вул. Короленка, 33. При спробі втекти його було застрелено конвоїром на її очах, коли вона несла йому передачу. Мати О. Ткаченка днем арешту сина називає 18 липня 1942 р., хоча його прізвище є на афіші серед гравців команди «Старт» у матчі з угорською командою 19 липня 1942 р. На афіші матчу 9 серпня 1942 р. з німецькою командою «Flakelf» прізвища О. Ткаченка вже не було, але на фотографії серед гравців обох команд, зробленій після матчу він присутній⁶¹. Футболістів заарештували 18 серпня, тому можна припустити, що В. Ільїна назвала помилкову дату арешту сина 18 липня, або цю дату помилково записав до протоколу слідчий. Про те, що 14–17 липня 1942 р. О. Ткаченко ще користувався довірою влади показав на допиті 16 вересня 1942 р. колишній футболіст команди «Динамо» А. Поталов⁶²: *«Ткаченко Алек-*

⁶⁰ Там само.— Ф. 10, оп. 12, спр. 1759, т. 2, л. 58. Копія. Машинопис.

⁶¹ Володимир Пристайко. Чи був «матч смерті?».— К., 2006.— С. 31–32.

⁶² Поталов Афанасій Федотович (1911–1942), киянин. У 1934 р. працював фельд'єгерем у НКВС м. Іваново-Вознесенськ, потім — у команді «Динамо» (Київ). У 1941 р. призваний до РСЧА, потрапив в оточення, повернувся до Києва. Заарештований у 1942 р. поліцією і поставлений перед вибором: або його розстріляють, або має служити в німецькій розвідці. Після закінчення Пол-

сандр, 1911 г. рождения, по профессии шофер. ...Ткаченко находится официально на службе у немецкой разведки, он поставляет и подбирает лиц для вербовки в качестве немецкой агентуры. ...При этом майор⁶³ спросил обо мне Ткаченко, что я из себя представляю. Ткаченко стал заверять майора о моей надежности: «Это хороший футболист и надежный парень», — заявил Ткаченко». ⁶⁴ З показів на допиті 10 серпня 1945 р. С. Свободи⁶⁵, який з липня 1942 р. працював у Майєра⁶⁶: «Агенти-вербовщики Майєра — Самоловков Михаил и Ткаченко Александр. ...Ткаченко Александр, 33 л., жил в Киеве, работал шофером, был следователем при центральном районе полиции, потом работал вербовщиком у Майєра. Жил на Рыльской улице, футболист команды «Динамо» Киев»⁶⁷. С. Свобода виїхав до Полтавської розвідшколи в серпні 1942 р., в цей час О. Ткаченко ще працював у Майєра і не був заарештований, інакше

тавської розвідшколи перекинутий в тил Радянської армії, сам прийшов в органи НКВС і розповів, що працює на німецьку розвідку. Засуджений до розстрілу.

⁶³ Йдеться про Мильчевського-Майєра А.І.

⁶⁴ ДА СБУ, ф. 5, спр. 47995, т. 5, арк. 157. Оригінал. Рукопис.

⁶⁵ Свобода Сергій Ілліч, (1907–1946), киянин, закінчив у 1933 р. Київський технологічний інститут. З 1934 р. — в РСЧА військовий інженер 2-го рангу, потрапив у полон і перейшов на службу до німців, був зарахований в розвідку «Абвернебенштелле-Київ», де працював до липня 1942 р., працював під прикриттям — референт торгового відділу міськуправи. З липня 1942 р. працював у Майєра, в серпні 1942 р. направлений у Полтавську розвідшколу, по закінченні якої залишився працювати викладачем. У липні 1943 р. перейшов на службу в РОА, працював інспектором головного штабу РОА. В квітні 1945 р. взятий у полон союзними військами. У 1946 р. засуджений до розстрілу.

⁶⁶ Мильчевський він же Майєр Антон Іванович, 1885 р., уродженець Житомирської області. Німецько-піданий (поляк), освіта вища, інженер — мукомол. До 1936 р. працював завідуючим конструкторським відділом заводу з виготовлення машин для млинів. У 1936 р. засуджений до 5 років. Звільнений у 1940 р. і висланий як небажаний іноземець до Німеччини. З 1940 р. мешкав у Берліні. В 1941 р. вступив на службу до німецької розвідки. З вересня 1941 р. по серпень 1943 р. — керівник вербувального пункту філії німецького розвідоргану «Оріон», під умовною назвою «фельдпост 00220» у м. Києві. Завербована Майєром агентура після навчання у розвідувальних школах м. Полтави засилалася зі шпигунськими завданнями у радянський тил. Прізвище «Майєр», вірніше цей псевдонім, він узяв у 1941 р. Засуджений у 1953 р. до розстрілу, помилуваний — вирок замінено на 20 років ВТТ. Мильчевський-Майєр звільнений у жовтні 1955 р. і виїхав до Польщі.

⁶⁷ ДА СБУ, ф. 5, спр. 48261, арк.38 зв, 41. Оригінал. Рукопис.

С. Свобода про це б знав. З показань на допиті 25 серпня 1942 р. М. Федорова⁶⁸: «В конце мая 1942 г. я встретился с шофером Ткаченко Александром, его я знаю давно, еще со школьной скамьи. ...Кириченко Александр он же Ткаченко, 1913 г. рождения, по специальности шофер, до войны работал шофером в НКГБ г. Киева. ...Кириченко является агентом немецкой разведки, всячески стремится стать вместо Самополкова агентом вербовщиком. О том, что Кириченко стремится быть агентом вербовщиком, мне говорили бывшие курсанты Полтавской школы немецкой разведки Бойцов Михаил, ...Афоня⁶⁹, киевский футболист, вратарь, фамилии не знаю»⁷⁰. Про те, що О. Ткаченко працював у Київському філіалі німецької військової розвідки «Оріон», яка умовно називалася фельдпост № 00220 показував керівник цієї філії А. Мильчевський-Майер: «... Ткаченко действительно был мной завербован в качестве агента германской разведки и должен был уехать в г. Полтаву. Однако впоследствии он по неизвестным для меня причинам был арестован гестапо и при попытке к бегству был расстрелян, о чем мне известно со слов радиста Малика»⁷¹. Про це також свідчила і секретарка-перекладач Г. Мильчевська-Шнідель⁷²: «Мне также известны следующие агенты и лица, имевшие преступные связи с Мильчевским-Майером и другими сотрудниками германских разведывательных органов: Ткаченко, примерно 1918 г. рожд., других данных о нем я не знаю. ...Мильчевский-Майер эти доносы писал на Ткаченко. Эти доносы я лично переводила на немецкий язык и направляла их в гестапо. Впоследствии, как мне известно, со слов Мильчевского-Майера, Ткаченко был арестован гестапо и дальнейшая судьба его

⁶⁸ Федоров Михайло Данилович (1913–1942), киянин, автослюсар, працював на заводі «Транссигнал», потім був завербований німецькою розвідкою, по закінченні Полтавської розвідшколи закинутий у радянський тил. Затриманий 25 серпня 1942 р. За вироком Військового трибуналу Сталінградського фронту 29.09.1942 р. розстріляний.

⁶⁹ Йдеться про Поталова Афанасія Федотовича.

⁷⁰ ДА СБУ, ф. 5, спр. 51601, арк. 162, 167. Оригінал. Рукопис.

⁷¹ Там само.— Спр. 47995, т. 5, арк. 291. Оригінал. Рукопис.

⁷² Мильчевська-Шнідель Ганна Йосиповна, в 1941 р. закінчила перший курс Київської консерваторії, з 1942 р. по серпень 1943 р. працювала у Майєра секретаркою-перекладачем у Київській філії німецької військової розвідки «Оріон» (фельдпост 00220).

мне неизвестна. Должна сказать, что фамилия Ткаченко значилась в моей тетради по учету агентуры Мильчевского-Майера. ...В гестапо я направила всего два доноса Мильчевского-Майера, которые он написал на Ткаченко, отказавшегося от выезда в Полтаву»⁷³. Про арешт О. Ткаченка показував і Г. Щецов, але він не вказував дату арешту: «Из нашего общества был арестован Ткаченко, так как он уклонился от отправки в Германию»⁷⁴ Про загибель О.Ткаченко показував і М. Голімбієвський: «Летом 1942 г. Ткаченко арестовали, он пытался во время конвоирования убежать, но был ранен и потом умер»⁷⁵. Про те, що О. Ткаченко після арешту працював на Короленка, 33, показував і М. Свиридовський: «Работали в разных бригадах. Ткаченко работал на Короленко, Клименко, Кузьменко и Трусевич — на Короленко»⁷⁶.

Футболістів у гестапо протримали близько місяця. Після гестапо у вересні 1942 р. їх перевели до Сирецького концтабору. Як свідчив Ф. Тютчев 9 грудня 1943 р.: «11 сентября 1942 г. меня в числе других из гестапо направили в Сырецкий концлагерь, где я пробыл до 13 сентября 1943 г. »⁷⁷ Там М. Путістін працював електромонтером, Ф. Тютчев і П. Комаров — його помічниками. М. Свиридовський та М. Гончаренко працювали у шевській майстерні на вул. Мельникова, 48 — ремонтували німцям чоботи. М. Трусевич, І. Кузьменко і О. Клименко, потім до них перевели й Ф. Тютчева, працювали у виїзній бригаді.

Дивом врятувалися з концтабору Ф. Тютчев, М. Гончаренко, М. Свиридовський і М. Путістін. З показів М. Свиридовського: «Первым сделал побег из этого лагеря Тютчев. Бежал с группой грузчиков в четыре человека, бежали с Подола. После этого бежал я и Гончаренко с Мельникова 48 в числе 16 человек, т.е. всей бригадой удрали. В части побега нам помогли полицаи. Среди них были спортсмены-футболисты. Они заметили, что мы начинаем сматывать удочки, отвернулись в сторону, как будто бы не видят»⁷⁸. Про цю втечу розповідав на

⁷³ ДА СБУ, ф. 5, спр. 47995, т.3, арк. 60, 235–236. Оригінал. Рукопис.

⁷⁴ Там само.– Ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 83. Оригінал. Рукопис.

⁷⁵ Там само.– Ф. 5, спр. 39651, арк. 78. Оригінал. Рукопис.

⁷⁶ ЦГАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 12 зв. Копія. Машинопис.

⁷⁷ ДА СБУ, ф. 5, спр. 46839, арк. 165. Оригінал. Рукопис.

⁷⁸ ЦГАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 13. Копія. Машинопис.

допиті поліцейський 23-го батальйону, який охороняв Сирецький концтабір М. Пацьора: *«Во второй половине августа 1943 г. я, Хвоя Остап и Дудник охраняли советских граждан, содержащихся в двух комнатах, расположенных при батальоне «СД» улица Мельникова, дом № 48, где эти советские граждане работали на разных работах, и в эту ночь они в количестве пятнадцати человек убежали. Утром, когда обнаружился этот побег, весь состав караула немцами был посажен в карцер, в том числе посадили и меня, однако через сутки нас выпустили»*⁷⁹. Михайла Путістіна в жовтні 1943 р. направили на вантажні роботи на завод «Більшовик», звідки йому також вдалося втекти і навіть вибратися з Києва. Павла Комарова вивезли до Німеччини, коли евакуювали Сирецький концтабір у вересні 1943 р.

У лютому 1943 р. М. Трусевич, І. Кузьменко і О. Клименко розстріляні як заручники, тобто, вони загинули до певної міри випадково через шість місяців після останньої гри й арешту, а не через футбольні матчі з німцями та їх результати. Ось як показував про загибель футболістів в'язень Сирецького концтабору Й. Бродський⁸⁰, що був свідком розстрілу: *«В лагере была выездная команда заключенных, которая работала на Короленко, 33 — гестапо. Помню, это было в феврале месяце 1943 г. Эту команду привезли поздно вечером в лагерь. Заявили, что заключенные привезенной команды, хотели убить немца, за это на Короленко, расстреляли 5 человек, а сейчас за это же преступление будет расстреляно еще 20 человек, что и было сделано. Немцы отобрали 20 человек, среди которых были и футболисты киевской команды «Динамо» Трусевич и Клименко и тут же их всех перед строем расстреляли»*⁸¹. Ще один свідок колишній в'язень Сирецького концтабору інженер

⁷⁹ ДА СБУ, ф. 5, спр. 50998, арк. 16. Оригінал. Рукопис.

⁸⁰ Бродський Ісаак Моисейович, (1915–1944), у 1939–1941 г. служив у Червоній армії, потрапив в оточення, з жовтня 1941 р. по січень 1943 р. мешкав у м. Києві нелегально, в січні 1943 р. заарештований поліцією як єврей, поміщений у Сирецький концтабір, був в команді в'язнів, які спалювали трупи в Бабиному Яру в серпні–вересні 1943 р., 29 вересня 1943 р. разом з групою в'язнів утік. На початку грудня 1943 р. пішов до Червоної армії і загинув на фронті.

⁸¹ ДА СБУ, ф. 5, спр. 46389, арк. 117 зв. Оригінал. Рукопис.

Г. Попенко⁸² про цей випадок розстрілу в'язнів писав у своїй заяві «областной комиссии по выявлению фашистских злодеяний»⁸³: «18 февраля 1943 года после работы нас быстро согнали строем в первую зону, где установлена виселица, чтобы мы смотрели, как расстреливают 20 человек из числа заключенных, работавших на Короленко, 33. Когда нас построили в две колонны, подошла машина «черный ворон» и оттуда высадились 45 человек живых людей, а 5 убитых остались в машине. Из числа 45 взято каждого третьего (15 человек), при этом переводчик объявил, что их будут расстреливать на наших глазах, а 5 в машине уже расстреляно. Расстреливаем за то, говорил переводчик, что один из пяти поднял руку на немецкого офицера, когда тот его бил»⁸⁴.

Дослідники й журналісти дуже багато писали про загибель трьох футболістів, версії висувалися різні, часто діаметрально протилежні, і дотепер достеменно невідомо, що послужило причиною розстрілу заручників Сирецького концтабору, серед яких опинилися динамівці М. Трусевич, И. Кузьменко и О. Клименко. У газеті «Київська правда» за 17 листопада 1943 р. у статті «Що сталося в Бабиному Яру» з посиланням на очевидців писалося: «На протязі довгого часу в концтаборі перебувала в ув'язненні група відомих країні київських футболістів-динамівців. Серед них були Трусевич, Клименко, Кузьменко та інші. За що їх заарештували німці? В пам'яті киян постає незабутня картина — матч між німецькою командою і командою робітників хлібозаводу № 1, в яку входили і згадані товариші. У цьому матчі їх змусили взяти участь німці, сподіваючись вразити киян своїм неперевершеним мистецтвом, продемонструвати перевагу спортсменів арійської породи... Цей матч був останнім у житті динамівців. Их незабаром арештували, а 24 лютого 1943 г. на очах у всього табору під час розстрілу 42 чоловік (за втечу двох ув'язнених) убили і славних футболістів»⁸⁵. В

⁸² Попенко Григорій Олексійович, інженер, до війни працював викладачем спецдисциплін у Київському автомобільному технікумі, в 1942 р. заарештований поліцією, поміщений у Сирецький концтабір, звідки 8.04.1943 р. з трьома товаришами втік на автомашині. За їхню втечу в таборі розстріляли кожного десятого.

⁸³ Так у тексті.

⁸⁴ ДАК, ф. 1265, оп. 1, спр. 3, арк. 32. Оригінал. Рукопис.

⁸⁵ Київська правда.— 1943.— 17 листопада.

статті вперше називається дата загибелі трьох футболістів — 24 лютого й привід до розстрілу заручників — втеча двох в'язнів. Причину загибелі точно знав Ф. Тютчев, який працював з ними у виїзній бригаді й стояв поруч в одній шерензі, коли відраховували заручників. Його як свідка допитували кілька разів у справі катів Сирецького концтабору, але в жодному документі немає даних про те, як загинули його товариші, ймовірно, його про це не запитували. У наступні роки ним не цікавилися ні офіційна влада, ні журналісти, він неначе випав з їхнього поля зору. Та й сам Ф. Тютчев, вірогідно, про це майже не розповідав. З посиланням на Ф. Тютчева свої варіанти загибелі М. Трусевича, І. Кузьменка і О. Клименка розповідали М. Гончаренко, московський журналіст М. Долгополов, колишній київський футболіст В. Волков. Ці розповіді відрізняються одна від одної, хоча в них є й однакові деталі, та й були вони озвучені у 1980–1990 рр., на той час Ф. Тютчева вже не стало. Факт залишається фактом — сам Ф. Тютчев, єдиний, хто точно знав, причину й обставини розстрілу трьох своїх товаришів, ніде не давав офіційних показань про їхню загибель.

У 1965 р. медаллю «За відвагу» нагороджені посмертно М. Трусевич, О. Клименко, І. Кузьменко і М. Коротких. Медаллю «За бойові заслуги» нагороджені В. Балакін, М. Гончаренко, М. Мельник, М. Путістин, М. Свиридовський та В. Сухарев. Михайло Путістин відмовився приймати цю нагороду.

19 червня 1971 р. на київському стадіоні «Динамо» встановлено пам'ятник загиблим футболістам скульптора І.Горового, архітекторів В. Богдановського і І. Масленікова. На гранітній стелі викарбувано чотири фігури загиблих футболістів. Повідомлення про відкриття пам'ятника загиблим від рук німецько-фашистських загарбників футболістам київської команди «Динамо» надрукували й багато європейських видань. Вони також надрукували кілька статей з радянських газет, де розповідалося про героїв-динамівців. Так, одна з німецьких газет у 1973 р. надрукувала статтю «Трагедія в Києві». Усе це дало привід прокуратурі Гамбурга (ФРН) для порушення кримінальної справи на підставі параграфу 211 (вбивство) кримінального кодексу Німеччини. Як зазначалося в процесуальних документах, процес має вестися *«проти невідомого підрозділу Вермахту чи*

поліції за підозрою у вбивстві чотирьох радянських військово-полонених у 1942 році в Києві, за яке передбачено кримінальне покарання... Навесні 1942 у Києві чи під Києвом був влаштований німцями один з концентраційних таборів, у якому утримувалися як військовополонені колишні солдати, що були членами футбольної команди «Динамо–Київ». Одного дня вони були примушені провести футбольний матч із підрозділом німецьких повітряних сил. Після цієї гри якимось невідомим німецьким офіцером було наказано розстріляти чотирьох радянських футболістів Миколу Трусевича, Івана Кузьменка, Олексія Клименка та Миколу Коротких»⁸⁶. У листопаді 1974 р. прокурор Гамбурга В. Ріхтер звернувся до Генерального прокурора СРСР з проханням надати правову допомогу в цій кримінальній справі та просив у своєму запиті допитати свідків М. Гончаренка та Антона Ідзиковського⁸⁷, які згадувалися в статті «Памяти героїв «Динамо» московського щотижневика «Футбол-хокей», доданої до запиту, а також інші матеріали з цього питання. У відповіді міністерства закордонних справ СРСР 8 січня 1976 р. повідомлялося: «...що М.Гончаренко не був свідком убивства футболістів Трусевича, Кузьменка, Клименка та Коротких. Зі слів колишнього гравця команди Тютчева (номер у 1972⁸⁸ році), Гончаренку відомо, що Трусевич, Кузьменко, Клименко та Коротких у 1941 р. розстріляні у Сирецькому таборі за наказом начальника табору штурмбанфюрера Радомського. Колишній гравець Антон Ідзиковський нині в Києві не проживає»⁸⁹. У висновку прокурора Гамбургу Вессельхофта від 25 березня 1976 р. за фактом загибелі у 1943 р. в Києві чотирьох футболістів писалося: «Процес ведеться проти невідомого військовослужбовця невстановленого підрозділу німецького Вермахту чи поліції, який дислокувався навесні 1942 року в Києві чи поблизу нього. Невідомі виконавці злочину розстріляли за наказом «високого офіцерського чина» чотирьох радянських військовополонених, які виграли футбольний матч з

⁸⁶ ДА СБУ, ф. 10, оп. 12, спр. 1759, т. 2. Копія. Машинопис.

⁸⁷ Ідзиковського Антона Леонардовича в 1941–1943 рр. в Києві не було.

⁸⁸ В документі дата смерті Ф.Тютчева вказана помилково (начебто він помер у 1959 р.)

⁸⁹ ДА СБУ, ф. 10, оп. 12, спр. 1759, т. 2. В тексті помилково вказаний 1941 р., вірно 1943 р.

підрозділом німецьких повітряних сил. Інші дані взято зі статті під назвою «Трагедія у Києві», яку вмістила «Штутгартер цайтунг» 05.12.1973. У розслідуванні не вказується на дислокований у Києві чи під Києвом навесні 1942 року підрозділ німецьких повітряних сил. Зенітний полк «Герман Герінг», який брав участь у наступі на Росію з 22.06.1941, у листопаді 1941 р. відступив і був передислокований до Франції. Це відомо з показань багатьох свідків, допитаних під час проведення розслідування 147 Js 43/67 проти тодішнього командування полку (стор. 135; 138; 140 д. А. 147 Js 43/67). Також військовослужбовці військово-повітряних підрозділів не розглядаються як злочинці чи свідки розстрілу чотирьох радянських футболістів. Об'єднання військово-повітряних сил були відправлені на фронт під тиском обставин восени 1942 року. ...Розслідування припинено у зв'язку з невиявленням злочинців»⁹⁰. У лютому 2005 р. Гамбургська прокуратура поставила остаточну крапку в цій справі. У висновку прокурора Йохена Кульманна писалося: «...під час цього розслідування не був встановлений ні німецький офіцер, який безпосередньо видав наказ про розстріл, ні підрозділ, до якого належали німецькі військовослужбовці... Розстріл гравців Трусевича, Кузьменка, Клименка та Коротких не пов'язаний із футбольною грою, яка відбулася 9 серпня 1942 року...»

«Матч, який було проведено 9 серпня 1942 року, як і декілька попередніх матчів, а також матч, який відбувся ще й 16 серпня 1942 року, проходив у дружній атмосфері. Після закінчення гри була зроблена загальна фотографія двох спортивних команд — німецьких військовослужбовців та радянських гравців».

«Справжню причину арешту футболістів не вдалося точно встановити. Є припущення, що їх було заарештовано на підставі доносу».

Достовірно встановлено, що футболістів Трусевича, Кузьменка та Клименка розстріляно разом з іншими полоненими у Сирецькому концтаборі за наказом начальника табору Пауля Радомського навесні 1943 р.— тобто через тривалий час після гри 9 серпня 1942 р. Ці дані встановлено точно, оскільки вони

⁹⁰ Там само.— Копія. Машиннопис.

отримані від Генеральної прокуратури Радянського Союзу в Москві 8 січня 1976 р. в рамках надання правової допомоги прокуратурі Гамбурга в процесі 147 Js 7/74. Повідомлення з Москви ґрунтується, очевидно, на свідченнях гравців радянської команди, які брали участь у матчі 9 серпня 1942 р. «...*Можливо, приводом для масового знищення в'язнів у Сирецькому концтаборі став замах на керівника гестапо в липні чи серпні 1943 року*». Зі ста військовополонених кожного третього було покладено обличчям униз і розстріляно Радомським та «поліцейськими» з автоматів пострілами в потилицю. Однак точних даних про замах на шефа гестапо немає. Під час допитів, проведених правоохоронними органами в Україні, виникли також інші версії з приводу масового розстрілу полонених у Сирецькому концтаборі. Зокрема, припускається, що військовополонені розстріляні внаслідок акту помсти за бомбардування радянськими літаками німецьких об'єктів у травні 1943 р., або як заручники за диверсію, яку підпільники вчинили 24 лютого 1943 р. на Київському механічному заводі. Не виключалося, що розстріл міг бути показовою акцією за невдачу спробу втечі в'язнів.

У будь-якому разі, не встановлено жодного зв'язку між грою футбольних команд, що відбулася 9 серпня 1942 р., та розстрілом трьох футболістів у Сирецькому таборі.

Залишається відкритим питання, якій із існуючих версій надати перевагу, оскільки відомо, що Пауль Радомський загинув 14.03.1945 р. поблизу Штульвайсенбурга. Розстріл у Сирецькому концтаборі було проведено за його наказом невідомими «поліцейськими», прізвища яких встановити не вдалося. Новий процес можливий, якщо при проведенні чергового розслідування з'явиться можливість встановити когось із винних і виявиться, що він досі живий, що досить мало ймовірно після 60 років, що минули, як і те, що розстріл у Сирецькому концтаборі навесні 1943 р. було вчинено «із низьких мотивів», та будуть виявлені ознаки складу злочину згідно з параграфом 211 Кримінального кодексу. Можливі свідки, які допомогли б у встановленні цих даних, померли чи невідомі. Водночас, немає підстав сподіватися, що співучасники злочину визнають себе винними після висунення ним звинувачення. Те саме стосується й долі Миколи Коротких. Точних даних про те, що сталося з ним у гестапо в

Києві, та про його смерть немає. Свідків немає. Прізвища можливих злочинців невідомі або не названі. Дані для їхньої ідентифікації відсутні.

Висновок проведеного під час процесу розслідування не дав прокуратурі Гамбурга приводу поновити 147 Js 7/74 чи розпочати новий процес»⁹¹.

У 1981 р. на стадіоні «Старт», де проходили матчі встановлено пам'ятник — символічну фігуру атлета з бронзи і сталі, що душить стерв'ятника, роботи скульптора А. Харечко і архітектора А. Ігнащенко. В 1990-х рр. у дворі будинку по вулиці Грекова, 22-а, встановили пам'ятний знак футболістам, розстріляним у Сирецькому концтаборі. На наш погляд останню крапку в цій історії ще не поставлено, і, можливо, у майбутньому знайдуться нові документи, які уможливлять з'ясувати істину.

⁹¹ ДА СБУ, ф. 10, оп. 12, спр. 1759, т. 2. Копія. Машинопис.

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва

СВІТАНОК ПІСЛЯ ДОВГОЇ НОЧІ

Час летить стрімко вперед. І ось уже понад шість десятиліть віддаляють нас від страшних подій Другої світової війни. Дедалі менше лишається людей, які особисто її пережили, та бачили все на власні очі. А тому надзвичайну цінність становлять по-жовклі сторінки щоденників, що їх вели тоді, ризикуючи життям, листи свідків подій зі споминами, у яких відображено сувору правду воєнного лихоліття. Вищезазначені хвилюючі документи зберігаються в архіві та зібранні Музею історії м. Києва.

Німецькі війська вступили до Києва наступного дня після того, як його залишили останні підрозділи Червоної армії. Кияни з гнітючим настроєм спостерігали за завойовниками. Ворог був добре озброєний та належним чином екіпірований і осканженілий від пролитої крові. Це видовище породжувало у багатьох зневіру у саму можливість перемоги над таким могутнім противником, яким тоді видавався німецький вермахт.

«Німці, увійшовши в місто, передусім, почали ходити по квартирах. Спокою не було ні вдень, ні вночі. Якщо щось подобалося, враз забирали. Якщо на громадянину або на громадянку, які проходили вулицею, було гарне пальто, то забирали пальто, а якщо подобався один тільки комір, то зривали з пальто комір» (свідчення киянки М. Гурської).

У Києві почались облави — виловлювали комуністів і радянських службовців, відкрилося справжнє полювання на євреїв, яке лише спочатку носило епізодичний характер, а згодом перетворилося на тотальне їх винищення.

Протягом перших, украй трагічних місяців війни, в полон потрапили десятки тисяч бійців Червоної армії. Гітлерівці дуже жорстоко поводитися з ними. Населенню Києва було добре відомо їхнє невимовно тяжке становище, хоча на початку гітлерівці навіть дозволяли родичам забирати бранців з оточених колючим дротом загонів. Згодом ставлення окупантів до полонених значно погіршилося. Зі щоденника І. Хорошунової:

«Кілька днів тому знову вели полонених по місту. Говорять, їх було тисяч п'ять. Настільки страхотливо вони виглядали, що плакали всі перехожі, і чоловіки, і жінки. Вкрай знесилені, брудні і голодні, вони ледве переставляли ноги. Якщо хтось із них падав, його тут таки безжалюбно добивали конвоїри. Коли якась жаліслива жінка робила спробу дати полоненому кусок хліба, гітлерівці відразу ж кололи його багнетом у спину». І далі: «А ще бачили наші сусіди, як кілька днів тому по Львівській вони вели закутого радянського матроса, а він співав радянських революційних пісень. І знову всі плакали і плачуть навкруги. Плачуть навіть ті, хто з охотою зустрічав німців. Тільки не допомагають нікому оті сльози» (Т. Хорошунова. Запис від 18 листопада 1941 р.). Мешканці окупованого Києва були беззахисними проти свавілля та безкарних дій окупантів.

Гітлерівці трималися гордовито, як переможці. Вони постійно демонстрували свою зверхність над тубільним населенням. Вільно ходили київськими вулицями і почувалися там повними господарями. Та найбільшим лихом усе ж таки був голод, який постійно допікав киянам. Хоча, за наказом окупаційної влади, усі працездатні особи мусили, без зволікання зареєструватися на біржі праці і негайно стати до роботи, продовольче постачання населення здійснювалося нерегулярно та в мізерних кількостях. Видавали всього по 63 г хліба на день, та ще 67 г.— працюючим. Робилося це свідомо, оскільки окупаційна влада цілеспрямовано проводила політику на знелюднення Києва, який був потрібен німцям як зона, вільна від українців, для власного використання у майбутньому. Населення було змушене масово йти в села, щоб дістати там якісь харчі, які при поверненні часто конфіскували поліцаї, що чергували біля виходів з міста.

«Мій батько працював у міській лікарні. Мати не працювала, але час від часу ходила за Київ, аби виміняти якісь речі на продукти. Було голодно й холодно. Без світла й опалення» (свідчення І. Киричинської).

Часом окупанти зганяли злість на киянах, які чимось їм не догодили. Особливо часто так траплялось, коли справи на фронті у німців були кепські. Але траплялись і випадки, які свідчили, що, незважаючи на постійний пресинг нацистської пропаганди

та отруйний дурман расової теорії, гітлерівцям не вдалось остаточно витравити зі свідомості звичайних німецьких солдатів почуття людяності й співчуття. В окупованому Києві дванадцятирічна дівчинка Зоя Новак мешкала із сім'єю на вулиці Пушкінській, 24. Її мати, щоб якось вижити, була змушена регулярно ходити в села за місто і міняти там старі речі на продукти харчування. Іноді, в особливо вдалі дні, їй вдавалося виміняти трохи картоплі, хоча часом і мерзлої. Батько дівчинки працював у лікарні бухгалтером, а коли наші війська відходили з міста, навіть певний час був тут за старшого, до останньої хвилини забезпечуючи догляд за пораненими червоноармійцями. Після приходу німців, за розпорядженням нової окупаційної влади, як і всі інші працездатні кияни, він був зобов'язаний зареєструватися на біржі праці та стати до роботи, отримавши за це мізерну платню. Але це давало хоч мізерний шанс вижити родині, що було тоді вкрай складно. Він працював вантажником у магазині. За свою працю двічі на місяць мав право отримати кілька буханців сурогатного окупаційного хліба, який лише віддалено нагадував той, який кияни звикли їсти до війни. Отоварити продовольчі картки можна було у хлібному магазині, який знаходився за оперним театром. А відвідувачами київської опери були винятково німці. *«Щоб отримати хліб, потрібно було встати о третій годині ранку, щоб вчасно зайняти чергу перед дверима магазину. І так у любую погоду. Якось я і мій батько стояли в черзі та чекали видачі хліба. Через деякий час батько у справах повернувся додому, оскільки це було недалеко. Я залишилась чекати сама. Раптом мене за руку вхопив якийсь німецький солдат років сорока і почав тягнути до себе. Я дуже злякалась, і в моїй голові промайнула лишень єдина думка — мені кінець. Але ж раптом він промовив, звертаючись до мене німецькою мовою: «медхен, медхен», що в перекладі означає «дівчинка». А я стою, як вкопана, і не можу отямитися. А солдат у цей момент виймає з свого мішка хліб та ще якийсь пакунок і пхає його в мою торбину, з якою я прийшла по хліб. Потім виявилось, що у пакунку була справжня ковбаса, вигляд якої, а головне смак, ми вже встигли давно забути»* (спогади киянки Зої Новак).

Але попри цілковите німецьке панування момент звільнення Києва наближався. Через постійне наближення фронту, наприкінці літа 1943 р., німці ходили містом злі й похмурі. Готуючись до оборони, вони почали виселяти цивільне населення із центральної частини Києва, прилеглої до Дніпра. Спорожнілі квартали Києва стали об'єктом грабунків, які вчиняли мародери у німецькій військовій формі. *«Після термінового переселення з Пушкінської на вулицю Жаданівського, ми з батьком, ризикуючи життям, пішли у заборонену зону до свого помешкання за документами. Крадучись у п'яті вулицями міста, ми дуже боялися зустріти німецький патруль, який без усяких вагань розстріляв би нас на місці. Раптом недалеко від нас здійнявся великий гуркіт. Як виявилось потім, це сп'янілі німці заради розваги викинули на асфальт тротуару піаніно з вікна багатопверхового готелю «Палас» на бульварі Шевченка (після війни він тривалий час називався «Україна», а нині — «Прем'єр Палас»). Коли ми, нарешті, зайшли до своєї квартири, то помітили, що на стінах не вистачає трьох цінних картин у позолочених рамах та бронзових підставок під квітами. Не було великої мармурової підставки під пальмою, хоча вона була дуже важка. Наші речі були розкидані по квартирі, а на піаніно стояла порожня пляшка з-під шинспу та лежали шматки недоїденого хліба. З усього було видно, що тут нещодавно бенкетували німецькі солдати. На щастя, наші документи вціліли, і, забравши їх, ми швидко залишили небезпечну зону»* (Зоя Новак).

На початку осені 1943 р. більшість киян з нетерпінням чекали чуток із фронту. Відчували острах лише ті, хто добровільно співпрацював з окупантами. Дехто, незважаючи на сувору заборону окупантів, зберіг радіоприймачі, таємно їх слухав. Радісні чутки миттєво поширювалися містом. Усе віщувало швидке наближення фронту, а з ним і звільнення від ненависної окупації. Частими гостями в київському небі стали червонозоряні крилаті машини. *«У небі господарюють сьогодні тільки радянські літаки. Як приємно чути гуркіт нашого літака. Пролетить по лазуровому небі і скриється в далині, а я стою, мов зачарована, біля вікна і думаю: «Адже там справжня проста радянська людина. Хочби побачити її, поговорити»*» (із щоденника вісімнадцятирічної С. Крупської. Жовтень 1943 р.).

Чинячи запеклий опір, ворог чіплявся за кожний шматок української землі, не бажаючи її залишати. Відступаючи, засто-совував тактику «випаленої землі». На допиті полонений ко-мандир третьої дивізії СС «Мертва голова» генерал Беккер свідчив: *«Улітку 1943 року німецьке верховне командування віддало сухопутним силам наказ знищувати під час відступу до Дніпра всі населені пункти, аби зрівняти із землею радянські міста й села, створити «зону пустелі» перед частинами Червоної армії, що наступали. У зв'язку із цим у дивізії було ство-рено зондеркоманди та інші спеціальні підрозділи, які займа-лися винятково руйнуваннями, підпалами, отруєнням води, питних джерел і знищенням усього цінного, що траплялося на шляху відступу». Цей злочинний наказ виконувався солдатами вермахту наполегливо і з усією німецькою педантичністю. Відко-чуючись до Дніпра під ударами Червоної армії, окупанти пере-творювали територію Лівобережної України на справжню ви-палену пустелю. Вони нищили поселення, руйнували мости, за-лізничні колії, шосейні дороги. Виводили з ладу підприємства, підривали будинки виганяючи на захід цивільне населення. Але на початку осені 1943 р. радянські війська впритул наблизилися до Києва почавши форсування Дніпра. Розгорілися кровопро-литні бої за столицю України, які тривали більше місяця. Але наступальний порив радянських воїнів уже ніщо не могло спи-нити, навіть повноводий Дніпро. Після війни генерал вермахту Дерр змушений був визнати, що *«там, де позиції німців та ро-сіяни розділялися річкою, форсування можна було очікувати у будь-який момент... Ніяка пильність не могла завадити ра-дянським воякам за допомогою різних засобів форсувати річку вночі. Часто росіяни раптово виявляли в місцях, де їх наймен-ше можна було очікувати. Вони діяли з неймовірною швидкі-стю. Їм вистачало однієї ночі, щоб перетворити невеличкий плацдарм на потужний опорний пункт, з якого їх важко було вибити. Як тільки на плацдармі накопичувалося достатньо сил, починався наступ».**

Територія міста була включена фашистами в зону бойових дій. Якщо гітлерівці за допомогою собак, когось знаходили там, то розстрілювали на місці. Але дехто з киян все-таки ховались у будинках, чекаючи на своїх. *«Ось уже чотири дні ми в забо-*

роненій зоні, якщо знайдуть — розстріляють. Не дивлячись на це, мені навдивовижу добре і спокійно. Чому? Спокійно тому, що, можливо, я загину, але ж Батьківщина переможе. Впевненість у перемозі дає мені спокій» (С. Крупська. Запис від 21 жовтня 1943 р.).

Незважаючи на всі спроби ворога втримати місто, звільнення його невинно наближалось. «В 11 годин вечора по всьому Києву пронеслося тисячоголосе “Ура!” На верхньому поверсі житлового будинку, по Тургенівській, німці палять документи. Чи можна описати те, що відчуваю я, що відчують тисячі інших людей. Безмежна радість охопила мене і я можу тільки подумки повторювати: «Спасибі, дорогі товариші! Ура! Ура!» (С. Крупська. Запис від 5 листопада 1943 р.).

Звільнення Києва настало на світанку 6 листопада 1943 р. коли воїни Червоної армії в результаті потужного наступу увірвалися в Київ і звільнили його від ворога. Довга «ніч окупації», яка тривала 778 діб, нарешті, скінчилася. Війна завдала квітучому місту-саду, як завжди називали Київ, жахливих руйнувань. 6 листопада 1943 р. геніальний син українського народу Олександр Довженко записав у своєму щоденнику: «Чим більше дивлюсь я на Київ, тим більше бачу, яку величезну трагедію пережив він. Є невеличка купка убогих, нужденних і злиденних людей. Картина приголомшлива. Такого світ наш протягом кількох століть, багатьох століть не знав».

Список використаної літератури.

1. Історія Києва. Т. 3. Ч. 1.— К., 1985.
2. М. Коваль. Україна: 1939–1945 рр.— К., 2000.
3. О. Довженко. Україна в огні. Щоденник.— К., 1990.
4. Спогади З. Новак. Архів Музею історії м. Києва.
5. Спогади І. Киричинської. Архів Музею історії м. Києва.
6. Спогади М. Гурської. Архів Музею історії м. Києва.
7. Спогади С. Крупської. Архів Музею історії м. Києва.
8. Спогади Т. Хорошунової. Архів Музею історії м. Києва.

Олександр БІЛОУС,

старший науковий співробітник

Меморіального комплексу «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

ПІДПРИЄМСТВА КИЄВА У РОКИ ВІЙНИ (за матеріалами фондової колекції Меморіалу)

У новітній історії, як показали останні війни, одну з головних ролей відіграє не лише сила духу солдатів або чисельність армії, а насамперед економічна потужність країн, втягнутих у військовий конфлікт. На перший план у веденні сучасної війни виступають наявність сировинних ресурсів, паливно-енергетичної та металургійної ресурсів баз, модерної військової техніки та зброї.

Німецько-радянську війну дуже часто називають війною двигунів. Хоча до війни СРСР відставав від Німеччини за рівнем економічного розвитку, але рівень мілітаризації радянської економіки був значно вищий. Напередодні Другої світової частка ВПК у промисловому виробництві нацистської Німеччини становила трохи більше 9 %, тоді як в СРСР цей показник наближався до 40 % (за офіційними даними). А під час війни він досяг фантастичної цифри — 80 %! Тобто, продукції для потреб населення тоді фактично не випускалося. Крім того, в СРСР уже у 1939 р., в системі ГУТАБу безкоштовно працювало майже 1,5 млн державних рабів, і в ході війни ця цифра збільшилася на мільйон осіб лише за рахунок радянських громадян, не враховуючи військовополонених. У Німеччині система рабської примусової праці в концтаборах і трудових таборах створювалася вже в ході війни. Німецький рейх, у роки війни через блокаду з боку антигітлерівської коаліції, був позбавлений стратегічної сировини — гуми, алюмінію, нікелю тощо. Частково цю нестачу вдавалося компенсувати поставками з СРСР у 1939–1941 рр., оскільки Радянський Союз володів Сибіром і Уралом — найбільшими скарбниціями корисних копалин у Євразії. Проте на початку Великої Вітчизняної війни СРСР втратив величезні території і 75 % свого довоєнного ВПК і дійшов до перемоги у війну лише на 25 % від колишнього рівня. Це означає тільки

одне — 25 % радянського ВПК за потенціалом і ефективністю перевершили увесь ВПК Німеччини та окупованої нею Європи*.

До листопада 1941 р. нацисти вже захопили територію, на якій до війни вироблялося понад 60 % вугілля та чавуну, близько 60 % сталі та алюмінію, майже 40 % зерна, 80 % цукру. І навіть у таких скрутних умовах через втрату більшої частини економічного потенціалу країна не зазнала краху і не була поставлена на коліна.

Нині, як і 50 років тому остаточно не з'ясовано питання, чому, залишившись без західної, розташованої в Україні, металургійної і паливно-енергетичної бази, фактично втративши значну частину воєнно-промислового потенціалу, і, до того ж, маючи майже вдвічі менше, ніж Німеччина, паливно-металургійних ресурсів, Радянський Союз усього за півтора року війни зміг не лише повернути свою довоєнну військову могутність, а й значно перевершити її.

Швидке просування у глиб СРСР німецьких військ змусило радянське керівництво вже в перші дні війни прийняти рішення про термінову евакуацію на Схід промислових підприємств та іншого цінного майна з районів, яким загрожувала окупація. У цих умовах евакуація набуває загальнодержавного характеру. Тільки з Києва було вивезено «197 великих підприємств», у тому числі 152 — загальносоюзного і республіканського підпорядкування». Про це свідчать матеріали багатьох робітників, службовців, інженерів, конструкторів, директорів київських заводів «Більшовика», «Ленінської кузні», «Арсеналу», Верстатобудівного заводу ім. Горького, Авіазаводу № 43, що збері-

* Про рівень мілітаризації економіки СРСР свідчать і такі факти. В Луганську на локомотивному заводі щодня, в якості побічної, додаткової продукції до 1941 р. випускали 25 танків. Це означало, що один непрофільний (тобто нетанковий завод) в СРСР випускав за півроку танків більше, ніж Німеччина мала на початок війни проти СРСР. А були ще Харківський і Челябінський тракторні заводи, які виробляли танків більше, ніж тракторів, а ще Харківський і Челябінський танкові заводи тощо.

** Всього з України (головним чином з Лівобережжя), на схід було вивезено найцінніше устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, найціннішого майна радгоспів, МТС, колгоспів, науково-дослідних установ, у тому числі національної Академії наук, 70 вузів, понад 40 театрів, а також відправлено в тил 3,5 млн. робітників, рільників, механізаторів, службовців та їхніх сімей.

гаються у фондовій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». Перелічені вище підприємства та багато інших були у рекордно стислі строки перебазовані до Сибіру, Середньої Азії, Уралу та перепрофільовані на випуск продукції, якої гостро потребував фронт.

На Схід були відправлені саме промислові підприємства, здатні випускати оборонну продукцію. Саме наявність і фондовій колекції музею цих матеріалів уможливило висвітлення трудового подвигу київських заводських колективів.

Одним із найстаріших підприємств Києва є завод «Арсенал». Його історія розпочинається в 1764 р. До початку Великої Вітчизняної війни він перетворюється на завод-гігант. На 1940 р. у його цехах працювало 5669 робітників. Мирне і розмірене життя його колективу закінчилося з нападом Німеччини. Вже у перший день війни на заводі відбувся мітинг робітників, на якому, вони зобов'язалися виконувати підвищені змінні трудові завдання. Щоб забезпечити потреби фронту, завод перейшов на випуск суто воєнної продукції. Запроваджується робота у три зміни, водночас разом з іншими киянами робітники беруть участь у будівництві протитанкових ліній оборони на підступах до Києва.

29 червня 1941 р. розпочинається евакуація заводу на Схід і вже до 10–12 липня було завершено відправлення обладнання першої черги. За цей час було відвантажено 600 вагонів. Останній ешелон пішов у тил 14 серпня 1941 р. Всього з «Арсеналу» вивезено 36 ешелонів (1100 вагонів) з обладнанням і матеріалами. На Схід евакуйовано 2500 висококваліфікованих робітників і спеціалістів. Крім того, 9 вересня в тил країни відправлено ще один додатковий ешелон з обладнанням заводу.

Устаткування «Арсеналу» розмістилося у м. Воткинську Удмуртської АРСР. Перший ешелон прибув на Урал уже 8 липня 1941 р. В середньому через два-три дні після прибуття, верстати вже розпочинали працювати і до складальних цехів починали надходити перші виготовлені деталі. На 1 серпня 1941 р. в цехах запрацювало понад 400 верстатів і механізмів, привезених з далекого Києва.

Наприкінці 1941 р. завод досяг значних виробничих успіхів — в порівнянні з 1940 р. він збільшив випуск продукції, але

для забезпечення потреб фронту необхідно було значно збільшити випуск нових зразків озброєння. Ось чому було прийнято рішення за 12–14 днів здійснити перебудову заводу. Підприємство на кілька днів зупинилося. У проведенні цієї масштабної реконструкції взяли участь, без винятку, всі працюючі.

«Потрібне було надзвичайне напруження сил всього колективу» — згадував директор заводу Ф. К. Чеботарьов. — *«Весь технологічний процес було переглянуто і удосконалено на основі найновішої техніки».*

Як наслідок, уже в березні 1942 р. завод випустив продукції значно більше ніж в грудні 1941 р. Весною цього ж року на заводі встановлено багато нових трудових рекордів. До зали слави підприємства вписані золотими буквами імена токарів Г. Я. Царика та Д. П. Завидонова, майстрів І. І. Коржа та О. Ш. Кобзаренка, фрезерувальника Г. В. Вальтера.

Протягом 1942 р. випуск продукції, в порівнянні з 1941 р. зріс у 7 разів, собівартість її зменшилася на 34 %. На евакуйованому «Арсеналі» вступила в дію велика кількість нових виробничих об'єктів, що збільшили його потужність ввтричі. В 1943 р. ці показники продовжували зростати ще більше: підприємство зекономило 7 млн 600 тис. крб., продуктивність праці в порівнянні з 1941 р., зросла втричі.

У цей період робітники почали вносити у фонд допомоги фронту свої грошові заощадження, теплі речі, білизну, продукти харчування. У грудні 1942 р. розпочався збір коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну». В 1943 р. колектив заводу передав державі понад 4 млн крб. Трударі підприємства відправили подарунки воїнам — 13998 одиниць теплих речей, близько 9 тон кондитерських виробів, понад 5 тон м'яса та копченостей, 7227 штук різноманітних культуртоварів, а також велику кількість тютюну, масла, риби, консервів та інших продуктів, зібрали і передали шпиталям 5265 пар білизни, 1303 пари рукавиць.

У листопаді 1943 р. після звільнення від німців поступово починає оживати зруйнований Київ. До кінця 1943 р. на території заводу починає діяти ремонтно-відновлювальна частина 1-го Українського фронту. В січні 1944 р. відповідний Наркомат прийняв рішення про організацію на базі заводу «Арсеналу»

випуску продукції для фронту і одночасне прискорене проведення на ньому відновлювальних робіт. Як наслідок — до 1 жовтня 1944 р. на «Арсеналі вже налічувалося до 200 одиниць технологічного обладнання. Якщо в цей період на підприємстві працювали лише 147 робітників та 58 інженерно-технічних працівників, то на лютий 1945 р. кількість персоналу зросла втричі.

Інший гігант київської промисловості — завод «Ленінська кузня». Як і «Арсенал», завод також має славу історію та традиції. Заснований 1862 р. як металообробний і чавуноливарний. З 1894 відомий під назвою «Південноросійський машинобудівний завод». У 1924 р. отримав нову назву «Ленінська кузня». У довоєнний період спеціалізувався на випуску річкових суден. На заводському мітингу в перший день війни пролунали слова: *«...Наш багатомільйонний радянський народ відповість вітчизняною війною, і ворог буде знищений»*.

29 червня було отримано наказ міністерства про евакуацію в тил. Здійснювалася вона залізницею і по Дніпру. Евакуйовані цехи «Ленінської кузні» були розміщені на базі суднобудівного заводу ім. Горького в місті Зеленодольськ Татарської АРСР. Усього було відправлено 500 вагонів різного устаткування, кораблі, що рухалися річкою, на жаль, довелося затопити у Дніпрі та Ушкалці (притока Дніпра), а команди суден і робітники змушені були діставатися Мелітополя і Ореховська пішки, а вже звідти залізницею їхати на Волгу.

Як відбувалась евакуація і що пережили люди залишаючи рідні домівки у Києві? Відповідь можна отримати, ознайомившись зі звітом керівництва заводу від 17 липня 1941 р. *«...вагонів з людьми було відправлено всього лише 20 одиниць з робітниками відділу капітального будівництва (3 та 5 липня). Решта робітників та їх сім'ї їхали разом з обладнанням, матеріалами та напівфабрикатами у вантажних вагонах або навіть на відкритих платформах»*. Схожу картину змальовує і заступник головного інженера з хімічного машинобудування заводу М. М. Регулянт: *«...На одній з платформ зробили з фанери курінь, в якому й жили всю дорогу»*.

Загальна кількість вивезених людей на середину липня становила: відправлені суходолом всього 5185 осіб, у тому числі 1682 робітники заводу, 1331 робітник евакуювався Дніпром, суп-

роводжуючи готові судна та корпуси, у які було завантажено частину корабельного обладнання та напівфабрикати.

На Сході завод розгортає серійний випуск бронекатерів та інших бойових суден, різної зброї, розпочинає масове виробництво боєприпасів.

У записках, зроблених робітниками цеху № 6, можна прочитати: *«Запущена в дію перша партія деталей, але справа просувається погано. Все нове незнайоме, на жаль, графік ще не витриманий»*. З часом настрої серед робітників змінюються: *«Усі без винятку беруться за справу з новими силами. Кожен крок нової технології простежено і доведено до свідомості всіх робітників. Розпочалося масове виробництво деталей»*.

Це дало разючі позитивні результати — випуск боєприпасів, у порівнянні з довоєнним часом, збільшився у 24 рази. І це в умовах, коли колектив цеху у своїй більшості становили жінки і підлітки.

Величезна роль у хорошій роботі «Ленінської кузні» в роки евакуації належить конструкторському бюро, начальником якого з серпня 1941 р. був О. Б. Байбаков. В КБ виконували важливі завдання та замовлення фронту. За короткий термін було перероблено креслення кораблів — внесено значні спрощення, що суттєво скорчувало терміни їх будівництва. На початку 1942 р. на заводі розгортається серійний випуск бронекатерів та інших бойових кораблів.

Конструктори заводу взяли участь у конкурсі Народного Комісаріату кораблебудівної промисловості на найкращу конструкцію реверсивної муфти. Як найбільш вдалому, Їхньому проєкту на конкурсі присуджено перше місце, і завод отримав замовлення на виготовлення дослідного зразка.

Як і на інших підприємствах тилу, на «Ленінській кузні» розпочинається збір коштів до фонду оборони. На заводі систематично проводилися недільники, і зароблені на них кошти йшли на потреби оборони. Робітники відраховували від своїх заробітків значні суми на будівництво танкових колон, на придбання подарунків для солдатів, у фонд допомоги сім'ям військовослужбовців та інвалідам війни. Вже перебуваючи у визволеному Києві *«колектив заводу, враховуючи великі витрати на воєнні потреби країни, вносить зі своїх власних заощаджень*

на будівництво танкової колони «Киянин» 140 тис. крб.». Ініціаторами збору коштів на будівництво танкової колони стали «формівники Рихлецький (500 крб.), Конюшевський (500 крб.), Гришин (400 крб.), слюсар Садовников (700 крб.), інженер Павленко (1000 крб.)».

До Києва заводчани «Ленінської кузні» починають повертатися у перший же день після визволення міста. Вже 7 листопада у рідному Києві пролунав перший заводський гудок заводу, який сповістив про початок його відновлення. Робітники підприємства стали ініціаторами швидкого відродження з руїн як заводу, так і міста.

Ось що писала про це газета «Радянська Україна» 22.11.1943 р.: «...Робітники заводу самотужки рухали єдиний токарний верстат, виготовляючи на ньому деталі, потрібні для ремонту устаткування; на річці Либідь збудували греблю, що дало змогу отримати електроенергію і воду; відремонтували локомотив на 120 кінських сил та генератор на 80 кВт, це дало змогу виготовляти важливі деталі для будівництва мосту». Вже в лютому 1944 р., звертаючись до колективу, директор заводу сказав: «За короткий час стали до ладу всі основні цехи нашого підприємства. Як не нівеличили завод німецько-фашистські окупанти, все таки зараз ми вже виконуємо урядове завдання».

У розореному війною Києві постійно збільшуються обсяги робіт. З Астрахані прибувають бойові катери, які мають бути добудовані на «Ленінській кузні». Для відновлення Київського залізничного мосту через Дніпро завод виробляє значну кількість великих поковок та інших металевих виробів. Одночасно з відходів власного виробництва виробляються товари широкого вжитку: відра, лопати, пічне лиття.

Уже на 1 листопада 1944 р. «підприємство виконало річний план з валової продукції на 102,5 %; заводом запущене в дію бесемерівське устаткування і одержана перша власна сталь; 3 листопада пішов у перший рейс заново відбудований на заводі пароплав «Ілліч»».

У 1882 р. на околиці Києва почало працювати невелике підприємство, яке отримало назву «Київський чавуноливарний і механічний завод». Спочатку його розмістили у двох кам'яних

та трьох дерев'яних будівлях. Працювало на підприємстві близько 30 робітників. Після революції завод дістав назву «Більшовик». Він спеціалізувався на виробництві різноманітної продукції для підприємств широкого профілю.

У червні 1941 р. це підприємство, як і всі інші, жило у звичному режимі. Ще 21 червня завод працював на повну потужність — усі три зміни, а вже вранці 22 червня неподалік впали перші ворожі бомби. Війна входила в життя заводу. Того ж дня відбувся велелюдний мітинг трудового колективу. В прийнятій резолюції, висловлювалася впевненість у перемозі над фашизмом. Завод терміново переключився на виконання фронткових замовлень. Сталеливарники, чавуноливарники та котельники почали виготовляти протитанкові перешкоди — так звані «їжаки».

Під час оборони рідного міста трудівники «Більшовика» будували бронепοїзди, виконували інші фронткові замовлення. Заводський колектив ремонтував гармати і міномети, випускав снаряди та інші боеприпаси, різноманітний шанцевий інструмент, ракетниці тощо. Для прискореного ремонту військової техніки спеціальні групи робітників безпосередньо виїздили на вогневі позиції.

29 червня 1941 р. було отримано розпорядження Головхімашу про евакуацію обладнання і особового складу: частково до Костроми, а більшу частину підприємства — на Урал у Свердловськ на майданчик заводу Уралхімаш, що саме будувався. Частину робітників направили у м. Дзержинськ Горьківської області. Те, що відбувалося в осінні й зимові дні 1941 р. на будівельних майданчиках, зовсім не було схоже на звичайне будівництво. *«Під соснами, з яких звисали електричні лампи — працювали верстати. Тут же, поблизу, автогенники різали сталь, сиплючи на сніг золотисті іскри. Біля палаючого горна ковали кували розпечений метал».*

У надзвичайно стислі строки під керівництвом директора «Більшовика» В. П. Курганова, у січні 1942 р. на Уралі було створено нове потужне підприємство.

З січня по березень 1942 р. випуск валової продукції на підприємстві подвоївся, а товарної — зріс утричі. Значно зросла і продуктивність праці. Вже через чотири місяці після при-

буття заводу до Свердловська з його під'їзних колій відправили першу партію оборонної продукції для фронту.

Колектив евакуйованого «Більшовика» для зміцнення бойової могутності Червоної армії бере активну участь у передплаті державних воєнних позик. У 1942 р. передплата на підприємстві сягнула 108% місячного фонду заробітної плати робітників. Восени того ж року на території Тамбовської і Саратовської областей розпочинається збирання коштів на виготовлення військової техніки. Слід зазначити, що він не припинився і після повернення до визволеного Києва: *«...заводський колектив, слідуючи патріотичному прикладу кращих людей нашої Батьківщини зібрав зі своїх власних заощаджень 130000 крб. на будівництво танкової колони «Київ» — в знак звільнення столиці України».*

1943 р. став часом нових здобутків і звершень. За успішне виконання завдання Державного Комітету Оборони завод було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, директора В. П. Курганова, бригадира ковалів-котельників Ф. Є. Дациюка — орденами Леніна, головного технолога О. Т. Акопжанова, ливарного майстра П. Ф. Верещака, котельників В. К. Волошина і М. К. Бебка, слюсарів Б. Б. Щеславського і М. І. Шишеніна — орденами Трудового Червоного Прапора.

Одночасно з трудовими звершеннями продовжувалася розбудова підприємства і до кінця 1943 р. завод, кістяком якого був колектив «Більшовика», практично повністю сформувався. Монтаж обладнання проводили власними силами у найважчих умовах, дуже часто без відповідних підйомних засобів. Особливо відзначилися при цьому начальник ділянки М. Коваленко, інженер-електрик В. Хмельовський, теплотехнік А. Леонкевич, каменяр-пічник К. Іскра.

6 листопада 1943 р. колектив підприємства облетіла звістка — радянськими військами звільнено столицю України Київ. На місці заводу «Більшовик» німці залишили самі руїни. Але, вже 8 листопада на роботу прийшли перші шість робітників — столяр, мідник, тесляр, скляр, коваль та сторож. 10 листопада розпочав свою роботу відділ кадрів, який здійснював набір робітників та комплектацію адміністративного апарату.

В результаті проведених колективом 15 недільників, заводську територію очистили від битої цегли та руїн. На початок червня

1944 р. стали до ладу заводська електростанція, 2 вагранки і понад 20 одиниць технічного устаткування.

З середини цього року починає планомірно зростати випуск готової продукції для фронту. Одночасно розпочинається випуск товарів народного споживання для потреб мирного населення (на «Більшовику» вироблялися чайні і столові ложки, сковороди, кухонні плити). До 1 листопада колективом заводу, як писала газета «Радянська Україна» від 15 листопада 1944 р., був виконаний річний виробничий план, подібні повідомлення друкувалися і в «Правді України»: *«річну програму 1 листопада виконав на 104,3% завод «Більшовик»*». А вже до кінця року план було виконано на 141,5%.

1945 переможний рік відкрив нові трудові горизонти. У відбудову підприємства активно включилася одна з найбільших будівельних організацій міста — «Київпромбуд», результатом чего стало зведення кількох нових цехових приміщень. Для робітників спорудили житлові будинки загальною площею 10 тис. квадратних метрів. Відкрилися нові дитячі ясла та дитсадок на 300 дітей.

У ході індустріалізації СРСР 23 березня 1934 р. Постановою Раднаркому УСРР було прийнято рішення про будівництво у Києві заводу верстатів-автоматів. Того ж року розпочалося його будівництво, а на червень 1941 р. на ньому вже працювало 2429 чоловік.

22 червня 1941 р. роботу підприємства було порушено, проте він продовжував виконувати план першого півріччя. Незважаючи на нальоти ворожої авіації (кілька бомб вибухнуло на його території), завод безперерійно нарощував випуск військової продукції — мін, які класифікувалися тоді, як вироби № 45 і № 75.

3 липня 1941 р., після отримання Наказу Наркома розпочинається евакуація підприємства*. Планувалося евакуювати верстатобудівний завод до м. Кизел Пермської області.

* Як і на інших підприємствах евакуації підлягали кваліфіковані спеціалісти. Однак частина їх відмовилася залишати свої домівки, майно і їхати у невідомі далекі краї. Щоб відвернути загрозу зриву забезпечення підприємств робочою силою, прокуратура оголошувала таких людей дезертирами і притягала до судової відповідальності. Спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільний вихід з підприємств і порушення трудової дисципліни встановлювався строк «відсидки» в ГУТАБу від 3 до 5 років.

Всього було відвантажено 5 ешелонів (233 вагони). Вже до середини серпня підприємство було в Кизелі — прибуло 436 верстатів, 13 одиниць ковальсько-пресового обладнання, кольоровий метал, різальний, вимірювальний та допоміжний матеріал; більша частина напівфабрикатів, усі комплектуючі, архів.

Запуск першої черги заводу планувався на 19 вересня 1941 р., але вже 27 серпня, першим введений у дію цех № 4 розпочав випуск продукції оборонного призначення.

В найкоротші терміни київські верстатобудівники в нових умовах відновили виробництво своєї основної продукції — токарних автоматів, конче необхідних багатьом заводам для випуску зброї та боєприпасів, проте уже в грудні основною продукцією заводу стали деталі, вузли, готові вироби для фронту.

В Кизелі колектив підприємства поповнювався за рахунок місцевого населення, а також молоді зі Смоленської та Вологодської областей. Переважно це були 14–15-річні підлітки, які замінили тих, хто пішов на фронт. Для прискореного навчання було створено гуртки технімуму, стаханівські школи, організовано технічні консультації.

Досвід ветеранів заводу передавався молоді і народжував нових героїв праці. Це сприяло тому, що за зразкове виконання урядових завдань Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 січня 1943 р. завод нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Високих державних нагород удостоєно трудівників заводу: директора Б. А. Бершадського, головного інженера І. В. Борисенка, начальників цехів Б. Є. Ратнера, І. Б. Кирноса та багатьох інших. Серед тих, хто відмінно виконував особливо відповідальні завдання, були: завідувач бюро наладки верстатів-автоматів І. І. Василенко та головний механік заводу С. В. Капустянський.

Поступово вирішувалися побутові питання: протягом року на заводі було відкрито 5 їдалень, медпункт, дільнична амбулаторія, організовано дитсадок на 150 місць, підсобне господарство. Влітку діяв піонерський табір.

Розширювався спектр військової продукції заводу: вироблялися танкові вузли, кульові установки для кулемета, поворотні механізми, запор башти, захист перископу, міни, ротні міномети, для ВМФ — бронебійні снаряди.

Після поразки німецьких військ під Сталінградом, у час, коли розпочинається звільнення Лівобережної України, на верстатобудівному заводі розгортається змагання за право називатися бригадою на честь «Визволення Києва». Першою це почесне звання виборола бригада, у складі якої були переважно 16–18-річні хлопці. Працюючи на збиранні бойових механізмів танків Т-34, молоді робітники виконували не менше 150% норми.

5 листопада 1943 р. територію верстатобудівного заводу в Києві було звільнено батальйоном Червоної армії під командуванням Героя Радянського Союзу Івана Журби, а вже через чотири дні розпочинається відбудова підприємства. 9 листопада з Харкова прибула перша група спеціалістів у складі п'яти чоловік. Відбудову почали з організації ремонтних робіт у робітничому селищі — підготовки житла, їдальні. За короткий термін було організовано виробництво металевих деталей для дерев'яного мосту через Дніпро. У перших числах грудня в приміщенні ремонтно-механічного цеху організовано виготовлення макетів танків для обладнання фальшивих позицій. Відповідно до рішення Державного комітету оборони від 26 лютого 1944 р. і наказів Народного комісара верстатобудування № 59, 484, 1860 і 843 розпочалося відновлення виробництва багатопшпіндельних універсальних автоматів типу 1261, що передбачало до 1 січня 1945 р. довести виробничу потужність до 100 верстатів на рік.

Говорячи про діяльність вище названих підприємств Києва, потрібно згадати і про бойову звитягу колишніх працівників заводів — тих, хто вкрив своє ім'я невмирущою славою на полі бою. Серед них — двічі Герой Радянського Союзу М. З. Бондаренко, Герої Радянського Союзу Л. М. Павліченко, М. У. Кондратович, В. А. Ульянов, М. М. Внуков, М. М. Целак, Б. О. Хлуд, В. Г. Яковенко С. І. Миронов, І. А. Третьак, Т. П. Хандога

Крім того, на території кожного із цих підприємств у роки окупації діяли підпільні організації. Вони створювали великі складнощі для роботи німецької адміністрації.

Сучасна історична наука, дещо по-іншому оцінює результати діяльності київських підприємств під час ворожої навали, ніж це було характерно для післявоєнних монографій заводських керівників. Що саме відбувалося на їх територіях під час окупації вдалося встановити лише останніми роками: «промис-

ловість Києва була практично повністю зруйнована. Німці з великими труднощами відновили лише дрібні підприємства та окремі цехи крупних заводів».

На 5 квітня 1942 р. було відновлено окремі цехи заводів «Більшовик», «Арсенал», «Ленінська кузня», діяльність яких пристосували для обслуговування потреб армії: ремонту гармат, автомобілів, паровозів та випуску інших видів воєнної продукції.

За даними на 15 травня 1942 р., на авторемонтному заводі № 1, на верстатобудівному заводі та на авіазаводі № 43 німці ремонтували танки. Ними було відновлено консервну фабрику та дріжджовий завод, продукція яких повністю йшла на потреби армії та відправлялася до Німеччини.

Незважаючи на те, що поблизу залізничного вокзалу працювала електростанція ТЕЦ, у місті відчувався гострий дефіцит електроенергії.

Події Великої Вітчизняної війни переконливо довели, що без самовідданої і успішної роботи тилу, був би неможливий переможний наступ Червоної армії, яка зрештою зламала хребет німецькому вермахту.

Тил був цитаделлю армії, яка героїчно боролася з ворогом. В умовах війни його велетенський потенціал вдалося використати з максимальною користю для потреб фронту. Вагому роль у цьому відіграло подвижництво наших земляків — робітників, інженерів, вчених, митців евакуйованих з Києва у східні райони СРСР, які працювали на Перемогу, не шкодуючи сил.

Джерела та література.

- Фонди НМІВВВ, КВ-215875, Г-76126.
- Фонди НМІВВВ, КВ-215848, Г-76099.
- Фонди НМІВВВ, КВ-153623, Г-61494.
- Фонди НМІВВВ, КВ-217140, Г-76584.
- Фонди НМІВВВ, КВ-207545/14, Г-72926/14.
- Фонди НМІВВВ, КВ-11113, Г-416.
- Фонди НМІВВВ, КВ-4250, Г-224.
- Фонди НМІВВВ, КВ-215852, Г-76104.
- Фонди НМІВВВ, КВ-11113, Г-416.
- Фонди НМІВВВ, КВ-217136, Г-76580.

Фонди НМІВВВ, КВ-4250, Г-224.

Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ.— К., 2000.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В 6 томах.— Т. 2.— М., 1961.

Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб).— Київ–Львів, 2003.

История ордена Ленина завода «Ленинская кузница».— К., 1967.

Завод «Ленинская кузница».— К., 1962.

50 лет «Ленинской кузнице».— К., 1946.

История завода «Арсенал» имени В. И. Ленина.— К., 1986.

Куркотов О. Орденосный «Арсенал».— К., 1968.

Байбаков О., Кац Р. Героїчні сторінки.— К., 1968.

Лебедь Г. Н., Склярєнко Е. М., Соловьєв Д. Г. Люди и годы завода Большевик(1882–1982).— К., 1982.

Завод «Більшовик».— К., 1967.

Савельєв Ю. К. Молодістю народжений (історичний нарис до 65-річчя Київського верстатобудівного заводу).— К., 1999.

Киевский станкостроительный.— К., 1984.

ВИДАТНІ КИЯНИ

Яніна ПУЧКОВА,
провідний науковий співробітник
відділу міського побуту
Музею історії міста Києва

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-БОТАНІК С. НАВАШИН

Серед імен відомих дослідників ботанічних знань, що увійшли в історію, ім'я академіка Сергія Гавриловича Навашина посідає одне з почесних місць. Це зумовлено, насамперед, низкою зроблених ним визначних відкриттів, які мали важливе значення для різних галузей ботанічної науки.

Життєвий шлях вченого, небагатий на зовнішні події, але він був сповнений глибокого внутрішнього змісту і осяяний світочем справжньої і натхненної наукової творчості. Сергій Гаврилович залишив дуже коротку автобіографію, написану ним у 1926 р.

Його батько Гаврило Іванович був лікарем у великих маєтках впливового сановника того часу графа Нессельроде. Народився він у родині збіднілих дворян Калузької губернії, і всі його родичі перебували на військовій службі. Збереглося ім'я батькового дядька С. Навашина, одного з учасників оборони Севастополя, який загинув при останньому штурмі Малахового кургану.

Родина Г. Навашина була великою — 4 дочки і 3 сини. У 1863 р. не стало батька сімейства. Однак, мати С. Навашина Єлизавета Андріївна, жінка енергійна, на ті часи досить освічена, знаходить вихід зі скрутного становища. Разом із старшою сестрою Ганною вони відкрили невеличку приватну школу для підготовки дітей до навчальних закладів. Цього вистачило, щоб дати всім дітям середню освіту. Сам Сергій Гаврилович, ще будучи гімназистом, з 14 років почав давати платні уроки невстигаючим учням молодших класів.

У старших класах гімназії у вільний час, читав, займався колекціонуванням, конструюванням фізичних і хімічних приладів. Улюбленими заняттями влітку були катання на човні, риболовля і мисливство. Він гарно малював. Його малюнки — це справжні художні твори. Добре розумівся на обладнанні для проведення дослідів — оптичному і механічному пристроях мікроскопа.

По закінченні у 1874 р. гімназії за родинною традицією, Сергій Гаврилович стає студентом медико-хірургічної академії у Петербурзі. Відвідувати заняття було не обов'язково, тому він відвідував лише деякі. Здебільшого його місцеперебуванням була хімічна лабораторія, керівником якої на той час був кращий музикант серед хіміків і кращий хімік серед музикантів, професор хімії і видатний російський композитор І. Бородин, автор знаменитої опери «Князь Ігор». Невдовзі робота у малолюдній хімічній лабораторії переросла у дружні стосунки між її керівником І. Бородиним та майбутнім визначним вченим, на той час іще молодим студентом С. Навашиним. Ця дружба не переривалася до самої смерті великого композитора.

У 1884 р. І. Бородин і С. Навашин жили на дачі у с. Павлові, Звенигородського повіту, де композитор закінчував свого «Князя Ігоря». З огляду на ту обставину, що І. Бородин був значно старшим за С. Навашина, той, вірогідно, перебував під його впливом, тож згодом Сергій Навашин дійшов висновку, що медична робота не його шлях. Склавши іспит за чотири курси Академії, він вступив на другий курс природознавчого відділення Московського університету, після закінчення якого у 1881 р. залишився у ньому викладати, а згодом викладав у Петровській с/г Академії і Петербурзькому університеті. Викладацькій роботі С. Навашин приділяв значну увагу.

Праці Сергія Гавриловича, присвячені березі, з'явилися в 1894–1896 роках, у тому числі й головна його праця — «Про звичайну березу і морфологічне значення халазогамії», що стала результатом підготовки дисертації на ступінь доктора. Російські ботаніки, зокрема петербурзькі, могли переконатися у правильності висновків Навашина, що впливали з його доповідей та результатів досліджень. Водночас у Західній Європі перші повідомлення вченого сприймалися з певною недовірою.

Однак майстерно виконані, ілюстрації, якими були доповнені роботи з цього питання, переконували.

«Незвичайна історія про звичайну березу», як назвав це відкриття І. Бородін, була не уявною фантазією вченого, а результатом точного спостереження, відкриттям неабиякої важливості і значення. Відтоді ім'я С.Навашина увійшло до розряду імен корифеїв науки, і кожна нова його праця ставала подією в ботанічній літературі та очікувалася з великим інтересом.

Роботою з халазогамії блискуче починається період діяльності Сергія Гавриловича, пов'язаний з його перебуванням у Києві. Оскільки саме 1894 р. С. Навашина було запрошено на кафедру морфології та систематики рослин у Києві. Він їде, забираючи з собою невеличкий мікроскоп і мікроном, супроводжуваний найкращими побажаннями своїх друзів.

У Києві С. Навашин продовжує інтенсивно працювати над питаннями ембріології однопокривних. Він досліджує проходження пилкової трубки у ліщини, вільхи, волоського горіха та в'яза. Практично щороку публікуються нові його роботи з цієї теми. На основі його робіт вчений з о-ва Ява М. Трейб (директор знаменитого тропічного ботанічного саду у Бейтенборзі) переглядає власну систему з цього питання.

Спираючись на відкриття, зроблені С.Навашиним, відомий віденський вчений Р. Веттштейн детально розробляє власну систему в цій галузі і надсилає Сергію Гавриловичу свою фотографію, де його сфотографовано на тлі таблиць з робіт вченого.

Основну свою роботу «Про звичайну березу...» С. Навашин представив як докторську дисертація і захистив її в Одеському університеті 1896 року.

У Київському університеті С.Навашин читав не лише курс морфології і систематики рослин, а й певний час, викладав анатомію рослин. У своїх лекціях він приділяв багато уваги викладу загально-біологічних еволюційних і філософських питань. Під час викладання курсу він, за відгуками його учнів, майже обходився без таблиць і діапозитивів. Однак, розуміючи необхідність ілюстративного супроводу в педагогічній діяльності, особливо для морфології рослин, С. Навашин під час лекцій ілюстрував розповідь малюнками, які робив крейдою на дошці.

Не вважаючи викладання основною своєю роботою, він любив учити, але це навчання розумів як живе спілкування учнів з учителем у процесі безпосередньої дослідницької роботи.

Упродовж двадцяти років (1894–1914) С. Навашин очолював ботанічний сад при київському університеті, який на той час став предметом постійної уваги і зацікавлення вчених багатьох країн світу. Ботанічний сад приваблював численних відвідувачів не лише чудовою колекцією рослин, — на його території з 1908 по 1913 роки розміщався невеликий зоологічний сад.

У Києві навколо С. Навашина стали гуртуватися учні, головним чином зі студентів університету і молодших викладачів. Одним із перших був Н. Цингер, який виконав, під керівництвом Сергія Гавриловича, свою магістерську дисертацію з ембріології хмелю та коноплі. Серед учнів молодшого покоління був і син вченого — М. Навашин.

Переїхавши до Києва, родина Навашиних оселилася у передмісті Святошин (за 10 верст від міста), де вони придбали дачу, і жили тут усією родиною цілий рік.

На дачі С. Навашин облаштував невеличку лабораторію, де за термостат слугувала невелика залізна сушильна шафа, що підігрівалася маленькою лампочкою з лампадною олією. Вчений інтенсивно працює у цій лабораторії, відвідуючи університет лише у дні лекцій.

Після лекції Сергій Гаврилович приходив до лабораторії знайомитися з роботами своїх учнів «большим архиерейским служением». Ставився «ведёрный самовар» — кожен з учнів демонстрував кращі свої препарати і з хвилюванням очікував на вердикт учителя. Пізніше, за загальним столом, за склянкою чаю тривало обговорення. Обговорювалися наукові та газетні новини. Ці дні спілкування дослідників-початківців зі своїм учителем вносили новий життєдайний струмінь творчої ініціативи в науку.

У серпні 1898 р. в Києві, під час засідання X з'їзду натуралістів і лікарів, Сергій Гаврилович Навашин зробив доповідь, яка називалася «Нові спостереження... *Lilium Martagon*...» Своє відкриття науковець проілюстрував виготовленими власноруч кольоровими таблицями. Хоча рослини родини лілейних були вже детально досліджені в лабораторіях Бонна й Парижа, ця

доповідь зробила сенсацію в колах ботаніків-цитологів. Відомий ботанік і знавець цієї теми Е. Страсбургер писав з приводу цього відкриття, як про сюрприз, *«який робить честь прозорливості та спостережливості того дослідника, який зміг це зробити»*.

Одразу після першого повідомлення про своє відкриття на з'їзді, С. Навашин публікує з цього приводу дуже коротке повідомлення німецькою мовою без ілюстрацій у Бюлетенях Академії Наук і, перервавши свої дослідження, їде в наукове відрядження на о-в Ява.

Цій подорожі сприяла одна обставина — особисте знайомство С. Навашина з професором Трейбом, коли той приїздив до Києва. Сергій Гаврилович отримав запрошення відвідати знаменитий ботанічний сад на о-ві Ява.

Матеріальні кошти на поїздки надала Академія наук зі спеціальної стипендії, заснованої за клопотанням того ж Трейба. Так, у 1898 р. вчений виїхав на о-в Ява, де й провів півроку. Про цю поїздку С. Навашин писав у своїй біографії: *«Особой выгоды в научном отношении от этой поездки я не получил, если не считать за необходимость, чтобы натуралист раз в жизни видел океан и тропики»*.

Повертався він до Києва через Марсель та Відень. Професор уперше виїхав за кордон, ставши вже прославленим вченим, у повному розквіті творчих сил, не як учень, а як почесний гість. Його науковий авторитет був надзвичайно високий. Лаборації в Києві стали місцем паломництва для вітчизняних та іноземних вчених: М. Трейб, Б. Німець, К. Мюллер та інші. Наукові установи відзначають його заслуги обранням своїм членом. Зокрема, Сергій Гаврилович обирається членом-кореспондентом РАН (1901), йому присуджується премія ім. В. Бера (1904), стає членом-кореспондентом Баварської АН (1908), членом Лондонського Ліннеєвського товариства (1911), дійсним членом РАН і ординарним членом АН в Упсарі (1918), почесним членом Московського товариства випробувачів природи (1923), членом Всеукраїнської АН (1924), членом-кореспондентом Американського ботанічного товариства (1925).

С. Г. Навашин стає головою кількох Всесоюзних з'їздів ботаніків, почесним головою двох Міжнародних з'їздів — ботані-

чного в Ітаці (США, 1927) і генетичного в Берліні, віце-президент Конгресу ботаніків у Кембриджі (1930), ініціює створення «Російського ботанічного товариства».

Роки з 1902–1908 були роками певного затишшя у науковій діяльності Сергія Гавриловича. У цей період він займався справами Київського товариства натуралістів, будівництвом школи у Святошині, організовував екскурсії на природу з дорослими й дітьми, чимало часу приділяючи мисливському полюванню, риболовлі, прогулянкам.

Саме до цього періоду життя видатного вченого належить і спроба участі у політичному житті країни після революції 1905 р. Саме він був «вибірником» у Державну думу, що мало для нього певні наслідки, оскільки з настанням реакції його було позбавлено підвищення у наступний чин (дійсного статського радника) та чергових нагород.

Тимчасом С. Г. Навашин продовжує свою наукову діяльність. Відомий берлінський клініцист Лейден надіслав до Києва свого асистента, аби той ознайомився з препаратами, а також методикою дослідження, сподіваючись віднайти ключ до пізнання злоякісної пухлини в організмі людини. Однак, у 1915 р. через погіршення стану здоров'я та за порадою лікарів С. Г. Навашин переїздить на південь, до Тифліса. Починає викладати в грузинському університеті та політехнікумі. У 1923–1929 рр. С. Г. Навашин очолює Біологічний інститут ім. К.Тімірязєва у Москві. Після смерті дружини Олександри Савеліївни Сергій Гаврилович залишає посаду директора інституту і переїздить у Дитяче село (м. Пушкін).

10 грудня 1930 р. С. Г. Навашина не стало. У Москві, в колумбарії зберігається його прах в урні у формі гільзи і мікроскопічного об'єкта.

Використані джерела:

1. *Транковський Д. А.* С. Навашин. 1857–1903.— М., 1947.
2. Ботанічний сад ім. акад. О. В. Фоміна. 1839–1989.— К., 1989 р.
3. *Навашин С. Г.* // БСЭ.—Т. 17.— С. 556.

Анатолій КОНЧАКОВСЬКИЙ

старший науковий співробітник

Літературно-меморіального музею Михайла Булгакова

Музею історії м. Києва.

СЕСТРА МАСТЕРА

И дым Отечества нам сладок и приятен.

А. С. Грибоедов

В конце декабря 1893 г. в Киеве в семье молодого доцента Киевской духовной Академии А. И. Булгакова родился третий ребенок. Вслед за Мишей, которому было всего лишь два года и Верой, родившейся в 1892 г., появилась еще одна девочка. Афанасий Иванович и Варвара Михайловна назвали дочку Надеждой. Маленькую Надю, как и всех своих детей, растила и воспитывала Варвара Афанасьевна, которая, по свидетельству близких, была нежной и заботливой, хотя строгой и требовательной мамой.

Когда Наде не исполнилось еще и двух лет, родители облюбовали для семьи квартиру на Кудрявском переулке в доме, принадлежавшем дочери старшего коллеги Афанасия Ивановича В. Н. Петровой. Булгаковым была предоставлена уютная пятикомнатная квартира на втором этаже особняка, в которой нашлось место и для кабинета главы семьи, и для гостиной, и для родительской спальни с отдельным ходом в детскую. Позже здесь, на древнем урочище Кудрявец родились Варя, Коля, Ваня и Лёля. С этим домом связаны самые лучшие воспоминания о беззаботном детстве всех его юных обитателей. Кроме удобного дома у них был просторный, огороженный со всех сторон двор, утопающий летом в цветах с прелестным садом, где щебетали птицы, порхали разноцветные бабочки и где дети могли вдоволь развиться на свежем воздухе.

К сожалению, конкретных свидетельств о раннем детстве никто из них не оставил. Известно, что еще в начале тревожного 20-го века во многих интеллигентных семьях велись дневники, которымверяли не только свои сокровенные мысли, но и четко фиксировали текущие события жизни.

Повзрослев, закончив четвертый класс гимназии, таким дневником обзавелась Надежда и вела его регулярно.

Беседуя в конце теплое московского мая 2008 г. с дочерью Надежды Афанасьевны Еленой Андреевной Земской — крестницей М. А. Булгакова, я узнал, что она, рискуя многим, все же сохранила мамины дневники. В настоящее время продолжает разбирать эти своеобразные свидетельства эпохи, и в ближайшее время готовит их публикацию. Возможно, в скором времени можно будет узнать много нового о непростой судьбе большой киевской профессорской семьи, давшей читающему миру Мастера.

Однажды московские любители творчества М. А. Булгакова попросили Надежду Афанасьевну рассказать о своей семье. Она согласилась и, разыскав в личном архиве дневниковые записи, подготовила публичное выступление. 27 января 1967 г. перед большой аудиторией вспоминала она времена беспечального детства, тревожной юности и рассказывала о своем знаменитом брате. Когда в 1988 г. готовилось издание книги «Воспоминания о Михаиле Булгакове», составители решили воспользоваться материалами устного выступления Надежды Афанасьевны, для чего обратились к ее дочери. Елена Андреевна расшифровала магнитную пленку и любезно предоставила издательству распечатку. Листая страницы этой книги можно почувствовать живой рассказ родной сестры писателя:

«Мы очень дружили детьми и дружили потом, когда у нас выросла семья до десяти человек. Ну конечно, мы ссорились, было всё что хотите, мальчишки и дрались, но доброжелательность, шутка и ласка,— это то, что выковало наши характеры... Ещё одно качество передал нам отец. Отец обладал огромной работоспособностью. Например, моя обязанность была заниматься до обеда с младшими братьями. Одна из работ — это штопка носков братьев, дыры были с кулак величиной».

Как рассказывала нам в конце 90-х годов прошлого столетия, проживавшая в Новосибирске дочь Варвары Афанасьевны — Ирина Леонидовна Карум, Надя, как и все её старшие сёстры, училась в немецкой гимназии. Женская немецкая гимназия находилась на Лютеранской улице, рядом с кирхой. Ког-

да семья Булгаковых переехала на Подол, девочки добирались на Печерск, где учились, на трамвае, бывшем еще всем в диковинку.

Эта гимназия отличалась от других учебных заведений города исключительной требовательностью к поведению и «строгой внешности» учащихся. Совершенно не допускались какие-либо вольности в одежде и причёске. Только форма и никаких украшений.

За малейшее нарушение девочек не допускали к занятиям и немедленно вызывались родители. Многие предметы в этом учебном заведении излагались на немецком, хотя углублённо изучались и другие иностранные языки. Вот почему, закончив гимназию все её питомцы, в том числе и Надя, хорошо знали немецкий. Многим выпускницам это очень пригодилось в их дальнейшей жизни, особенно во время войны.

«Хотя мы жили на Украине — потому все говорили по-украински, но у нас всё-таки было русское воспитание. Но Украину любили — отмечала Надежда Афанасьевна... Родители, между прочим, как-то умело нас воспитывали, нас не смущали. Ах, что ты читаешь? Ах, что ты взяла? У нас были разные книги. И классики русской литературы. Были детские книги. Из них я и сейчас помню целыми страницами детские стихи. И была иностранная литература. И вот эта свобода, которую нам давали родители не повлияла на нас плохо...»

«Когда отец умер, мне было 13 лет...»

И далее:

«У нас в доме интеллектуальные интересы преобладали. Очень много читали. Прекрасно знали литературу. И очень любили музыку. Я жадно люблю музыку, которая звучит постоянно в квартире. Репертуар от Вагнера, Листа, Бетховена до Ойфы...» «Мы посещали киевские театры. Любили театр Соловцова. Но увлечение оперой преобладало... Меня спрашивали: Надя, вам надо писать до востребования? Я говорю, а зачем? Мама наши письма не читает...»

Как уже отмечалось, с раннего детства было уважительное отношение не только к старшим, бережно относились к чувствам детей.

Как рассказывала нам в конце 80-х годов Екатерина Петровна — дочь профессора П. П. Кудрявцева — коллеги Афана-

сия Ивановича, что проходя по Андреевскому спуску, равняясь с домом, где жили Булгаковы, очень часто можно было слышать, особенно в теплое время года, доносившиеся из окон их квартиры исполняемые на фортепьяно музыкальные произведения, преимущественно классического репертуара. Ведь семья их была очень музыкальна. В гостиной стояло два пианино. Все дети брали уроки музыки, а Варя училась в консерватории. Да и сам Михаил, имея от природы приятный баритон, мечтал стать оперным артистом, для чего посещал учителя пения. Правда, признавалась Екатерина Петровна, я только раз слышала его голос, доносившийся из их квартиры.

Но вернемся к рассказу Надежды Афанасьевны: *«Уже гимназистом старших классов Михаил Афанасьевич стал писать по-серьезному: драмы и рассказы. Он выбрал свой путь — стать писателем, но сначала молчал об этом... В конце 1912 года Михаил дал мне прочесть свои первые рассказы, и тогда сказал мне: — Вот увидишь я буду писателем...»*

И в дальнейшем старший брат выделял Надю из всего семейства, когда желал поделиться своими мыслями и планами на будущее.

Уже в те годы Михаил уважал мнение Нади, считая ее умным, справедливым и уравновешенным человеком.

А вот что пишет Надежда Афанасьевна К. Г. Паустовскому, соученику старшего брата по Императорской Первой Киевской гимназии: *«...наш дружный детский, а потом юношеский коллектив, эта кипучая, деятельная жизнь семьи, наша семейная спайка не могли не оставить следа на всю жизнь. Семья воспитала в нас чувство дружбы и долга, научила работать, научила сочувствию, научила ценить человека...»*

«Я думаю, что подкупающий лиризм и сердечность «Дней Турбиных», некоторых страниц «Белой гвардии»... идут оттуда — из сердечной связи нашей семьи, от здорового дружного семейного коллектива. Киев брат нежно любил до конца своих дней...»

Жизнь профессорской семьи, как и вообще жизнь интеллигенции Российской империи, в начале трагического XX века, была очень непростой. Рост капитализма, сопровождающийся усилением классовой борьбы, депрессией, стачками, террорис-

тическими актами. Все это вызывало брожение умов и тревогу за завтрашний день.

Опираясь на свои дневниковые записи Надежда Афанасьевна пишет: *«Пахнет рыбой и постным маслом. Мальчики /Коля и Ваня/ сегодня причащались. Миша ходит и клянет обычай поститься, говоря, что голоден страшно... он не говеет... Миша защищает теорию Дарвина и где я всецело была на его стороне»*.

И далее: *«У меня такая жуткая терпимость к чужим мнениям. У Миши терпимости не было»*.

Споры *«на мировые проблемы»* продолжались все время как только молодежь собиралась вместе.

Осенью 1912 г. Надежда отправляется в Москву на Высшие женские курсы. Курсистка сразу с увлечением принялась за учебу. Слушала лекции известных ученых, принимала участие в семинаре Д. Н. Ушакова, автора знаменитого словаря. Изучала польский, латынь и церковно-славянский языки. Грезил о любимом Киеве. Планировала в дальнейшем посвятить себя науке.

А когда на Рождество Надежда приезжает домой, в дневнике появляются такие строчки: *«Смех, смех, смех, шумный, несмолкаемый, шутки, шум, музыка, калейдоскоп милых лиц: мама, сестры, братья...»*

Долго говорили сегодня (22 декабря) с Сашей Гдешинским и Мишей и натолкнулась на массу интересного... Конечно, они значительно интереснее людей, с которыми я сталкивалась в Москве, и я бесконечно рада, что могу снова с ними говорить». И далее цитата из дневника: *«Миша недавно в разговоре поразила меня широтой и глубиной своего выработанного мировоззрения... своей эрудицией»*.

Следует отметить, что значительная часть дневниковых записей принадлежит перу еще совсем юной девушки, которая только становится на путь самостоятельной жизни.

Как отрадно, что эти записи, хранимые семьей Надежды Афанасьевны, сохранились, и их не постигла судьба многих дневников, которые велись современниками Надежды. Ведь в сталинское лихолетье, боясь доверить бумаге свои, даже детские мысли, их владельцы в спешном порядке избавлялись от такой «крамолы».

Наши современники, к сожалению, редко обращаются к дневниковым записям, в результате чего нередко пропадают важные и значительные звенья в жизни многих людей.

Однако не всегда такие записи отражали действительность, случались и неточности, и ошибочные суждения.

Так, например, в дневнике Надежды неверно указано место рождения первенца в семье Булгаковых. По ее утверждению, он родился на Госпитальной улице. Однако, как документально подтвердили исследователи жизни и творчества писателя Т. А. Рогозовская и А. С. Ершов, Михаил Булгаков родился на Подоле в доме № 28 на Воздвиженской улице, которым владел настоятель Крестовоздвиженской церкви протоиерей Матвей Бутовский. Квартиру в этом доме снимал молодой преподаватель Киевской духовной академии А. И. Булгаков с женой Варварой Михайловной, где (3) 15 мая 1891 года у них родился сын Михаил.

Уже в наше время этот дом постигла судьба многих исторических зданий города, связанных с именами знаменитых киевлян. Попустительство властных городских равнодушных чиновников уничтожило эту мемориальную постройку. А ведь в этом доме явился миру создатель романов «Белая гвардия» и «Мастер и Маргарита»!

Однажды Надежда поверяет своему дневнику и такое: *«Миша откровеннее всех со мною».*

Это важное сообщение, поскольку и в дальнейшем отношения Михаила и Надежды были доверительными. Они не только поверяли свои сокровенные мысли но и часто приходили друг другу на помощь. Сохранилась их переписка, но далеко не вся.

В своих письмах Михаил просит сестру, живущую в Москве, сообщить о столичных новостях, о ценах на основные продукты, о литературных и театральных премьерах, просит Надю прислать ему книги. В письме из Вязьмы от 3 октября 1917 г. брат пишет: *«...обращаюсь к тебе с просьбой — пиши, если только у тебя есть время на это, почаще ко мне. Для меня письма близких в это время представляют большое утешение... Узнай, какие есть в Москве самые лучшие издания по кожным и венерическим на русском или немецком языках и сообщи мне...»*

Следует отметить, что не только со старшим братом у Надежды Афанасьевны были хорошие и доверительные отношения. Варвара Михайловна также ценила мнение своей дочери, которая уже давно покинула родные пенаты и обосновалась в Москве.

Нет ничего удивительного в том, что сразу после свадьбы Михаила, не бывшей совершенно в планах матери, она решается поделиться своими горестными раздумьями именно с Надеей.

И вот 2 мая 1913 г. Варвара Михайловна шлет дочери письмо, в котором подробно описывает, как болезненно восприняла она женитьбу старшего сына.

Из Киева мать регулярно пишет Наде, сообщая ей не только о важных, но и незначительных событиях семейной жизни. Так, например, 15 октября 1915 г. она сообщает дочери, что в этот день ее посетили Миша с Тасей, и о чем они с ней говорили.

Когда глубокой осенью Михаил и Татьяна Булгаковы покинули холодный неустроенный Киев и отправились в Белокаменную, они по приезду в столицу обратились к Надежде. Она со своим мужем Андреем Земским проживала на Садовой улице в перенаселенной коммунальной квартире, занимая там скромную комнатку. Как раз в это время семья Земских по делам службы Андрея должна была переехать в Царское Село под Петроградом. Таким образом, их комната освобождалась и досталась Михаилу и Тасе. Со временем, брат всю эту квартиру, в которой ему очень уж не сладко жилось, назовет «нехорошей», и «вселит» в нее в романе «Мастер и Маргарита» Воланда с его многочисленной свитой.

Как рассказывала нам на Андреевском спуске Инна Васильевна, вспоминая семью отцовских квартирантов, Надежда Афанасьевна с детства была «идейным» человеком. Она отличалась от всех братьев и сестер тем, что как никто любила справедливость и порядок, любила трудиться, нежно заботилась о младших.

Зять Михаила Булгакова, Леонид Сергеевич Карум в своих частично опубликованных мемуарах отмечает: *«Приехала из Москвы старшая сестра Вареньки, Надежда. Она кончила историко-филологический факультет Высших женских курсов Герье в Москве и была невестой Андрея Михайловича Земского.*

Оба были социал — демократами по убеждению, но к счастью, в партии не состояли».

В беседе в конце 70-х годов Татьяна Николаевна Булгакова-Кисельгоф рассказывала, что когда она отправилась в Каменец-Подольский, куда М. А. Булгаков получил назначение в Госпиталь Красного Креста, на вокзале её провожала Надя.

Подсаживая Тасю в вагон, она положила в её карманы кучу прокламаций и листовок социалистической направленности. *«Хорошо, что я эти бумажки выбросила как только сошла с поезда. Не дай Бог, если бы их увидел Михаил Булгаков, он бы меня убил — призналась Татьяна Николаевна».*

У Надежды Афанасьевны в браке с Андреем Михайловичем Земским было три дочери. Лена — старшая, она умерла в раннем детстве. В 1923 г. у них родилась Ольга, в 1926 году — Елена, крестница — Михаила Булгакова.

В настоящее время Елена Андреевна, профессор, доктор филологических наук, известный филолог. Ученый с мировым именем, перу её принадлежат монографии по многим разделам языкознания. Автор книги «Михаил Булгаков и его родные», вышедшей в 2004 г. в Москве. Владелица архива семьи Булгаковых—Покровских, переданного ей по наследству Надеждой Афанасьевной.

Получив в столице достойное филологическое образование, Надежда Афанасьевна сразу же включилась в педагогическую работу. Начала с того, что в средней школе преподавала русский язык и литературу. Убедившись в высоком профессионализме и организаторских способностях молодого специалиста, ее вскоре назначили директором школы. Эту школу Надежда Афанасьевна очень любила и возглавляла долгие годы, пока не наступили в стране страшные годы репрессий. В 1931 г. был арестован её муж известный филолог А. М. Земский по нелепому обвинению в том, что он принимал в своём доме мужа сестры Надежды — Леонида Сергеевича Карума, бывшего в прошлом белым офицером.

Сразу же Надежду Афанасьевну с двумя детьми выселили из квартиры на дальнюю окраину Москвы в барак без элементарных удобств, а её уволили с работы. Но Надежда Афанасьевна не опускала рук, а обращалась во все властные структуры,

всеми силами стараясь добиться освобождения любимого человека.

Она ездила к нему с детьми в красноярскую ссылку, Казахстан и в другие места заключения и ссылки.

«Борьба за освобождение отца — пишет их дочь Елена Андреевна в своей книге «Михаил Булгаков и его родные» — всё-таки принесла успех. В декабре 1934 г. Андрею Михайловичу было разрешено вернуться в Москву».

После освобождения он преподавал в различных учебных заведениях столицы. В начале войны добровольно записался в народные ополченцы, но ополченцем был недолго. Его комиссовали по состоянию здоровья. Ссылка не прошла для него даром.

В 1941 г. семья Земских эвакуируется в Куйбышев, но вскоре возвращается из-за дефицита в столице специалистов-филологов. Андрей Михайлович продолжил прерванную научную и педагогическую работу, а через год после окончания войны на 55 году жизни скончался от тяжелой болезни.

В тяжелые послевоенные годы, оставшись без мужа, Надежда Афанасьевна растила и воспитывала дочерей, много и плодотворно работала в школе.

В конце 50-х годов она впервые после войны посетила Киев, который всегда нежно любила. И первым делом она посещает родительские могилы. Надежда Афанасьевна часто приходит на Байковое кладбище, где нашли свой вечный покой Афанасий Иванович и Варвара Михайловна Булгаковы. Можно с уверенностью утверждать, что памятник на могиле родителей Михаила Булгакова сохранился благодаря заботам его сестры Надежды.

Во время пребывания на своей малой родине, куда ее постоянно тянуло, Надежда Афанасьевна частенько появлялась и на Андреевском спуске.

Давно покинули Булгаковы уютный дом «под крутейшей горой» и теперь в нем жили наследники хозяина дома Василия Павловича Листовниченко. Гостья из Москвы хорошо помнила свою младшую подругу детства Инну. Она со своей семьей, перебравшись с первого на второй этаж, занимала примерно половину квартиры, которую в начале XX века снимала семья Булгаковых.

Всегда в гостеприимном доме Инны Васильевны находилась отдельная комната для подруги детства. Сестра писателя любила прогулки по улицам старого города, любила «Дом Турбиных». А когда появлялась на Андреевском спуске в доме № 13, любила, удобно устроившись в кресле у окна, смотрящего на многоярусный сад разросшийся на летописной Уздыхальнице, читать книги. Их было много в библиотеке Валерия, старшего сына Инны Васильевны.

Тогда же московская гостыя доверительно рассказывала хозяйке и ее детям Валерию и Ирине о романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита», в ту пору, а было это в 1962 г., о нем никто и ничего не знал.

Однажды в период летних каникул Надежда Афанасьевна привезла в Киев машинописную копию повести своего брата «Собачье сердце», которая еще не скоро будет опубликована на родине М. А. Булгакова и, сопроводив ее трогательной надписью, подарила хозяйке дома.

Со временем я тоже стал обладателем такого раритета, после того, как Инна Васильевна разрешила мне снять копию с этого экземпляра.

Когда в библиотеке популярного журнала «Огонек» впервые были опубликованы «медицинские» рассказы Михаила Булгакова «Записки юного врача», Надежда Афанасьевна, зная по рассказам брата о подробностях его жизненных коллизий в качестве земского врача в медвежьем углу Смоленщины, написала к ним предисловие, которое, к сожалению, еще не напечатано.

Надежда Афанасьевна всегда оставалась самым близким человеком для старшего брата и нежные чувства к нему сохраняла до конца своих дней. Сразу после кончины матери Варвары Михайловны она по зову сердца старалась быть объединяющим началом большой Булгаковской семьи, члены которой волею судеб оказались разбросанными не только по разным городам, но и по разным странам. Осознавая ответственность за сохранение памяти своей семьи в жуткие годы сталинского лихолетья каким-то чудом сумела сберечь не только свои дневники, но и весь накопленный за многие годы семейный архив. Благодаря ей стали известны многие страницы жизни и творче-

ства гениального писателя-киевлянина, её брата — Михаила Булгакова.

Оставив работу в школе и выйдя на заслуженный отдых, Надежда Афанасьевна продолжала трудиться. Нередко выступала с воспоминаниями о своём знаменитом родственнике, вела занятия с иностранными аспирантами, пополняла, обрабатывала и приводила в порядок обширный булгаковский архив. Она с удовольствием посещала Киев — город её юности, где консультировала режиссера А. В. Варпаховского, готовившего к постановке в 1956 г. в Киевском русском драматическом театре им. Леси Украинки пьесу «Дни Турбиных». К сожалению, эта интересная постановка так и не была осуществлена из-за запрета её местными властями.

Как рассказывала нам Елена Андреевна Земская, в архиве матери до сих пор хранятся несколько оригинальных фотографий этого неосуществленного спектакля, над которым работали выдающиеся актеры Украины.

А 17 июня 1971 г. в Москве, не справившись с тяжелой гипертонией, Надежда Афанасьевна ушла в Вечность.

Елена ЗЕМСКАЯ,
доктор филологических наук
(Москва)

ИЗ ДНЕВНИКА НАДИ БУЛГАКОВОЙ

24 декабря 2008 года исполнилось 115 лет со дня рождения моей матери Надежды Афанасьевны Булгаковой-Земской. Эта публикация о дневнике, который мама вела с 1909 по 1916 гг.: начала гимназисткой, а закончила, получив высшее образование. Дневник — колоссальный, в нём 1154 страницы. Все они аккуратно пронумерованы. Дневник состоит из отдельных листочков размером в страницу обыкновенной тетради. Записи сделаны то карандашом, то чернилами, чаще чёрными. Некоторые записи повторяют написанное ранее, но зачёркнутое. Многие неразборчиво, Надя Булгакова позднее делала вставки разного рода (примечания, добавления пояснения). Часть вставок она дает под знаком звездочки (*).

Моя публикация — рассказ о десяти первых страницах дневника, она содержит много цитат из него. Вот начало дневника:

1909. Киев, Андреевский спуск, дом 13.

«Я в 5-м классе. 1909 год. 7-го января. Какая я странная, гадкая, смешная! У меня был, оказывается, свой собственный, свой хороший мир, у меня были мои тетрадки (дневник), а тут вдруг я полгода болтаюсь, ничего не делаю, не пишу ни строчки и, под влиянием минуты, жгу свой дневник, только потому, что Соня закричала: “Жги, жги!” — Боже, какая я дикая, глупая! Сейчас я с головой окунулась в этот мир, просмотрела все мое старое, перечла и... умилилась сердцем. Да, у меня был, есть и будет мой собственный хороший (“главный”) мир. Теперь я понимаю Мишу Книповича, когда он говорит: “Вот бы я свое сочинение прочел, ах, как прочел бы!” И я бы прочла, вот бы прочла!..»*

* Соня Мухортова, жившая у нас зимой 1908 г. — на воспитании у мамы. (Она училась на курсах, где мама была тогда

директрисой). Следующая дата — через три недели: 29-го января 1909 г. Надя возвращается к событиям прошлого, которые ее волнуют, и снова рассказывает, как она сожгла свой первый дневник: «...Я немножко поколебалась, потом бухнула его в огонь... А на другой же день стало так жалко, <...> даже сердце защемило, не вернешь ведь, не вернешь, <...> А жаль, так жаль, что ничего не уцелело от того времени мечтаний, от времени моей ссоры с Вандой, от времени «Цогояя»**, времени мечтаний и бросаний из стороны в сторону... <...> Впрочем, что жалеть, не вернешь ведь, не вернешь».

Необходимо пояснить словечко «цогояй». Вот как объясняет его сама Надя: «Цогояй (Яйцо с перевернутыми слогами и вставленным в середину слогом го) так мы прозвали жившую у нас летом на даче квартирантку, старую деву, очень заботившуюся, чтобы ей к утреннему завтраку были сварены “яички”».

Далее идет переход к другой теме. Надя пишет: «За то время, как я не писала, все кругом страшно изменилось: начать уже с того, что я пишу не на парте, а на столе, п. ч. [потому что] у нас в эту зиму в первое полугодие жила Соня Мухортова [фамилия вписана позднее], меня переселили к Варе, потом на Рожд. [ество] Соня уехала, я вернулась к себе, потом Соня не вернулась, “застрадала скоропостижно головн. болями” (т. е. не захотела учиться), и я осталась здесь на ее столе, а парту дали Ване [младшему брату]. Эта зима началась очень весело, так и продолжалась; ещё в начале занятий, в Буче, мы устраивали вечера, танцевали; потом были мои и Верины именины, потом так “просто” вечера, вечеринки etc..., etc... Эта осень вообще была чудная... <...> Вера Афанасьевна развернулась во всю, танцевали, танцевали. Мы были с Мишей Книпович в малороссийском театре два раза. Очень сошлись с Розовыми, Дима — чудо! Он уже женат, уже дети есть. Жена его... да что таить правду, мне не понравилась, и я знаю почему... стыдно! А Димка — прелесть! Другие говорят, что жена его симпатичная! Стыдно, Надя! А Димка — прелесть! 4-го января у нас был вечер, было маленькое концертное отделение, Миша и Вера пели дуэт “Ванька-Ганька”, я декламировала “Растворил я окно!”, потом на бис “Говорят я мила...” ...»

Было чудно весело, Димка был такой веселый, танцевал... <...> Занятия мои эту зиму идут хорошо, хотя могли бы быть лучше, по франц. Ольга Николаевна¹¹ дуся, у нея я сразу получила пять с минусом. Она прелесть, что за человек, чуткая, милая, утная, красноречивая, красивая. С Женей Якуб.¹², с которой я страшно подружилась, она в таких хороших отношениях. Они любят друг друга. О. Н. с ней доступна. Я решила себе, что, значит, можно, решила я добыюсь этого <...>

У меня на столе справа стоит карточка О. Н., слева — М. Г. ¹¹ Когда я поднимаю глаза, то на меня смотрят два темных, глубоких, серьезных глаза; иногда мне кажется — она смеется, и всегда, всегда следит за мной; за эти несколько дней она удержала меня от нескольких глупостей, и я думаю, всегда буду удерживаться, глядя на это лицо. Вот и сейчас глаза смотрят ласковей и улыбаются мне... Боже, какая я глупая и смешная, — словно институтка! Право! Ну, до свиданья, до следующ. раза, постараюсь, чтобы он был поскорей...

Да, сейчас я написала стихотворение — “Старый замок!” <...>

Следующая дата:

«9 февраля. Вторник. Только что кончила все уроки, сейчас пойду поиграю, потом сяду читать, затем спать. Лягу сегодня рано. Сегодня я решила писать серьезно: мне уже 15 лет¹¹, пора понять себя и то, что я хочу. Себя то я понимаю, а жить иногда приходится, как хотят Вера, мама, Миша, Варя, словом все — только не я.

Давно уже, когда я начала писать свой первый дневник, злополучный дневник, у меня в душе зародилось желание чего то, какой то идеал... Он никогда не выливался на бумагу, у меня тогда вообще мало что выходило из моих излияний. А теперь я запишу все, что думала недавно, все это время. Как надо жить: здесь дома кругом меня нет никого, кому бы я показала, что пишу, что думаю, кто и что мне нравится; значит, мне придется жить своей собственной внутренней жизнью, никому не известной. Правда, я сошлась крепко с мамой, но все-таки она не поймет теперь, да и никогда: я

глупа еще, глупее по своим взглядам, чем она думает... Так поставлю же себе за правило: если у меня нет никого, кому бы я излила всю душу, то ни с кем не пускаюсь в полу-откровения и в туманные разговоры о своих чувствах и переживаниях. Понятно... Это раз! Потом стараться быть проще со всеми, быть "простой и милой", но, конечно, всегда уметь во время ответить и отпарировать. Быть со всеми приветливой и вежливой — это третье; не давать очень много воли своему языку, но стараться и не молчать, как истукан,— это по отношению к другим. Дома же — стараться успевать все сделать во время; быстрее учить уроки, шить, штопать чулки, "работать", читать. Скоро роспуск на Масленицу, в четверг, тогда я повеселюсь (побежусь), а на первой неделе поста приведу в порядок дела учебные и домашние, прочту побольше, словом — займусь делом. А на Масленицу у нас проектируется прогулка на санях в Брвавары (в пятницу), а в воскресенье хотим поехать маскарадом к Розовым. Чудно будет, если удастся! ... Теперь я читаю чудную книгу "Школьные характеристики"; когда кончу, опишу, что за книга и как она на меня повлияла».

Надя начинает новую запись на следующий день: «Вторник 10-го февраля. Великий пост. Жизнь идет спокойно и скучно после Масленицы. А на масленой было так хорошо: в пятницу по страшной мятели мы поехали на санях в Брвавары¹⁵¹; весело было страшно; все укутанные, завязанные, в теплых санях мы не мерзли и хохотали и пели все время. Приехав домой, мы немножко послушали пение баритона (Свинцова), потом пошли баньки; в субботу мы с Верой были на вечере в гимназии; я сходила с ума: (ждала Ольгу Николаевну) не сводила глаз с дверей, жала Лелины¹⁶¹ руки, пищала; а потом я сидела около прохода, а О. Н. подошла ко мне (ай!), поговорила (я сделала глупость, не встала, но, может быть, сойдет), потом она все время была такая симпатичная, такая ласковая. Милая О. Н., я вас так люблю! Я сделалась такая глупая и восторженная, как институтка! Теперь первая неделя поста, надо заняться делом, как я себе обещала, впрочем, я отчасти это уже исполнила. Сегодня выучу уроки и сделаю несколько примеров по алгебре, в четверг возьму у Ванды, когда

будем на катке, французский и в четверг же выучу его. Ванда моя совсем бесится на катке, но, впрочем, не мне об этом писать. Сегодня я из церкви зашла на каток, мы с Вандой поговорили по душам, Бэлла (?) покатала Лелю (младшую сестру, ей было тогда около семи лет) в кресле; Леля, бедная, замерзла».*

** «Ванда Егер — самая близкая моя подруга в средних классах (4-м, 5-м). Потом мы разошлись, т. к. разошлись наши интересы, подруги у Ванды стали другие, которые мне не нравились».*

Запись этого дня кончается так: «В воскресенье на масляной мы у Розовых не были, но зато у нас были Свинцов, Гдешинские и Богдановы. Мы производили считку “Ревизора”, раздали роли, а на Пасху будем играть его. Но, конечно, мы много урезали т. ч. [так что] от моей роли ничего не осталось. Борис, играющий Аммоса Федоровича, тоже недоволен, и вот мы решили секретно сюрпризом поставить им “Предложение” [пьеса Чехова]. В воскресенье, когда решена репетиция, Борис придет раньше, и мы прорепетируем наше; участвуем Миша, Боря и я. Как бы чудно, если бы все вышло. Было бы так хорошо! Ну, иду ужинать».

* * *

От публикатора:

Нужен ли этот рассказ о начальных страницах дневника Нади Булгаковой? Кому это интересно? Я думаю, что интересно. Эти страницы вводят нас в прошлое, в начало XX в. Они показывают течение жизни в семье Булгаковых и интересны как свидетельство истории и культуры не только для булгаковедов. Все определялось церковным календарём (Пасха, Рождество, Масленица, Великий Пост...) и — для детей — гимназической жизнью (каникулы, роппуск на каникулы, уроки ...).

Дневник рисует нам, какие общие правила жили в семье Булгаковых. Каковы были развлечения, отдых, жизнь в гимназии, домашние «дела». Не менее важно, что эти начальные страницы дают нам представление о личности Нади Булгаковой —

пятнадцатилетней девочки. В ней юношеская восторженность, романтичность («словно институтка») совмещаются с умением веселиться (забавы на катке, маскарад, катание на санях), любовью к разным видам искусства (слушает пение и музыку, танцует, пишет стихи, декламирует, ставит пьесу). Эти черты были свойственны всем членам семьи Булгаковых. Но у Нади были и свои особенности. Она начала вести дневник гимназисткой 3-го класса и сожгла его, как полагалось делать взрослым (был обычай: «дневники жгут»). Надя уже в 15 лет размышляет над тем, *как надо жить*, ставит перед собой цель и стремится ее достигать. Ее отличает организованность, самодисциплина, что присуще не всегда и взрослым, зрелым людям. Вероятно, это был результат семейного воспитания, но прежде всего (я думаю) пример отца. Веселость, жизнерадостность матери (Варвары Михайловны) и трудолюбие, целеустремленность отца (Афанасия Ивановича) создали характер Надежды Булгаковой. Недаром она — единственная из всей семьи — уехала в Москву учиться и сохранила материалы киевского семейного архива Булгаковых, вывезла их в тяжелые двадцатые годы в Москву.

Е. Земская

Комментарии и дополнения к статье Е. Земской

В музее Булгакова в ноябре отмечают не только именины Михаила — 21-го, но и 5 числа непременно поздравляют Елену Андреевну Земскую, дочь Надежды Афанасьевны Булгаковой. Она не только профессор, доктор филологических наук, лингвист, работы ее знают все, изучающие русский язык, она — племянница и крестница Михаила Булгакова. И еще — крестная мама киевского музея писателя. Елена Андреевна продолжает работать над своими научными статьями, но — наконец-то — решила печатать страницы дневника своей мамы.

В музее готовится выставка, посвященная 115-й годовщине со дня рождения Надежды Афанасьевны.

Послесловие

Было время, когда киевляне, осаждавшие кабинеты чиновников, писали на доме № 13 по Андреевскому спуску «Дом Булгакова», «Дом Турбиных», надписи замазывали, но они появлялись снова и снова...

Первым биографом Булгакова, безусловно, является Надежда Афанасьевна Булгакова-Земская, его младшая сестра. Об этом свидетельствует ее переписка с С. И. Бамдасом, хранящаяся в Российском государственном архиве литературы и искусства. Проложил булгаковскую тропу Виктор Платонович Некрасов. Его очерк, опубликованный в журнале «Новый мир» (1967, № 8), стал не только путеводителем для читателей Булгакова, на него откликнулись те, кто встречался с Михаилом Афанасьевичем в жизни, а не только в письмах. (Одной из первых написала ему Елена Сергеевна Булгакова, вдова писателя). Письма Некрасова к Е. С. Булгаковой долгое время были под запретом в архиве Булгакова. (Они опубликованы в киевском сборнике 2005 года). А письма Некрасова к Надежде Афанасьевне хранятся в архиве Отдела рукописей в Санкт-Петербурге.

Каждое из этих писем является бесценным кладом информации, проливающим дополнительный свет на жизнь великого писателя. Одно письмо, которое цитирует Некрасов в «Записках зеваки», нужно прочесть особо внимательно. Оно дополняет наши представления о сестре писателя Булгакова и о нем самом.

Письмо Самуилу Бамдасу от Надежды Булгаковой-Земской

Москва. 3.10.1955 г.

Уважаемый Самуил Исаакович!

Я получила Ваше письмо. У меня имеются все те сведения о жизни и творчестве Михаила Афанасьевича Булгакова, которые Вас интересуют. Я работаю сейчас над биографией и очерком творчества брата — драматурга и романиста. Нужный Вам и для Вашего словаря материал я подготовлю. Естественно, что для этого понадобится некоторое время. Но у

меня возник ряд вопросов, на которые я хотела бы получить ответ. Словарь, над которым Вы работаете, создается Вами одним или над ним работает какой-нибудь коллектив? Если последнее, то из кого состоит этот коллектив? Кем будет издаваться этот словарь? Готовится ли он по заказу какого-нибудь издательства? Вам нужны просто данные, перечень фактов или очерк, статья? Будет ли напечатан мой текст краткой биографии М. А. Булгакова, который я Вам пришло, или Вы — на основании моих данных и того, что имеется в энциклопедиях, — составите сами биографический очерк? Последнее надо знать, потому что от этого зависит форма, в которую мне следует облечь просимые Вами сведения. Наконец, как понимать — «в объеме 1,5–2 листков бумаги»: в объеме 1¹/₂–2 страниц рукописи обычного формата?.. в объеме 1¹/₂–2 почтовых листков?.. Уточните. Если Вас не затруднит, уважаемый Самуил Исаакович, прошу Вас ответить на интересующие меня вопросы. Думаю, что нам следовало бы встретиться и поговорить лично обо всём, что касается поднятого Вами вопроса.

Примите мой привет.

Н. Земская-Булгакова

Почтовая открытка
Москва
Ново-Кузьминский поселок
Н.-Выхинская ул., д.10
Самуилу Исааковичу Бамдасу

От Н. А. Земской.
Москва И-128
Ростокинский городок Моссовета
4-я линия, д. 8, кв. 4.

Многоуважаемый Самуил Исаакович!

Я подготовила для Вас просимые Вами сведения, но не отсылаю их Вам, потому что хочу дать их раньше на просмотр

вдове Михаила Афанасьевича — Елене Сергеевне Булгаковой. Она несомненно сделает ценные добавления и уточнения. Но сейчас Елены Сергеевны нет в Москве. (Она была в отсуствии весь январь). Как только она вернется, я передам ей материалы, и после ее просмотра мы немедленно свяжемся с Вами. Это будет около 15 февраля. Примите мой привет.

Н. Булгакова-Земская

26/1.56.(РГАЛИ, 3137-1-83.)

Письмо В. П. Некрасову

10.XI.67.

Дорогой Виктор Платонович!

1-го ноября я получила Ваше письмо с двумя фотографическими снимками. За фото и внимание благодарю очень. Снимки доставили мне большое удовольствие, даже радость. Елена Сергеевна, тоже получившая снимки, их хвалит.

Я до сих пор люблю Киев и чувствую его родным городом, хотя давно покинула его, училась с 1912 г. на Высших женских курсах в Москве; учась там, тосковала по Киеву и семье ужасно (семья оставалась в Киеве). Я приезжала домой в Киев только на каникулы: зимой и на лето. В годы гражданской войны я странствовала по разным городам и селам с мужем. А теперь долго уже живу в Москве с дочкой и внучкой. Но ближе Киева у меня города нет. Когда я вышла на пенсию, я прежде всего помчалась в Киев. Это было в 1956 г. Тогда я видела в Киеве постановку «Дней Турбиных», которую готовил режиссер Варнаховский (сейчас он ставит «Дни Турбиных» во МХАТе). Тогда, в 1956 г., постановку этой пьесы «зафезал» Украинский Союз советских писателей при благосклонном участии Украинского Министерства культуры (министр Бабийчук). Но это — тема особого рассказа.

А после 1956 г. я стала ездить в Киев почти каждое лето. Жила у друзей детства. наших родных в Киеве уже тогда никого не оставалось. Тянули меня к себе (и теперь тянут) Днепр

и Десна. Два раза я совершила на пароходе путешествие Киев-Херсон, ездила в Канев, в Чернигов и близкие дачные места вверх и вниз по Днепру.

Конечно, в каждый приезд ездила в Бучу, где когда-то была наша дача. И в каждый приезд обязательно посещала дом № 13 на Андреевском спуске, — посещала семью, живущую в нашей бывшей квартире. Это семья дочери домовладельца — инженера Василия Павловича Листовниченко («Вас. Лис.»). Он покинул Киев в первые годы после революции и умер вне Киева, где и когда, не знаю.

Близости с Кончаковскими у меня не было (это теперь фамилия Инны).

Весной этого года Вы посетили нашу бывшую квартиру на Андреевском спуске (разыскали-таки!) в доме № 13 и беседовали с Инной Васильевной Кончаковской, дочерью Листовниченко. Вы пишете мне, что «вдруг» пожалели Инну Васильевну и Вам грустно, что она на Вас обиделась. А я, грешный человек, ничуть не пожалела ее, а сказала сердито: «Так ей и надо!» Вы дали ей урок, но пойдет ли он ей на пользу, не знаю. Ведь не говоря уже о том, что она неприятно, враждебно, злорадно говорила о писателе Михаиле Булгакове, как бы сводя какие-то счеты (вставка: мелкие, обывательские), она и всю нашу семью, даже маму попыталась задеть. Она плохо помнила и мало знает о жизни нашей семьи, по-моему, она нашу семью не понимала. Но это не остановило ее в ее «сообщениях», и она бойко и много наговорила и такого напутала, что я теперь не знаю, как и распутать. А стоит ли распутывать? «Она, по-видимому, не очень умна, эта дама», — так пишете Вы мне — (это мягко сказано). А я добавлю: и не умна, но самоуверенна, и избалована с детства, и не добра. Инна не уважает людей, и ей не дано понимать их. Исключение она сделала, говоря о нашей семье, для нашего брата Николая: «Умница был». Да, верно. Он, брошенный, одинокий, без помощи и поддержки на улицах Югославии, выбился; тяжким трудом завоевал возможность учиться, окончил университет в Загребе и стал в Париже ассистентом профессора д'Эрреля, открывшего бактериофаг; а после смерти д'Эрреля был Directeur scientorium института его имени. Получил серебряную медаль за свои научные

труды. Жизнь Николая Булгакова стоит описания. Мы переписывались с ним. Я просила его написать свои воспоминания. И он хотел. Но он умер, не успев сделать этого. Умер после долгой и трудной болезни в июне 1966 г., похоронен на кладбище в Париже. О смерти его были объявления и некролог в газете «Русские новости» (это просоветская газета). У меня есть снимок его могилы. Инна не сочла нужным умолчать о судьбе Коли и Вани, ни секунды не подумав, имеет ли она право говорить о них, не зная подробностей их жизни, не спросив разрешения у нас, у родных. О Коле можно писать с гордостью. А о Ване я сейчас не имею вестей. Судьба его трагична... Я была бы очень рада, если бы могла поверить, что на маленькой эстраде в русском ресторане «У водки» Вы видели действительно Ваню. Но Ваню Вы не видели. Это я пишу только Вам и прошу об этом никому не сообщать. А написанное в Вашей очерке не исправлять. О Николае Инна сказала: «Умница был». Но ведь у нас вся семья (родители и дети) была умная, могу сказать, не хвастая. Я уже не говорю о Михаиле, который даже на фоне этой семьи выдавался (?-Т.Р) своими разносторонними и яркими способностями, своей безудержной поражающей фантазией, своим острым умом, своей прозорливостью. И вот о таком человеке Инна не нашла других слов, как бездарный, невежущий и т. п. Увидела она Михаила только с обывательской точки зрения (иначе она видеть не могла), так и описала Вам. А он был стремительный, язвительный, ироничный, могущий убить словом, смело говорящий в глаза убийственные слова. Паустовский пишет о Михаиле-гимназисте: «Его беспощадный язык, которого боялись все» («Далекие годы», глава «Господа-гимназисты»). Я написала Инне, что все читают что-то (так поняла Инна) Мишино. Это что-то «Мастер и Маргарита» (я написала ей название романа, но ей было неинтересно, и она не сочла нужным запомнить и уж, конечно, не читала).

Не знаю, стоит ли утруждать ваше внимание исправлением ошибок Инны. (Но) Кое-что я скажу. Варя — самая веселая (это верно), 4-я в семье, на гитаре не играла, она кончила киевскую консерваторию по классу фортепьяно, была пианисткой. Вера, старшая из сестер (2-я в семье после Михаи-

ла) пела, училась пению; замужем за офицером никогда не была; ее муж никогда не был выслан. Мой муж был филолог, русский. Ни у кого из сестер Булгаковых мужей немцев не было. Варя — прототип Елены Турбиной. Миша прекрасно, тонко уловил черты ее характера и облика, рисуя Елену Турбину. Но Вы сами хорошо написали в Вашем очерке: «...может и выдуманная, наполовину, на четверть — героев Булгакова». Ведь каждый выдуман на сколько-то, по-своему, со своими индивидуальными чертами. Если и есть прототипы, то они, герои — не фотографии. И муж Елены Турбиной, Тальберг, тоже выдуман на сколько-то.

Прочтя Ваш очерк, муж сестры Веры сказал мне: «Ну, и вранье же о семье Булгаковых наговорила Инна!» И знаете, мне уже надоело опровергать вранье Инны. Ведь если в Киеве совершают паломничество в «квартиру Турбиных», то и меня здесь осаждают вопросами. Инну с ее «информацией» поняли, в особенности те, кто знал нашу семью, и теперь часто меня спрашивают: «Что правда? Что ложь? Как было?» Несколько человек, знающих нашу семью, осуждают Вас (за неточность информации), что Вы положились на информацию «глупой мецанки», «злой бабы» (это не мое выражение, а тех, кто говорил со мной) и выставили в некрасивом свете семью Булгаковых; говорят, что Вы ведь от И(н)ны (Васильевны) узнали, что есть в Москве родные писателя, надо было бы обратиться к ним. Но, представьте, я так не думаю. Болезнь помешала мне вмешаться в это дело до напечатания очерка, значит, судьба: пусть будет так, как получилось. («Записки зеваки» В. Некрасова). Но еще замечание я все-таки сделаю. Отец умер в 1907 году в 48 лет. Маме тогда было 37 лет. Инна произносит загадочную фразу, в которую она, по-видимому, хотела вложить что-то двусмысленное: «Со смертью отца все изменилось. Мать, насколько мы поняли, отделилась». Ничего «они» не поняли. Врач, «живший там, наверху, против Андреевской церкви, очень приличный человек» стал нашим отчимом (вставка: но не сразу). Когда подросли младшие, мать обвенчалась с этим врачом в Десятинной церкви и переехала в его квартиру (Андреевский спуск, д. 38), где жила с отчимом и нашей младшей сестрой Еленой (Лелей) до своей

смерти в 1922 г. А квартиру (в № 13) отдала старшим детям — с их женами и мужьями. Против выражения «воцарилась безалаберщина» я протестую. В № 13 было шумно,людно, весело, но безалаберщины не было — все работали. Отчима звали Иван Павлович Воскресенский. Мы, дети, его любили и очень уважали. Это был человек высокой морали и долга. Кончил свою жизнь отчим в Казахстане, куда попал не по своей воле, уже после смерти нашей мамы. Весной этого года ему исполнилось 90 лет. Умер он в мае этого года в г. Джамбуле, уважаемым врачом, награжденным орденом Трудового Красного Знамени. Его знал и уважал весь город, хоронили торжественно. Незадолго до своей смерти он прислал мне большое и хорошее письмо. Я ему ответила.

Вот так рвутся одна за другой давние семейные связи, и я остаюсь все больше и больше в одиночестве. Кем? Летописцем? Я написала письмо в Киев сыну Инны Кончаковской (он врач-хирург). Инне мне писать не захотелось, да и дочь отсоветовала — безнадежно. В моем письме к сыну Инны была главная мысль: лучше ничего не сообщать, чем сообщать недостоверные, не отвечающие действительности сведения.

Заканчиваю свое письмо просьбой. Я люблю ваши книги. Но мне не удалось прочитать «Путешествие в 3-х измерениях», и сейчас я его не могу достать. Если у Вас оно есть, если это Вас не затруднит, то захватите его, когда поедете в Москву. Я прочту, если надо вернуть, верну с благодарностью. Марине привет я, конечно, охотно передам. Она будет ему очень рада. Только вряд ли правильно назвать ее моей приятельницей: по возрасту она мне во внучки годится, да и знакома я с ней очень мало. Письмо, как видите, я написала Вам огромное. Читайте терпеливо (если хватит терпения). А когда будете в Москве, нагряньте ко мне. И думаю, что нам будет о чем поговорить. Шлю сердечный привет.

Н. Булгакова-Земская.
11.XI.67.

(Письма Надежды Булгаковой-Земской подготовила к публикации старший научный сотрудник киевского Литературно-мемориального музея М. Булгакова Т. А. Рогозовская).

Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ,
завідувач відділу міського побуту
Музею історії міста Києва

АХМАТОВА І ГУМІЛЬОВ У КИЄВІ

Російські поети Микола Гумільов та Анна Горенко познайомилися 24 грудня 1903 р. Йому було сімнадцять, їй — чотирнадцять років. Гімназисти-старшокласники, вони жили зі своїми батьками у Царському Селі. Микола навчався у місцевій Миколаївській гімназії, якою керував колишній директор київської Колегії Павла Галагана філолог І. Ф. Анненський, Анна — у Маріїнській жіночій гімназії.

Зустрілися випадково, й Микола закохався в Анну з першого погляду, а на неї не справив ніякого враження. Через кілька днів була друга зустріч, на ковзанці. Горенко вразила Гумільова не лише незвичайною, таємничою, привабливою зовнішністю, а й повною несхожістю на усе, що оточувало їх у Царському Селі. Він уже почувався поетом, прихильником французьких символістів, і природну вікову невпевненість у собі та певну некрасивість зовнішності намагався компенсувати загадковістю та самоутвердженням.

Увесь наступний рік вони продовжували постійно зустрічатися, тим паче восени Микола Гумільов познайомився і здружився з Андрієм Горенком — старшим братом Анни. Він чудово знав античну поезію, латинську мову, розумів вірші модерністів і був одним з небагатьох слухачів віршів Миколи. І саме Горенко у квітні 1905 р. мав бути секундантом Гумільова на дуелі з гімназистом Куртом Вульфійусом (дуель не відбулася завдяки втручання гімназичного начальства).

Микола дарував Анні свої вірші, намагаючись вразити різними ефектними, однак не зовсім розумними вчинками. Весною 1905 р. вчинив навіть першу спробу самогубства, щоб довести цим свою любов. Вчинок викликав у Анни таке потрясіння, що вони припинили зустрічатися.

Тимчасом сім'я Горенків у 1905 р. розпалася. Мати Анни переїхала з дітьми до Євпаторії, клімат якої був кориснішим. Однак невдовзі постало питання, де дочці завершувати освіту.

Інна Еразмівна відвезла її до Києва, до своєї старшої сестри Анни Еразмівни, дружини дійсного статського радника В. М. Вакара. Склавши вступні іспити до Фундуклеївської гімназії, Анна Горенко повернулася на літо до Євпаторії. Провідати її, закінчивши у червні 1906 р. гімназію і збираючись до Парижа слухати лекції в Сорбоні, приїхав Гумільов. Молоді люди помирилися.

У Києві Анна у серпні 1906-го, оселилася у Вакарів на вулиці Кругло-Університетській, № 3¹. Однак незабаром перебралася до своєї кухні по матері Марії Змунчили — на Мерінгівську вулицю, будинок № 7, квартира № 4 на першому поверсі. Та позаяк кухня частенько від'їздила на якийсь час із Києва, і тоді Анні доводилося повертатися до Вакарів.

Про це — рядки у листуванні з подругами: *«Грошей немає. Тітка гризе. Кузен Дем'яновський освідчується у коханні кожні 5 хвилин. [...] Усі свята я провела у тітки Вакар, яка мене не терпить. Усі сильно знущалися наді мною, дядя вмів кричати не гірше за батька, а якщо закрити очі, то ілюзія повна. А кричав він два рази на день: за обідом та після вечірнього чаю. [...] Крім того, мене гнітили розмови про політику та рибний стіл»*.

На початку 1907 р. до Києва приїхав Микола Гумільов, який дедалі більше захопувався в Анну й кілька разів уже пропонував їй руку і серце. Цього разу, на відміну від попередніх, пропозицію було прийнято, але, як потім виявилось, не остаточно. Анна познайомила Миколу зі своїми віршами, однак почула: *«А може, ти краще будеш танцювати? Ти гнучка...»*.

І все ж, поїхавши невдовзі до Парижа, Гумільов почав видавати там журнал «Сиріус» і опублікував у другому номері за 1907 р. вірш Анни Г. «На руці його багато блискучих кілець...». Вірш став першою публікацією Анни Горенко (Ахматової), а взагалі перші свої рядки вона написала одинадцяти років.

У травні 1907-го Анна отримала атестат про закінчення Фундуклеївської гімназії, і 13 жовтня знову приїхав Гумільов. Знову пропонував Анні вийти за нього заміж, однак вона відмовила й поїхала до матері у Севастополь. Листування надовго перервалося.

¹ Тепер це садиба № 20, але будинок не зберігся.

Повернувшись до Парижа ні з чим і відправивши Анні свою фотографію зі строфою Бодлера, Гумільов поїхав до нормандського містечка Трувіль. Саме тут він вирішив покінчити з життям, та його затримали як бродягу. Бачте, йому не підходила брудна паризька річка Сена, тому й обрав для себе чисту морську воду, однак поліція завадила здійснити задум.

А ще до того, наприкінці липня 1907 р., Гумільов познайомився в Парижі з дівцею Єлизаветою Дмитрієвою, яка також навчалася у Сорбоні. Проте вона не стала паризькою подругою Гумільова, він мріяв лише про Анну. Його гнітили її відмови та ревності. Адже він знав, що в неї вже був коханець.

Звали його Володимиром Голеніщевим-Кутузовим, і про нього та Гумільова є багато у листуванні Анни з Сергієм Штейном. Він був приятелем обох цих молодиків, а восени 1904 р. став чоловіком старшої сестри Анни — Інни Андріївни. Студент Санкт-Петербурзького університету і колишній репетитор Анни Горенко, Кутузов був старший за них усіх, а тієї, яка його пристрасно кохала,— на цілих 10 років.

1906 рік: *«...Мій милий Штейн, якщо б Ви знали, яка я дурна і наївна! Навіть соромно перед Вами зізнатися: я досі люблю В. Г.-К. І в житті немає нічого окрім цього почуття. У мене невроз серця від хвилювань, вічних терзань та сліз».*

1906 рік: *«...Казав Вам Андрій², як я в Євпаторії вішалася й цвях вискочив з вапнякової стінки? Мама плакала, мені було соромно — взагалі бридко. Влітку Федоров³ знову цілував мене, клявся, що любить, й від нього знову пахло обідом. [...] Відповідайте ж скоріше щодо Кутузова. Він для мене — усе».*

...2 лютого 1907 р.: *«... Я виходжу заміж за друга моєї юності Миколу Степановича Гумільова. Він любить мене вже три роки, і я вірю, що моє приречення бути його дружиною. Чи люблю його, я не знаю, але здається мені, що люблю. [...] Надішліть мені, не дивлячись ні на що, карточку Володимира Вікторовича. Ради Бога, я нічого на світі так сильно не бажаю».*

Лютий 1907 р.: *«Мій Коля збирається, здається, приїхати до мене — я так безумно щаслива. [...] Він так любить мене,*

² Старший брат А. А. Ахматової.

³ Одеський літератор.

що навіть страшно. [...] Скоріш би закінчити гімназію й поїхати до мами. Тут душно».

11 лютого 1907 р.: «...Я зовсім занепала духом й очікую кожної хвилини приїзду Nicolas. Ви ж знаєте, який він безумний, схожий на мене. [...] Я отруєна на все життя, гірка отрута неподіленої любові! Чи зможу я знову почати жити? Безумовно, ні! Гумільов — моя Доля, і я покійно віддаюся їй. Не засуджуйте мене, якщо можете. Я клянуся Вам усім для мене святим, що ця нещасна людина буде щаслива зі мною»⁴.

Однак Гумільову довелося продовжувати шукати прихильності Анни, яка через недовгий час вже не хотіла одружуватися. І в грудні 1907-го Nicolas вчинив у Булонському лісі чергову спробу самогубства, вже з допомогою отрути. Його знайшли непритомним, проте живим.

1908 р. Анна Горенко вступила на юридичний факультет Київських вищих жіночих курсів (вул. Фундуклеївська, № 51). Оселилася у «латинському кварталі» — на вулиці Тарасівській, у флігелі будинку № 23/25⁵. Поруч, на Паньківській, № 12, мешкала мати з сестрою Ією, а брат Андрій наймав квартиру на вулиці Пирогова, № 7.

Того ж року вступив на історико-філологічний факультет С.-Петербурзького університету М. Гумільов. У квітні, заїхавши до Києва по дорозі з Парижа, він знову зробив Анні пропозицію, і знову — безуспішно. Наступна зустріч була влітку, коли Анна приїхала до Царського Села, а потім — коли він зупинявся в Києві по дорозі до Єгипту. А на початку 1909-го Анні стало відомо про третю спробу Гумільова, яку він здійснив наприкінці минулого року в Єгипті, й вона написала йому листа. У травні Микола приїхав до Анни на дачу під Одесою, де вона доглядала хвору матір, але йому знову відмовили.

Невдовзі на одній з «літературних серед» у журналі «Аполлон» Максиміліан Волошин познайомив Гумільова з молодою поетесою Єлизаветою Дмитрієвою. Вони згадали Париж, кафе і майстерню художника Себастьяна Гуревича, де познайомились. Згодом Єлизавета Іванівна писала про це їхнє «друге знайомство» у Петербурзі: «Ми багато говорили з Гумільовим про

⁴ Листи опубліковано 1986 р. в московському журналі «Новый мир».

⁵ Флігель не зберігся.

Африку, майже з півслова розуміючи один одного. Він поїхав мене проваджати, й тут відразу ми обидва з нещадною ясністю зрозуміли, що це «зустріч» і не нам їй противитися».

Люб'язний Волошин запросив їх до себе в Коктебель. Вони приїхали на початку червня, й перші дні стали для них суцільною феєрією. Але бурхливий роман виявився коротким. Єлизавета віддала перевагу Максиміліану й попросила Миколу повернутися до Петербурга, а сама залишилася до вересня.

А потім редакція «Аполлона» одержала листа з віршами від невідомої Черубіни де Габріак. Звучне ім'я, білосніжні аркушики в конверті, перекладені засушеним листям, рядки, сповнені пристрасті, романтичної сексуальності та містичних приречень, заворожили молоду редакцію. Потім авторка зателефонувала, й усі заздрили керівникові журналу С. Маковському, який чув голос незнайомки. «Аполлон» оголосив її поетесою майбутнього й відразу надрукував надіслані вірші, готуючи місце для наступних.

Ось так Макс Волошин після від'їзду Гумільова з Коктебеля розпочав з Дмитрієвою свою неймовірну містифікацію. Єлизавета продовжувала бувати в «Аполлоні» як співробітник журналу, тоді як вона інша — Черубіна де Габріак — погоджувалася спілкуватися з редакцією лише по телефону. Успіх у читачів був величезний, й «невідпорний» Гумільов, вже призначив день своєї перемоги над таємничою незнайомкою.

Але Єлизавета несподівано відкрилася співробітнику «Аполлона» Йоганнесу Гюнтеру, коли той проводжав її додому. Вона просила зберегти таємницю Черубіни де Габріак, однак Гюнтер, протримавшись лише кілька днів, виклав усе Михайлові Кузміну, а той — Маковському.

Після того 23-річний Ганс уже не стримувався. Він розповів Дмитрієвій, яка приходила до нього додому, що Гумільов у В'ячеслава Іванова говорив про неї «бог знає що», і того ж вечора влаштував зустріч Миколи з Єлизаветою на квартирі її подруги Лідії Брюллової. А потім повідомив про цю зустріч Волошина та «аполлонівців».

Поставлений перед фактом образи жінки, яку любив, Макс Волошин вважав за свій зобов'язок вступитися за неї і дав Гумільову прилюдного ляпасу. Миколі не залишалося нічого іншого, як викликати того на дуель.

Секундантами були: з боку Волошина — Олексій Толстой та Олександр Шервашидзе, з боку Гумільова — Михайло Кузмін та Євген Зноско-Боровський. Стрілялися на Чорній Річці. Гумільов наполягав на жорстких умовах — з п'яти кроків й до смерті одного з суперників. З великими труднощами його умовили на п'ятнадцять кроків. Стріляли одночасно: Гумільов промахнувся а у Волошина трапилася осічка, й секунданти, незважаючи на вимогу Гумільова продовжувати, припинили дуель.

Дуель відбувалася у неділю 22 листопада 1909 р., а 26-го числа троє з шести дійових осіб — Микола Гумільов, Олексій Толстой, Михайло Кузмін — вже приїхали до Києва для участі у літературному вечорі «Острів мистецтва». Об'яви про нього газета «Киевлянин» вміщувала на своїй першій шпальті чотири дні поспіль — 26, 27, 28 та 29 листопада.

Вечір відбувся 29 листопада у Малому театрі Крамського, який знаходився на розі Хрещатика та Інститутської, № 15/2, навпроти міської думи. У театральному залі було 20 рядів у партері, 12 рядів на балконі та два ряди на хорах.

Анна Горенко була присутня в залі. Потім вони з Гумільовим блукали вулицями Києва, якимись незатишними прохолодної пізньої осені, з температурою повітря того дня лише три градуси тепла. Зайшли випити кави до «Європейського» готелю на початку Хрещатика. Ось там Гумільов вже вкотре зробив Анні пропозицію. Вона — погодилася. Головним у цій згоді був, скоріш за все, її внутрішній протест проти образи, завданої Гумільову лясасом Волошина, проти пліток і коментарів газетярів, проти того, як публіка на вечорі поезії реагувала на його, за оцінкою рецензента, «довгі, надто довгі вірші».

Того разу Гумільов зупинився разом з Кузміним у Олександрі Екстер на розі вулиць Фундуклеївської та Гімназичної. І три дні перебування Миколи в Києві Анна з ним провела багато часу, заходили й на Мерінгівську до кузини Марії Змунчили. Наступного після вечора поезії дня, 30 листопада, Гумільов виїхав до Одеси, звідки пароплавом відправився у подорож по Африці. Повернувся Микола Степанович до Петербурга 5 лютого 1910 р., а наступного дня помер його 74-річний батько Степан Якович Гумільов, відставний корабельний лікар.

Про шлюб усе було домовлено, залишалось одержати офіційний дозвіл ректора Петербурзького університету. 5 квітня

студент Микола Гумільов подав відповідне прохання, й усі формальності було залагоджено.

Вони вінчалися 25 квітня 1910 р. у Миколаївській церкві села Микільська Слобідка Броварської волості Остерського повіту Чернігівської губернії. І в оригіналі метричної книги Миколаївської церкви за 1910 рік, яка зберігається у Центральному історичному архіві України в м. Києві, записано, що того дня тут вінчалися «студент С.-Петербурзького університету історико-філологічного факультету Микола Стефанов Гумільов, православний, першим шлюбом, 24 років» та «потомствена дворянка, дочка відставного (треба: статського — В. К.) радника Анна Андрієва Поренко, православна, першим шлюбом, 20 років». Так-так, прізвище нареченої — Поренко, а не Горенко, як мало бути насправді! Що ж поробиш, помилився літерою церковнослужитель...

Свідками з боку нареченого були поручик 14-го саперного батальйону Іван Олександрович Аксьонов та дворянин Володимир Юрійович Ельснер. З боку нареченої — потомствений дворянин Іван Граціанович Домбровський та студент Київського університету Андрій Вуколович Горчаков. Обряд вінчання здійснив настоятель церкви священник Памфіл Лесунов⁶. Пізніше Анна Ахматова письмово назвала лише двох свідків: «*Шаферами були Вл. [Вол. — В. К.] Ельснер та (І. О.) Аксьонов*»⁷.

А з родичів нікого не було. Чому? І чому саме церква у Микільській Слобідці? Запитання — без відповідей. Тим паче, що у довіднику по Києву видання 1909 р. С. М. Богуславського, доповненому і виправленому Д. Марголіним, Слобідку було названо «доволі великим, брудним і позбавленим навіть примітивного благоустрою селищем».

Хоч деякі непевні припущення щодо причин можна висунути: після недавньої смерті батька нареченого гучне одруження з весіллям було б недоречним. І ще — сільська за Дніпром цер-

⁶ ЦДІАКУ, ф. 2011, оп. 1, спр. 143.— Свідоцтво про шлюб, що зберігається у С.-Петербурзькому історичному архіві (ф. 14, оп. 3, спр. 61522) і на яке традиційно посилаються біографи та дослідники життя і творчості А. Ахматової, не є первісним документом і не містить усієї повноти даних про шлюб.

⁷ *Ольшанская Е.* Анна Ахматова в Киеве // Серебряный век.— К., 1994.— С. 5–27.

ква була знайома київській молоді і користувалася певною популярністю. Принаймні, 1910 р. тут взяли шлюб ще три студенти — дев'ятнадцятирічний Петро Хандожко з Київського політехнічного інституту, двадцятиоднорічний Григорій Ясніков з Петербурзького Інституту інженерів шляхів сполучення та двадцятьп'ятирічний студент університету св. Володимира Микола Бойченко.

У цій церкві можна було виконати усі формальності без зайвого розголосу та небажаної велелюдності. Наприклад, у метричній книзі церкви за 1906 р. зафіксовано шлюб двадцятичотирирічного дворянина Михайла Малишевського та селянки Гродненської губернії Олени Могильницької, старшої за свого нареченого на 10 років. Наступного року тут вінчалися двадцятидворічний студент Харківського університету Давид Єзерський та тридцятип'ятирічна Віра Володимирівна Ніколаєва, дочка відомого київського архітектора.

І не лише молоді студенти їхали на лівий берег записувати одруження, і не тлише у Микільсько-Слобідській церкві. Адже були ще церква Іоанна Рильського на Передмостовій Слобідці та Різдно-Богородицька церква на Кухмістерській. На Передмостовій у 1913 р. дворянин Павло Іванович Тичина одружився з селянкою Марфою Древаль; у Кухмістерській Слобідці 1906 р. взяв шлюб дворянин Пилип Струве (племінник будівничого залізничного мосту у Києві генерал-лейтенанта А. Є. Струве), у 1908 р. одружився Сергій Ігнатович Грушевський (родич М. С. Грушевського), у 1910-му — граф Микола О'Рурк, рід якого починався з XI століття від ірландського короля Рурка.

Микола Гумильов та Анна Горенко вінчалися у супроводі чотирьох свідків. Однак Ахматова у своєму відомому запису в щоденнику зазначила імена лише двох свідків — від нареченого, а своїх чомусь не назвала.

Поручик Іван Аксьонов, записаний у метричній книзі першим, народився в листопаді 1884 р. в місті Путивлі й походив з дворян Курської губернії. Навчався у Володимирському Київському кадетському корпусі та Миколаївському військово-інженерному училищі в Москві (закінчив у 1905 р.). Після того служив у Києві, але в червні 1907-го мав причетність до бунту у саперному батальйоні, за що у квітні 1908 року був відправле-

ний на службу у Тобольській губернії. У листопаді 1909-го повернувся до Києва й служив у 1-й роті 14-го саперного батальйону на Печерську.

У Сибіру Аксьонов почав публікувати вірші та літературні рецензії, у Києві зарекомендував себе не лише як поет, а й художній критик. Напередодні Першої світової війни побував у Парижі, познайомився з Пікасо і в 1917-му написав про нього книгу⁸. Перебуваючи у діючій армії, не полишив літературних занять, брав участь у діяльності видавництва «Центрифуга».

Влітку 1917 р. капітан Аксьонов служив на румунському фронті, його було обрано до Ради солдатських і офіцерських депутатів, а восени заарештовано румунами. Після того були чотири місяці у в'язниці та обмін на початку 1918 р. на румунських офіцерів. Повернувшись до Москви, Аксьонов займав доволі значні посади у Червоній армії, його навіть було призначено головою комісії боротьби з дезертирством. З 1922 р. Іван Олександрович очолював Всеросійський Союз поетів, співробітничав із Мейєрхольдом, був ректором Державних вищих театральних майстерень, працював над дослідженням англійського театру, перекладав п'єси англійських авторів. Помер у Москві 3 вересня 1935 р.

Зі своїм другим свідком поетом і перекладачем Володимиром Ельснером Гумільов познайомився 1909 р. в майстерні Олександри Екстер. Саме у зв'язку з одруженням поетів Ельснер згадується найчастіше. Також згадують, що він стверджував, нібито «навчив Ахматову писати вірші».

Але ж Володимир Юрійович склав четвертий том «Чтеца-декламатора» — антологію сучасної поезії різних країн. Книга вийшла у Києві 1909 р., в ній знайшлося місце і для поезій самого укладача. А самостійний дебют Ельснера відбувся у 1913-му виданням у Петербурзі відразу двох книг — «Вибір Париса» та «Пурпур Кіфери: еротика». Ще дві збірки віршів побачили світ пізніше у Тбілісі, де Ельснер керував літоб'єднанням при газеті «Юний сталінець». 1964 р. поет помер.

Першим свідком з боку Анни Горенко у метричній книзі значиться дворянин Іван Домбровський. Анна Андріївна в розмові з Павлом Лукницьким у листопаді 1927 р. назвала його

⁸ Аксьонов И. Пикассо и окрестности.— М.: Центрифуга, 1917.

«дуже красивим молодим чоловіком, запрошеним бути шафром лише тому, що інших, менш малознайомих, не було».

Насправді ж це не зовсім так, і є одна суттєва обставина, про яку Анна Андріївна не згадала. Домбровські мешкали по Мерінгівській вулиці, № 7, тобто в одному будинку з кухнею Марією Змунчиллою, де зупинялася Анна Горенко. Малоймовірно, щоб вона навіть не знала або ж зовсім забула ім'я цього «дуже красивого молодого чоловіка»...

Іван народився 1887 року в Києві, був сином Граціана-Ігнатія Домбровського та Євгенії Бжезинської. Закінчивши гімназію, вирішив продовжувати професію батька, який на той час служив присяжним повіреним при Київському окружному суді. 1907 р. він вступив на юридичний факультет університету св. Володимира й через п'ять років, у 1912-му, отримав свідоцтво про закінчення курсу наук. Усі подальші відомості про Івана Домбровського дуже суперечливі, починаючи з року його народження (називають 1881 р., що зовсім не відповідає певним реаліям) та безпосередньої причетності до нащадків польського національного героя генерала Домбровського.

Після університету життя Івана Граціановича було наповнене несподіваними вчинками, фантастичними подіями та суперечностями. Він прославився як живописець, колекціонер, теоретик мистецтва та духовний провідник цілої плеяди американських художників-новаторів. До Америки Домбровський емігрував у 1921 році, почавши у Нью-Йорку нове життя під іменем Джона Д. Грехема. Він створював свій новий образ, повідомляючи про себе відомості, деякі з яких викликають сумніви.

За цими даними у його біографії — переїзд з Києва до Москви, закінчення кавалерійського училища в Петербурзі, участь у Першій світовій війні та нагородження трьома Георгіївськими хрестами, перехід з кавалерійської бригади Михаїла Архангела до піхотного полку, арешт у 1918-му як члена монархістської змови, засудження до розстрілу та помилування Феліксом Держинським, кілька одружень, заробітки уроками верхової їзди, робота у Нью-Йоркській публічній бібліотеці, участь в діяльності Клубу друзів Джона Ріда, який користувався сприянням більшовиків, тощо.

І водночас — персональні виставки: від першої у Музеї мистецтв в Балтиморі (1926) й до першої посмертної у Нью-Йорку (1961) та наступних. Джон Грехем був одним з тих, хто заклав засади абстрактно-експресіоністському напрямку в американському мистецтві.

Мистецтвознавець Д. Ештон (D. Ashton) у 1960-ті роки писав: *«Якщо що-небудь вплинуло на американських художників, то це, мабуть, палітра Грехема. Його звернення до могутніх рожевих, чорних, фіолетових фарб незвичайне й глибоко індивідуальне. Нюанси його схеми можна знайти в ранніх роботах Горки, де Кунінга та Поллока. Тоді, як чорний колір досі заперечується академічними живописцями, Грехем використав його з декоративною привабливістю. Його дисонанси, відповідно до встановленої ним теорії, це — «красота прекрасна на грані потворності»⁹. Ось таким став Домбровський, якого, за словами Анни Ахматової, запросили бути свідком «лише тому, що інших, менш малознайомих, не було».*

Стосовно четвертого свідка і одночасно другого зі свого з боку Ахматова у 1927 р. сказала Лукницькому, що не пам'ятає його. А це був студент Київського університету Андрій Вуколович Горчаков, який у 1907-му, в один рік з Домбровським, вступив на юридичний факультет. Про нього відомо, що після закінчення навчання він працював за наймом у Державному контролі Південно-Західних залізниць.

2 травня 1910 р., Гумільови відправилися у весільну подорож до Парижа. А в серпні, коли Анна заїхала у Київ до Інни Еразмівни, чоловік написав їй: *«Якщо хочеш мене застати, повертайся швидше, бо я їду в Африку»*¹⁰. Вона застала і провела Миколу Степановича в його другу африканську поїзду, яка тривала з вересня 1910-го до березня 1911 року.

18 вересня 1912 р. у Гумільових народився в Царському Селі син Лев, майбутній видатний історик-етнолог і поет. Чергова подорож Миколи Степановича до Африки — з квітня по вересень 1913 р. А наступного місяця, 6 жовтня, у Миколи Гумільо-

⁹ Северюхин Д. Я., Лейкінд О. А. Художники русской эмиграции (1917—1941).— Петербург: И здательство Чернышева, 1994.— С. 179.

¹⁰ Ольшанская Е. Анна Ахматова в Киеве // Серебряный век.— К., 1994.— С. 5Ц27.

ва народився другий син Орест — його матір'ю була актриса Ольга Висотська.

У стосунках з Анною Андріївною стався неминучий розрив. Однак і через п'ять років, коли у серпні 1918-го, за ініціативи Ахматової відбулося розлучення, для Гумільова це було потрясінням.

Вони пішли кожен своїм шляхом, але у відношеннях один до одного зберегли теплі почуття й повагу. Про це сказала Валерія Срезневська:

«Шлюб Гумільова був шлюбом за своєю волею й своєю любов'ю... А що його не можна назвати щасливим шлюбом... Пушкін не без гіркоти сказав: «На світі щастя немає, але є спокій та воля...» Щоправда, спокою у Гумільова мало було, але волі багато. А в Ахматової? Жінки з таким волелюбством, з таким великим внутрішнім змістом щасливі тільки тоді, коли ні від чого й, тим більше, ні від кого не залежать. Вона не залежала від своєї свекрухи, не залежала від чоловіка. Вона рано стала друкуватися й мала свої гроші. Але щасливою я її ніколи не бачила. Спокою? Так, внутрішній спокій у неї відчувався значно більше, ніж у її чоловіка. Часом, мабуть, я б називала її стан «світлим спокоєм». Звідкіля він йшов? Частково ззовні, але найбільше зсередини».

Ці рядки Срезневської, людини, яка з дитинства спілкувалася з Анною Ахматовою і з першого дня її знайомства з Гумільовим знала про нього, найточніше характеризують цю пару. Щасливими, у звичайно-звичному розумінні слова, вони не були. Але є щастя, яке йде саме зсередини, від розуміння, що кожен живе немарно. І таке щастя вони мали.

Тож не дивно, що про день одруження Анна Андріївна записала зовсім буденно: *«25 квітня 1910 року я вийшла заміж за М. С. Гумільова. Вінчались ми за Дніпром у сільській церкві. Того ж дня Уточкін літав над Києвом, і я вперше бачила літак».*

Дмитро МАЛАКОВ,
старший науковий співробітник
відділу «Київ 1917–1953 рр.»
Музею історії міста Києва

ХУДОЖНИК-КИЯНИН ГЕОРГІЙ МАЛАКОВ

10 лютого виповнилося 80 років з дня народження українського графіка Георгія Васильовича Малакова (1928–1979).

Він народився у Києві, на вулиці Новопавлівській (Юрія Коцюбинського), 9 — у лікарні водників. Зростав у творчій родинній атмосфері, у колі цікавих людей. Батьки рано помітили неабияку обдарованість улюбленого первістка, його надзвичайний хист до малювання. Щойно навчившись міцно тримати олівець, малий Гога вражав усіх здібністю миттєво схоплювати обриси та характер будь-якого предмета і відображати його на папері. Так само рано він почав будувати складні композиції, в основі яких лежали яскраві враження від побаченого на київських вулицях, у цирку на Миколаївській, у Дарницькому лісі, на вокзалі, на Дніпрі — всюди, де він бував з батьками. Вже тоді давалася взнаки феноменальна зорова пам'ять маленького художника, впевнена точність лінійного рисунка. Юний талант був помічений: київська газета «На зміну» вмістила великий репортаж з ілюстраціями — «Гога малює»¹. Школярем Гога відвідував заняття гуртка малювання при Київському палаці піонерів та жовтенят, який містився в будинку колишнього Купецького зібрання (нині — Національна філармонія України). Заняття вів доцент Київського художнього інституту І. Ф. Хворостецький. Гога багато читав. Серед ранніх уподобань — романтика середньовіччя та морських пригод. Ці теми захопили на все життя.

Дитинство минуло на Липках — ми жили тоді на вулиці Круглоуніверситетській, 7-А (нині — 14), у комунальній квартирі. Гога був улюбленцем обох бабусь: Марія Андріївна мешкала на Інститутській, Олександра Федорівна — на Прорізній. Перші п'ять класів він навчався в сусідніх школах: № 79 — на

¹ Волохіна В. Гога малює. // На зміну.— 1935.— 28 серп., іл.

площі Франка, 5; № 86 — на Лютеранській, 10; № 78 — на Лютеранській, 25 — їх переводили всім класом. Приязний і товариський, мав багато друзів — усе життя. Ходив з однокласниками на прогулянки на тоді ще відкриті сонцю й вітрам схили Дніпра, до споруд Київської фортеці, до Музейного містечка в колишній Лаврі, знав кожен куточок у центрі Києва, зростаючи справжнім киянином.

По закінченні п'ятого класу (з відзнакою, як і попередні чотири класи) готувався до вступу до Художньої школи, але почалася війна. Він бачив перший авіаналіт на Київ на світанку 22 червня 1941 р., спостерігав повітряні бої над містом, бігав на мітинги біля збитих німецьких літаків та трофейних танкерів, тривожно дослухався до гуркоту артилерійської канонади, що долинав з Голосієва, а 19 вересня побачив вступ частин німецької 6-ої армії на Хрещатик. Через п'ять днів Гога став свідком вибухів і грандіозних пожеж, заподіяних радянськими підпільниками на тому ж Хрещатику, ще через п'ять днів вдивлявся в обличчя людей, які, підкорившись наказу, йшли у Бабин яр. Настали голод, холод, злидні. Померла бабуся Марія Андріївна, молодшого брата довелось віддати в дитячий будинок. Аби мати пайку ерзац-хліба, уникнути відправки до Німеччини та бути ближче до мистецтва, навесні 14-річний Гога пішов працювати у виробничо-художній майстерні, які містилися в колишньому Художньому інституті. Після роботи навчався у студії доцента Івана Хворостецького разом з Катрусєю Кричевською та іншими довоєнними учнями Художньої школи. Влітку 1943 р. вони взяли участь у великій художній виставці, що відкрилася в залах Музею українського мистецтва, були премійовані. Портрети Катрусі і Георгія вмістила газета «Нове Українське Слово»². Незважаючи на крайню скруту в побуті, неможливість навчатися в школі, Гога насолоджувався духовно, творчо у спілкуваннях з родиною В. В. Кричевського, з художником В. М. Мєрним³. А восени 1943-го Георгій опинився в осередку бойових дій у Ворзелі. 6 листопада прийшло визволення. Баче-

² *Дністр'як В.* Другу художню виставку відкрито. // Нове Українське Слово.— 1943.— 11 черв.; Нове Українське Слово.— 1943.— 25 лип., іл.

³ *Малаков Д.* Віктор Мєрний — київський художник і спортсмен (архівна розвідка) // Українська академія мистецтва. Випуск 12.— 2005.— С. 238–242, іл.

не й пережите назавжди закарбувалося в серці й пам'яті, стало темою майбутніх творів.

На початку 1944 року Георгій здійснив довоєнну мрію — вступив до Київської художньої середньої школи ім. Т. Шевченка. Тоді вона містилася у власному приміщенні на Володимирській, 2 (нині тут — Національний музей історії України). А з осені її перевеєно до Художнього інституту, тож Георгій знов опинився у знайомих стінах. В учнівських композиціях змальовував війну та фронтові дороги — те, що бачив на власні очі. Для дипломної роботи обрав також батальний сюжет. Але багато малював і київських краєвидів, особливо любив Лавру⁴.

У липні 1946 р. Георгій проходив військову підготовку допризовників у таборі, що містився на спаленій окупантами Передмостовій слобідці (нині — Гідропарк). Мешкали у землянках. Написав тоді ж мемуари, нині вперше оприлюднені⁵.

А жилось сутужно, тож, аби мати заробіток, виконував різні художні роботи. Так, навесні 1944-го під керівництвом київського художника С.Верді брав участь в оформленні стадіону «Динамо» для першого футбольного матчу у визволеній столиці⁶. А 1948 року, коли завершилося будівництво магістрального газогону «Дашава — Київ», школяр — одинадятикласник Георгій Малаков виконав яскравий кольоровий плакат: «Наш город получил газ»: зобразивши Софійську площу та газовий пальник з іще небаченим блакитним полум'ям — малював за вказівкою газозаводців⁷.

По закінченні художньої школи того ж 1949 р. Георгій став студентом графічного факультету Київського державного художнього інституту. Його вчителями й наставниками були видатні українські мистці В. Касіян, В. Красний, О. Пащенко, Іл. Плезинський. Разом з Георгієм Малаковим навчалися май-

⁴ Малаков Д. Образ Лаври у творах Георгія Малакова (40–50 рр. ХХ ст.). / Могилянські читання. Збірник наукових праць.— К.: «Пульсари», 2001.— С. 194–198, іл.; Малаков Д. Георгій Малаков: Лаврські пленери 1946 року. // Лаврський альманах.— Випуск 17.— 2007.— С. 183–188, іл.

⁵ Малаков Г. Військовий табір (спогади допризовника). // Військовий музей. Науково-методичний збірник. Випуск 8.— К., 2007.— С. 104–131

⁶ Малаков Д. Київський художник Сергій Верді. //Київ і кияни.— Випуск 4.— 2005.— С. 195–203

⁷ Малаков Д. Газ у Києві. // Дзеркало тижня.— 2008.— 27 верес.— С. 21, іл.

бутні майстри української графіки О. Бабкова, Г. Гавриленко, О. Губарєв, Н. Лопухова, Ю. Мохор, Г. Польовий, Л. Призонт, Г. Якутович. Багаторічна дружба й творче спілкування цих графіків ще зі студентських років також формувало їхню майстерність. Досконало оволодівши технікою акварелі, Георгій писав етюди, змальовуючи краєвиди рідного Києва, красу природи, місця боїв Другої світової війни, подорожі. Ці акварельні твори Г. Малакова склали цикли, назви яких самі по собі розкривають зміст: «Києво-Печерська лавра» (1949–50), «Радомишль» (1950–51), «На Букринському плацдармі» (1950)⁸, «Село Полствин на Канівщині» (1951), «Дніпродзержинський металургійний завод» (1952), «Село Добрянка на Чернігівщині» (1953), «Підмосков'я» (1953), «Немирів та Брацлавщина» (1944–1958)⁹, «Старий Львів» (1958), «Бенілюкс» (1959), «Севастополь» (1959).

Ще перебуваючи на студентській лаві, Георгій починає співробітничати з київськими журнальними, газетними та книжковими видавництвами. Особливо плідною й тривалою була співпраця з редакціями часопису «Україна» та газети «Вечірній Київ». Так, в «Україні» від 1951 р. впродовж наступних майже трьох десятиріч було вміщено сотні творів художника, починаючи від обкладинок та репродукцій його ліноритів, до ілюстрацій до нарисів та оповідань¹⁰. У колись популярному «Вечірньому Києві» від 1952 р. також було вміщено величезну кількість робіт художника-киянина — від ілюстрацій до репродукцій¹¹. 1952 р. вийшла друком перша ілюстрована Г. Малаковим книжка — оповідання «Малий Мирон» Івана Франка. Відтоді книжкова графіка стає не лише улюбленою справою Георгія, але й основним засобом до існування. Працював із столичними видавництвами «Веселка», «Держполітвидав», «Дніпро», «Мистецтво», «Молодь», «Радянська школа», «Радянський письменник». За-

⁸ Малаков Д. Танки в малюнках Георгія Малакова. // Військово-історичний альманах. Число 1.— 2001.— С. 130–141, іл.

⁹ Малаков Д. Немирів у малюнках Георгія Малакова.— К.: «Мистецтво книги», «Оранта». 2008.— 112 с., іл.

¹⁰ Малаков Д. Малював Георгій Малаков. // Україна.— № 44.— 1985.— 3 стор. обкл., іл.

¹¹ Малаков Л. Георгій Малаков у «Вечірньому Києві». // Вечірній Київ.— 2003.— 21 жовт.— С. 12, іл.

галам вийшло друком понад 130 ілюстрованих та оформлених ним книжок.

Захопившись технікою лінориту, Г. Малаков як майстер точної лінії рисунка належно поцінував бездоганність різця, піддатливість лінолеуму та, особливо, можливість тиражування естампів. Так з'являються серії ліноритів, назви яких також свідчать про коло уподобань мистця. Насамперед, під враженням від туристичної подорожі до Бельгії, Нідерландів та Люксембурга, після численних замальовок та начерків, Георгій створює аркуші серії «Бенілюкс» (1960). Тоді ж, після творчого відрядження до Севастополя — серію «Чорноморці». До Шевченківських роковин — серія «Т. Г. Шевченко» (1961): адже ще в школі на власноруч зробленій з картону і фольги жартівливій медалі «Учаснику зимової навчальної кампанії 1944–1945» Георгій викарбував знамените Тарасове — «Учитесь, брати мої...»¹²

Того ж 1961 року вперше широко відзначався початок німецько-радянської війни і 20-річчя оборони Києва. Наша столиця стала містом-героєм, а Г. Малаков виступив з великою, широко задуманою серією кольорових та чорно-білих ліноритів «Київ. 1941–1945», яку продовжував розробляти й в наступні роки (1961–1975). Він уперше, в дусі правдолюбного руху «шістдесятництва» засобами графічного мистецтва показав тривалий час замовчувану героїко-трагічну суть Київської оборонної операції липня–вересня 1941 р., зокрема, нищення Хрещатика радянськими, а не німецькими, як це твердив офіціоз, військами. До цієї серії згодом додалися триптих «Їхній шлях» (1965) та п'ять великоформатних узагальнюючих та колажованих композицій серії «Київ у грізний час» (1967).

Мистецтвознавець Юрій Белічко першим звернув увагу на надзвичайну історичну та мистецьку цінність цих творів Г. Малакова: *«Феноменальна пам'ять художника зберегла для нащадків те, чого вже ніколи не вигадає навіть найвибагливіша творча фантазія митців наступних поколінь»*¹³. Сорок років, що минули від написання цих рядків, підтвердили цю слушну

¹² Малаков Д. Шевченкіана Георгія Малакова. // Шевченківський краєзнавчий альманах 2007.— 2008.— С. 38–40, іл.

¹³ Белічко Ю. Правда суворих днів. // Образотворче мистецтво.— №3.— 1968.— С. 26

думку: справді, ніхто вже так і не показав в образотворчому мистецтві Київ часів минулої війни, крім Г.Малакова. Ці його серії стали хрестоматійними, увійшли до енциклопедій та шкільних підручників.

Друга подорож-крузі Г. Малакова на Захід стала темою серії ліноритів «Навколо Європи» (1961–1963). Для тих часів то було великим одкровенням.

У часи Хрущовської «відлиги» та в настроях того ж таки , як тепер кажуть, «шістдесятництва» звернувся Г. Малаков не до оспівування «трудових звершень радянського народу — будівника комунізму», а до улюблених з дитинства середньовіччя та романтики морських пригод, створивши абсолютно унікальні в українському мистецтві серії «Середньовічні сюжети» (1962–1967) та «Завойовники морів» (1962). Ці твори також широко експонувалися, репродукувалися, тиражувалися й полюбилися шанувальникам мистецтва та творчості Георгія Малакова.

Від середини 60-х років Г. Малаков, не відмовляючись від улюблених ним технік туш-перо та акварель, починає ілюструвати книжки також у техніці лінорит. Так було виконано серії ілюстрацій до романів Ш. де Костера «Легенда про Уленшпігеля та Ламме Гудзака» і В. Скотта «Квентін Дорвард» (видавництво «Молодь», 1973 і 1985 рр.), новел Дж. Боккаччо «Декамерон» (видавництва «Дніпро» — 1985 р. та «Січ» — 2000 р.)¹⁴, поезій Лесі Українки «Камінний господар» та «Роберт Брюс — король шотландський»¹⁵, казок Ш. Перро (видавництво «Веселка», 1984 р.) та братів Грімм (видавництво «Мистецтво», 1985 р.), інших видань.

Георгій Малаков ілюстрував численні літературні твори сучасних йому українських письменників, серед них: Я. Баш, Ю. Бедзик, О. Бердник, В. Бичко, Г. Бойко, В. Владко, О. Гончар, О. Довженко, П. Загребельний, Ю. Збанацький, В. Кашин, К. Кудієвський, Л. Ляшенко, В. Малаков, В. Нестайко, І. Нехода, П. Ребро, Н. Рибак, В. Росін, В. Сосюра, В. Суслов, Б. Чалий, І. Шепель, Л. Шиян та ін. З деякими з них художник багато

¹⁴ Малаков Д. Георгій Малаков — ілюстратор «Декамерона». // Дзеркало тижня.— 2001.— 8 верес., іл.

¹⁵ Малаков Д. Герої Лесі Українки — у творах Георгія Малакова. // Жива вода.— № 10.— 1998.— С. 1, іл.

років підтримував дружні стосунки, як-от з Олесем Бердником, Володимиром Владком, Всеволодом Нестайком. Ілюстрував Г. Малаков також твори сучасних зарубіжних авторів (Г. Бічер-Стоу, А. Диклич, Я. Пшимановський, Г. Фальберг, К. Чандр та інших). Він також виконав сотні ілюстрацій до повістей, нарисів і оповідань, що друкувалися в українській періодиці 50–70-х років, особливо в часописах «Україна», «Зміна», «Ранок», «Старт», «Всесвіт». Київські видавці добре знали й цінували особливу майстерність та винахідливість Георгія Малакова — чи не найкращого ілюстратора літературних творів з фантастики, військової та пригодницької тематики. Його ілюстраціям завжди притаманна історична достовірність, глибока інформативність та ретельна деталізація, вигадлива композиція, точний, вишуканий лінійний рисунок, взагалі — досконала графічна техніка. Вдячні читачі безпомилково впізнавали саме його руку. Тільки він, Георгій Малаков, спираючись на глибокі, невпинно поповнювані власні знання, вмів так майстерно зобразити деталі озброєння та військового спорядження різних часів і народів, мореплавства та авіації, архітектури, рослинного та тваринного світу. Без перебільшення, чимало літературних творів, проілюстрованих Г. Малаковим, ставали яскравішими та цікавішими, про що не раз згадували й самі автори. На ілюстраціях Г. Малакова виросло й, до міри, виховалося не одне покоління українських читачів. Про це, зокрема, пише старший викладач кафедри української та світової культури Севастопольського національного технічного університету Анатолій Копиленко¹⁶. А інженер і співак з Харкова Станіслав Лях зробив оригінальні альбоми й колажі з графічних творів Г. Малакова, помешкання пана Станіслава — справжня картинна галерея улюбленого майстра¹⁷. Так само виглядає, доповнена атрибутами морської справи, квартира київського кардіолога, в минулому військово-морського лікаря Валентина Терно, друга художника.

Так, наклади були десятками й сотнями тисяч, окремі книжки, користуючись великою популярністю читачів саме завдяки ро-

¹⁶ Копиленко А. Майстер книжкової ілюстрації. // Черкаський край. — 2008. — 2 лют, іл.

¹⁷ Грот Ю., Герасименко И. Да не погаснет Звезда художника. // Городская газета (Харків). — 1998. — № 27, іл.

ботам Г. Малакова, перевидавалися по два-три рази. Художник отримував численні листи від читачів. Нині ця епістолярна спадщина зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Крім зазначеного, у творчому доробку майстра — понад 80 екслібрисів, виконаних, переважно, за власним задумом художника, а тому — наснажених та заряджених духом цієї непересічної особистості, його власними смаком і хистом. Цим творам художника присвячено багато статей, а також мініатюрне альбомне видання «Книжкові знаки Георгія Малакова», що побачило світ у столичному видавництві «Кий» 1998 р.¹⁸ та було презентовано в Музеї історії Києва.

Як щирий патріот свого міста, Г. Малаков став справжнім художнім літописцем Києва часів Другої світової війни, особливо — доби німецької окупації. 1956 року він почав малювати автобіографічний альбом спогадів, робив нотатки, вправно володіючи й мистецтвом слова. 2002 року до широкого загалу читачів надійшли ті унікальні рисунки, зібрані в книжці «Оті два роки... У Києві при німцях», видавництва «Амадей»¹⁹, яка також урочисто презентована в Музеї історії Києва.

Творчість Георгія Малакова належно поцінована ще за його життя: 1974 р. у видавництві «Мистецтво» вийшла друком монографія Ю. Белічка, присвячена Г. Малакову²⁰, тоді ж художника було удостоєно почесного звання заслуженого художника України. Брав участь у численних мистецьких виставках в Україні, СРСР та за кордоном. Його твори нині зберігаються у багатьох музеях, бібліотеках та приватних колекціях.

Багато років Г. Малаков був неодмінним членом Київського клубу «Екслібрис», створеного при Бібліотеці мистецтва та керованого невтомним ентузіастом бібліофільства М. Потаповою²¹.

Не всі мистецькі задуми художника пощастило реалізувати. Так, він мав цікаву творчу зустріч з письменником Анатолієм Кузнецовим — автором роману-документу «Бабин Яр». Вони

¹⁸ Малаков Д. Книжкові знаки Георгія Малакова.— К.: Кий, 1998.— 172 с., іл.

¹⁹ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях.— К.: Амадей, 2002.— 320 с., іл.

²⁰ Белічко Ю. В. Георгій Малаков.— К.: Мистецтво, 1974.— 96 с., іл.

²¹ Потапова М. М. Дорогой мой «Экслибрис».— К., 2008.

домовилися про ілюстрування Георгієм українського видання популярної книги у видавництві «Молодь», про участь Георгія як художника кінофільму, що мав ставитися на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Зустріч відбувалася в майстерні художника на вул. Сошенка, 33. Усвідомлюючи виняткову непересічність того, про що йшлося, Георгій одразу ж занотував свіжі хвилюючі враження. Але не склалося: письменник поїхав до Великої Британії і ... не повернувся. А відтак світове мистецтво, без перебільшення, втратило твори, що могли б бути абсолютно унікальними. Лише 1992 р. нам пощастило оприлюднити ці спогади²², коли вже обох майстрів не стало. Додамо: 2008 року «Бабин Яр» таки вийшов українською мовою, але ... без художніх ілюстрацій.

За дивним, мало не містичним збігом, в один і той самий день — 14 червня 1979 року — Анатолій Васильович Кузнецов та Георгій Васильович Малаков одійшли у вічність: перший у Лондоні, другий — у рідному Києві. Георгій Малаков спочиває на Міському кладовищі, під надгробком дизайну скульптора Євгена Горбаня. Поруч — батьки мистця: Василь Федорович (1902–1988) та Євгенія Костянтинівна (1907–1994) Малакови.

Київськими адресами Георгія у різний час були: вже згадана вул. Кругло-університетська, 14 (1928–1941 рр.), вул. Юрія Коцюбинського, 18 (1941 – початок 1960-х рр.), певний час — Некрасовська, 6, потім — вул. Дашавська, 27 (від 1963 р.). Будинки збереглися. Особливо любив художник свою творчу майстерню на «Мизі», як він любовно називав спілчанські майстерні край Пуща-Водицького лісу на також згаданій вул. Сошенка, 33. Там минули одинадцять гарних творчих років (1963–1974). Потім була майстерня у флігелі на Дашавській, 27-А. Звичайно, майстерні Георгія наповнювали не тільки його твори, архів та бібліотека, а й численний, любовно дібраний реквізит: власноруч зібрані моделі літаків, танків, кораблів, військового спорядження тощо. Зазвичай гостинний господар там приймав численних друзів, шанувальників, знаходячи у бесідах насолоду. І досі мало не щодня хтось, а таки згадає доброзичливого й товариського, наділеного талантом і гумором Гогу — так його з дитинства звали

²² Малаков Д. В. Втрачений шанс. Георгій Малаков і Анатолій Кузнецов. / Київ.— 1991.— №7.— 157–160

все життя. З ним завжди було цікаво. Він і жив цікаво, щедро випромінюючи оту цікавість до життя.

1982 року у Києві, а потім у Дніпропетровську, Одесі, Маріуполі, Донецьку, Харкові, Львові, Вінниці, Керчі з величезним успіхом відбулися посмертні персональні виставки творів Г. Малакова. 1984 року ця виставка користувалася не меншим успіхом у Москві. У Києві та Москві видано щедро ілюстровані каталоги. Того ж року у видавництві «Мистецтво» вийшов друком альбом «Георгій Малаков»²³, презентований у Музеї історії Києва — так було започатковано традицію презентацій киевознавчих видань у Музеї взагалі.

Творчість Г.Малакова в різний час досліджували, писали про нього мистецтвознавці — вже згаданий Юрій Белічко, а також Л. Бараневич, Н. Белічко, Я. Бердичевський, М. Варварцев, І. Верба, В. Клеваєв, А. Копиленко, В. Кульова, О. Ламонова. П. Нестеренко, В. Підгора, Р. Росляк, Д. Степовик, А. Шпаков та ін. Цікаві спогади про Г.Малакова оприлюднили друзі, співучні: Г. Польовий²⁴, а також Р. Абрамович, О. Губарєв, Л. Іванова — в унікальному виданні, підготовленому Наталею Белічко, що побачило світ 2000 року в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського²⁵. Згодом Наталя Белічко, продовжуючи розпочате батьком дослідження творчості Г. Малакова, захистила дисертацію на цю тему, стала кандидатом мистецтвознавства. Цікаво, що до 149 публікацій про Г. Малакова, занесених до каталогу НБУВ за станом на 1 січня 2000 року, нині додалося ще 68, включно з книжковими.

До ювілеїв художника (60 і 70 років з дня народження) в Національному художньому музеї України відбулися великі персональні виставки (1988 та 1998 рр.), а до 75-річчя з дня народження — в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури (2003 р.). Найбільші збірки естампів Г. Малакова зберігаються в НХМУ, НАОМА, у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Роботами Г. Малакова ілюструється багато видань, включно з енциклопедичними.

²³ *Георгій Малаков*. Альбом. Автор-упорядник Д. В. Малаков— К.: Мистецтво, 1984.— 112 с., іл.

²⁴ *Польовий Г.* Салют на честь майстра.// Україна: наука і культура. Вип. 30.— К.: Генеза, 1999.— С. 416–421

²⁵ *Георгій Васильович Малаков (1928–1879)*. Каталог. Альбом (із фондів НБУВ). Автор – упорядник Наталя Белічко.— К.: НБУВ, 2000.— 160 с., іл.

Ольга БОНДАРЕНКО,

старший науковий співробітник відділу

«Київ давній та середньовічний»

Музею історії міста Києва

ЯРОСЛАВ БОРОВСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ КИЄВА

У 2007 році виповнилося 70 років від дня народження відомого дослідника київських старожитностей Ярослава Євгеновича Боровського, з ім'ям якого пов'язане археологічне вивчення Києва в 70–90 рр. ХХ ст. Він не лише досліджував давню історію нашого міста, писав наукові праці, яких у його доробку близько 200, але й робив усе, що змога, щоб сотні, тисячі людей, які цікавляться давньою історією столиці України, могли побачити пам'ятки матеріальної культури стародавнього Києва. Ярослав Євгенович — один з авторів наукової концепції створення експозиції «Київ давній та середньовічний» у Музеї історії міста Києва. За його безпосередньою участю створено діораму «Давній Київ», карту Києва Х–ХІІІ ст.; найцікавіші знахідки із численних археологічних розкопок, якими він керував, неодмінно потрапляли до Музею. Безперечно, Я. Є. Боровського можна вважати одним із фундаторів Музею історії міста Києва.

Ярослав Євгенович Боровський народився в м. Ямпіль Вінницької області 20 червня 1937 року в сім'ї робітників. У 1954 році юнак закінчує Ямпільську середню школу № 1, після чого разом із сім'єю — батьком Євгеном Семеновичем і матір'ю Оленою Миколаївною — переїжджає до Києва. Цього ж року вступає до Київського технічного училища № 1, після закінчення якого через рік отримує спеціальність слюсаря промислового обладнання і йде працювати на ремонтно-механічний завод «Більшовик». У 1957 році хлопця призвано до лав Радянської Армії. Закінчивши службу, через три роки Ярослав повертається до Києва і в 1961 році вступає на філологічний факультет Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка¹.

Ярослав з головою поринає в студентське життя, про яке він так давно мріяв.

¹ Архів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Особиста справа Я. Є. Боровського.

Його однокурсник Віталій Булавко так згадує про своє знайомство зі студентом Боровським: *«На початку 60-х років ми — першокурсники-філологи Київського університету — зібралися на першу в житті студентську лекцію. Усі з цікавістю розглядали один одного. Мою увагу привернув стрункий сором'язливо усміхнений юнак з буйним чубом, що спадав на чоло. Невдовзі ми познайомилися. Його звали Ярослав. При ближчому спілкуванні ми всі знали, що він понад усе залюблений в історію Києва, має велику бібліотеку, де зібрані раритети з історії слов'ян, Київської Русі, Візантії, і плекає заповітну мрію — розшукати зниклу бібліотеку Ярослава Мудрого. Його захоплення не було дилетантським, воно було позначене скрупульозним аналізом в оцінці історичних явищ, невтомністю пошуків і одержимістю пізнання»².*

І це Ярослав Боровський довів з перших днів свого навчання в університеті.

Уже на першому курсі він стає членом Наукового студентського товариства університету³. У грудні 1962 року на засіданні гуртка давньої української і російської літератури молодий науковець виступає з доповіддю «Слово похвальне ігумена Мойсея князю Рюрику» (з ораторської прози Київської Русі XII ст.)⁴.

Тема курсової роботи, з якою другокурсник виступив на XX науковій студентській конференції Київського університету в квітні 1963 року, — «Про авторство українського сатиричного вірша “Плач киевских монахов” (1786)»⁵. Цю доповідь було відзначено грамотою ректорату і Наукового студентського товариства Київського університету, на Всесоюзному конкурсі на кращу наукову студентську роботу в розділі «Філологічні науки» за 1963–1964 навчальний рік, грамотою Міністерства вищої та середньої освіти СРСР від 25 грудня 1964 р.⁶

² Фонди Музею історії Києва. Журнал «Дивослово». — 1994. — № 4. — С. 61–62.

³ Архів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Особиста справа Я. Є. Боровського.

⁴ Там само.

⁵ Фонди Музею історії Києва.

⁶ Архів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Особиста справа Я. Є. Боровського.

Тоді ж у співавторстві з кандидатом філологічних наук Ф. Я. Шоломом Я. Боровський написав статтю «Творчість І. Некрашевича (До питання про авторство українського сатиричного вірша «Плач киевских монахов») для Республіканського міжвузівського вісника «Українське літературознавство», опубліковану в 1966 році⁷.

Студент філологічного факультету дуже вдало поєднував в своїх наукових роботах давню літературу й історію.

Курсову роботу третьокурсника Боровського «Декілька зауважень до тексту “Слово о полку Ігоревім”», також відзначено грамотою на Всесоюзному конкурсі на кращу студентську роботу за 1964–1965 навчальний рік⁸.

1 лютого 1965 року доповідь на цю тему було прочитано на засіданні сектора давньоруської літератури Інституту російської літератури (Пушкінський будинок) АН СРСР у Ленінграді. На засіданні були член-кореспондент АН СРСР Д. С. Ліхачов, доктор філологічних наук Я. С. Лур'є, які загалом позитивно оцінили роботу, помітивши деякі недоліки, наголосили, що оцінюють її не як студентську, а як роботу юного науковця⁹.

Статтю «Декілька зауважень до тексту “Слово о полку Ігоревім”» надруковано в студентській науковій збірці Київського університету¹⁰.

На ХХІІ студентській науковій конференції Київського університету в квітні 1965 року Ярослав Боровський виступив з доповіддю на тему «До питання про час народження Ярослава Мудрого за літературними та історичними джерелами». Перероблену й доповнену доповідь надіслано на Всесоюзний конкурс на кращу наукову роботу в розділі «Філологічні науки» за 1965–1966 навчальний рік. У рецензії з Чернівецького університету зазначено, що робота Боровського є «самостійним науковим дослідженням»¹¹. За неї молодого науковця нагороджено золотою медаллю Міністерства вищої та спеціальної освіти СРСР.

⁷ Архів відділу кадрів Інституту археології АН України. Особиста справа Я. Є. Боровського.

⁸ Архів Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка. Особиста справа Я. Є. Боровського.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

Уже на останніх курсах університету Боровський співпрацює з науково-популярним журналом «Знання та праця», де в 1965–1966 рр. опубліковано його статті «Слідами легенди», «Куди зникла бібліотека?», «Астрономія Київської Русі», «Сонцепоклонники»¹².

У той самий час Ярослав невтомно працює над дипломною роботою за темою «До проблеми текстологічного аналізу і питання авторства пам'ятки давньоруської літератури “Слова Данила Заточника”». У жовтні 1964 року молодий дослідник навіть їде до Москви, щоб ознайомитися з оригіналом цього твору, який зберігається в Державній бібліотеці СРСР ім. Леніна. В архіві вченого вцілів корінець вимоги, заповнений власноруч, на отримання рукопису від 10 жовтня 1964 р.¹³

Дипломну роботу він блискуче захистив на засіданні Державної екзаменаційної комісії Київського університету 7 червня 1966 року¹⁴.

Професор кафедри російської літератури, Олександр Адрианович Лазаревський, у рецензії на дипломну роботу писав: «Эта работа, посвященная изучению одного из самых сложных памятников нашей далекой старины, выполненная со знанием дела и увлечением,— выдающееся явление на общем фоне продукции наших выпускников, которое не может не радовать нас. Это — вполне самостоятельная научная работа исследовательского характера, говорящая о прекрасной подготовке ее автора, о его большой эрудиции в области древней литературы. Дипломант не боится трудностей, не избегает, а, скорее, ищет их. В лице Я. Е. Боровского мы имеем настоящего молодого ученого, который если еще не вполне сложился, то складывается на наших глазах»¹⁵.

Рішенням Вченої ради університету від 29 червня 1966 р. Боровського Ярослава Євгеновича занесено в пам'ятну книгу навчального закладу, а на засіданні Вченої ради філологічного факультету від 30 червня цього ж року рекомендовано до аспірантури з фаху давня українська література¹⁶.

¹² Фонди Музею історії міста Києва.

¹³ Там само.

¹⁴ Архів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Особиста справа Я. Є. Боровського.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

Вступивши до аспірантури, Ярослав у 1967 році складає на «відмінно» кандидатський мінімум і продовжує досліджувати «Слово Данила Заточника». 26 листопада 1970 року на Вченій раді філологічного факультету Київського державного університету молодий науковець захистив кандидатську дисертацію на тему «Слово Данила Заточника (проблема текстологічного аналізу і питання авторства)»¹⁷.

Після закінчення аспірантури Ярославу Боровському пропонують залишитися на кафедрі української літератури. Але юнака вабить археологія, якою він захоплювався ще з дитинства, а в університетські роки неодноразово відвідував розкопки, мав чимало знайомих серед археологів. До того ж у 1970 році в Інституті археології створювали Київську постійно діючу експедицію, і це остаточно прихилило Ярослава на бік археології. З 1971 року доля міцно пов'язала його з Інститутом археології. Як згадує Г. Ю. Івакін, «Ярослав Євгенович став однією з найяскравіших постатей новоствореного колективу. Він не боявся і не цурався будь-якої чорної роботи. Кандидат філологічних наук, якщо було треба, бігав разом із першокурсниками з ношами на розкопках палацу на Старокиївській горі».¹⁸

З 1973 року Ярослав Євгенович Боровський кілька десятиліть очолював Ярославський загін Київської археологічної експедиції, що було досить символічно. Він брав також участь у розкопках різних районів міста, зокрема розкопав численні житлові й ремісничі комплекси, ділянки садиб, вулиці, оборонні споруди, могильники Києва. Серед найцікавіших об'єктів, розкопаних і досліджених науковцем — язицьке капище X ст., ротонда кінця XII–XIII ст., Георгіївський собор Ярослава Мудрого. Саме він точно локалізував і виявив шурфуванням собор святого Федора, збудований Мстиславом Володимировичем. Географія розкопок, у яких брав участь Ярослав Євгенович, нараховує безліч об'єктів: це вулиці Володимирська й Десятинна, Велика Житомирська й П. Осипенко (нині — Стрітенська), А. Тарасової й Стрілецька; провулки Рильського, Стрілецький, Кияновський; площі Софіївська, Львівська, Михайлівська; урочище Аскольдова могила та гора Щекавиця.

¹⁷ Архів відділу кадрів Інституту археології НАН України. Особиста справа Я. Є. Боровського.

¹⁸ Археологія.— 2003.— № 4.

Більшість знахідок дослідник передавав до Музею історії міста Києва для формування археологічних фондів та експозиційних розділів за темою «Стародавній Київ». У фондах музею зберігається 17 545 тис. одиниць археологічних матеріалів з розкопок Я. Є. Боровського, серед них 545 предметів прикрашали експозицію давньоруського періоду в Кловському палаці.

Це колекції виробів зі срібла, бронзи, заліза, кості, скла, каменю, кераміки з розкопок на вул. Рейтарській, № 33(1973 р.) та № 36–38 (1978 р.); вул. Чкалова, № 10; вул. Володимирській, № 3 (1975–1976 рр.), № 8 (1999 р.) та № 12 (1998 р.); вул. П. Осипенко, № 9 (1981–1982 рр.); вул. В. Житомирській, № 2 (1988–1989 рр.), № 11 (1994 р.), № 20–22 (1984 р.); вул. Золотоворітській, № 6 (1984 р.); Кияновському пров., № 4–8 (1974, 1990 рр.); Стрілецькому пров., № 15 (1989 р.), Нестерівському пров., № 13 (1985–1986 рр.).

Доцільно зазначити, що в експозиції, присвяченій стародавньому Києву, не було жодної теми, яку б не розкривали матеріали з розкопок Ярослава Боровського. Цілі речові комплекси дуже вдало вписалися в тематику експозиційних залів. Варто згадати хоча б деякі з них.

Під час розкопок на вул. В. Житомирській, № 2 (1988–1989 рр.) знайдено поховальну камеру з різноманітним інвентарем IX–X ст. По всій довжині камери було розкидано срібні бляшки різної форми від убору дружинника (МІК, А 5015/98–171): серцеподібні бляшки різного розміру (54 од.); 10 бляшок у вигляді восьми пелюсткової розетки; 5 бляшок у формі трилисника; 2 ременні прикраси у вигляді кільця; одна велика бляшка у формі шестипелюсткової розетки, наконечник для пояса (МІК, А 5015/172), срібні гудзики грибоподібної форми (МІК, А 5015/177–185), серцеподібна накладка (МІК, А 5015/186), кістяний гребінець (МІК, А 5015/200), бронзове та скляне намисто (МІК, А 5015/192, А 5015/192), астрагали зі знаками (МІК, А 1015/208–212), напівсферичний умбон (МІК, А 5015/97). Ця знахідка — чудова ілюстрація обладунку давньоруського дружинника¹⁹. Комплекс речей з курганного поховання знатної жінки X ст. на вул. Золотоворітській, № 6 (1984 р.), який складався зі срібних

¹⁹ Я. Є. Боровський, О. П. Калюк. Дослідження київського Дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989.— К., 1993.— С. 7.

прикрас — підвіски-півмісяці, прикрашеної зерню (МІК, А 4736/1), масивного персня (МІК, А 4736/2), дротяних однобусинних скроневих кілець (МІК, А 4736/3,4), а також скляного намиста (МІК, А 4736/13), накладної бронзової пластинки (МІК, А 4872/2), мідного кільця (МІК, А 4872/1), давав уявлення про тогочасний поховальний інвентар і типи жіночих прикрас²⁰. Різноманітний речовий матеріал із заліза з розкопок на вул. Рейтарській, № 33 (1973 р.), № 36–38 (1978 р.) та на вул. В. Житомирській, № 2 (1988–1989 рр.) представляв у експозиції ковальство стародавнього Києва. Це передусім давньоруські циліндричні або трубчасті замки (МІК, А 806/1, А 4490/718, А 804/2, А 4901/252) та ключі від них (МІК, А 4891/6, А 4499/303); ножиці (МІК, А 806/4,13), цвяхи (МІК, А 4912/358, 363–365, 379) тощо²¹.

Завдяки розкопкам у «городі Ярослава» виявлено досить багато виробів з кістки, дещо було передано до музею (гудзики, проколки, астрагали, ножі тощо). Серед них особливу увагу привертають стилізовані шахові фігури короля, тури й пішака, знайдені в 1981 році на вул. П. Осипенко, 9. Фігура короля (МІК, А 4433) циліндричної форми, має напівкруглий зріз у верхній частині з конічним заглибленням для штиря. Фігурка тури (МІК, А 4432) — на прямокутній основі зі своєрідним верхнім виступом, на плоских бокових поверхнях фігури нанесено очковий орнамент із подвійних і потрійних кружків із крапками. Шахова фігурка пішака (МІК, А 4431) — напівкруглої форми з двома виступами зверху²². Ще одну шахову фігуру коня (МІК, А 4937/60) знайшли на вул. Володимирській, № 12 у 1996 році. Це — унікальна знахідка з реалістичним відтворенням фігури²³. Відома тільки ще одна аналогічна фігура засідланого коня з новгородської колекції.

Під час розкопок на вул. П. Осипенко (Стрітенській), 9 (1981–1982 рр.) та по вул. В. Житомирській, № 2 (1988–1989 рр.) знайде-

²⁰ Я. Є. Боровський. Світогляд давніх киян.— К., 1998.— С. 141–143.

²¹ Я. Є. Боровський, О. П. Калюк. Дослідження київського Дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989.— К., 1993.— С. 3–42.

²² Я. Є. Боровський, М. А. Сагайдак. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.— С. 43.

²³ Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Архіпова Є. І. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва з «міста Володимира» // Археологія.—1998.— № 2.— С. 118.

но багато пізньосередньовічних матеріалів, що підтверджують інтенсивне життя цієї частини міста після монголо-татарської навали. Як відомо, матеріальні пам'ятки цього часу трапляються не часто, і саме завдяки археологічним дослідженням Я. Є. Боровського вдалося заповнити «білі плями» в експозиції музею литовсько-польської доби.

На вул. В. Житомирській, 2, поблизу Трьохсвятительської церкви в будівлі XVII ст. виявлено чудовий керамічний комплекс, який містив горщики, покришки, сковорідки, макітри, глечики, кришки, кухлі, миски, тарілки та келихи. Науковець припускав, що відкрита будівля — корчма. Частина цього комплексу прикрашала експозицію, присвячену розвитку Києва XIII — першої половини XVII ст. Це три керамічні полив'яні келихи (МІК, А 5015/21–23), шість кубків на високій ніжці (МІК, А 5015/24–29), дві полив'яні орнаментовані керамічні тарілки (МІК, А 5015/18, 19), козацькі люльки (МІК, А 5015/31, 32, А 4901/711). Було також знайдено дві глиняні баклаги, що буває досить рідко. Одна з них, з двома ушками, виготовлена із сірої глини, із штампованим орнаментом із урізними концентричними колами (МІК, А 5015/16); інша — укрита світло-зеленою поливою, на бокових поверхнях — концентричні кола (МІК, А 5015/17)²⁴.

Варто звернути особливу увагу на окремі знахідки, які можна вважати своєрідними перлинами експозиції «Стародавній Київ». 1981 року на вул. П. Осипенко (Стрітенській), № 9 виявлено верхню частину бронзової пальчастої фібули VI–VII ст. (МІК, А 4438), що використовувалась як оберіг²⁵. Напівкруглий верхній щиток — у вигляді качиних голівок (по три з кожного боку). Їхні дзьоби підняті вгору до схематичного зображення божества. Як уважає Я. Є. Боровський, це верховне небесне божество, від якого струмують сонячне світло й дощ. Дзьоби пташок утворюють по периметру форму напівкруглого щитка — небесну сферу. Із цих самих розкопок походить фрагмент бронзової курильниці (МІК, А 4579/111), прикрашеної по корпусу рос-

²⁴ Я. Є. Боровський, О. П. Калюк. Дослідження київського Дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989.— К., 1993.— С. 29–30.

²⁵ Я. Є. Боровський, М. А. Сагайдак. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.— С. 48–49.

линним орнаментом. Техніка виготовлення й орнаментатії свідчить про її східне походження²⁶. Цікавим є бронзовий накопичник піхви бойового меча завдовжки 7 см, оздоблений рослинним орнаментом (МІК, А 4434), знайдений під час розкопок по вул. Рейтарській, № 33 в 1973 році.

У 1984 році по вул. Золоторітській, № 2, у похованні Х ст. знайдено срібний виріб у вигляді півмісяця (МІК, А 4736/1), який разом із 16 намистинами (скляними, пастовими й срібними із зерню) входив до низки намиста (МІК, А 4736/13), і функціонував як оберіг. Декорований зигзагами з подвійних рядків зерні, у центрі та на різках збереглося по три кружечки, розміщених у вигляді трикутників. Розмір його — 4,8 х 2,3 см.²⁷

Завдяки розкопкам на вул. В. Житомирській, 2 (1988–1989 рр.) виявлено дві фрагментарні кам'яні іконки XII ст. візантійської роботи, які належать до найкращих зразків кам'яного різьбярства²⁸. Одна з них складається з двох уламків, має прямокутну форму, однобічна, з рельєфним поясним зображенням Ісуса Христа у вузькій випуклій рамочці (МІК, А 5015/45). Урізаний напис ІС (з титлом) — ліворуч від німба. Виготовлена з каменю світло-рожевого кольору. У лівому горішньому куті іконки зображено обличчя Спасителя, у правому нижньому — частина одягу. Однобічна стеатитова іконка прямокутної форми «Іоанн Хреститель» (МІК, А 5015/46) має по краю вузьку рельєфну рамку з косою насічкою. Святий зображений з піднятими догори руками. Рельєфний німб прикрашений стилізованим рослинним орнаментом. Один кут втрачено.

Під час розкопок на Кияновському пров., № 6, у 1974 році було знайдено половину великої чорної намистини діжкоподібної форми з орнаментом зі смуг блакитного, червоного, білого, жовтого непрозорого скла (МІК, А 1), що належить до типу прикрас із платівчастим орнаментом і до виробів середньоазійських майстрів (розміри: довжина — 3,05 см, діаметр — 3,15 см).

²⁶ Там само.— С. 50.

²⁷ Я. Є. Боровський. Світогляд давніх киян.— К., 1998 р.

²⁸ Я. Є. Боровський, О. П. Калюк. Дослідження киянського Дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989.— К., 1993.— С. 18–19.

Ще одна цікава намистина невизначеної форми походить із розкопок на вул. Володимирській, № 12 (А 4947/30). Вона блакитно-зеленого кольору, кругла в перетині (діаметр — 3, 2 см), орнаментована заглибленим у тулуб візерунком із червоного непрозорого скла й синього напівпрозорого. Унікальну літургічну посудину XIV ст. було виявлено в 1988 році на вул. В. Житомирській, 2 (МІК, А 5015/)²⁹. У похованні знайдено напівсферичну мідну чашу з покриттям з погрудним зображенням Христа-Еммануїла. Це — кадьниця або каця, виготовлена у стилі золотої наводки. Каця такого розміру могла призначатися для зберігання ладану.

Це лише невелика частина експонатів, які стали окрасою музейної колекції, і назавжди пов'язали ім'я талановитого дослідника Києва зі столичним музеєм. На превеликий жаль, багато із задуманого Ярослав Євгенович не зміг завершити. Він пішов з життя 15 жовтня 2003 року, залишивши майбутнім науковцям-археологам численні наукові праці, відкриття й знахідки, а головне — світлу пам'ять про себе як ученого і людину. Невтомний дослідник, який в юнацькі роки мріяв розшукати бібліотеку Ярослава Мудрого, подарував нам і нашим нащадкам дивовижні витвори людських рук і людського духу, що завжди будуть відтворювати в уяві неповторність і вічність Давнього Києва.

²⁹

Там само. С. 38.

Віра ПАВЛОВА,
старший науковий співробітник
відділу «Київ давній та середньовічний»

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ВИСОЦЬКИЙ (до 85- річчя від дня народження)

У Музеї історії міста Києва зберігаються предмети з розкопок, а також матеріали особистого архіву відомого українського історика, археолога, мистецтвознавця, фахівця з дослідження пам'яток Київської Русі Сергія Олександровича Висоцького. Доробок ученого сьогодні вже є надбанням історичної науки. Вивчаючи давньоруські графіті — написи, накреслені на стінах архітектурних споруд та окремих предметах, виявив нове писемне історичне джерело. Київський дослідник відкрив і комплексно систематизував корпус кириличних графіті XI–XVII ст. визначної пам'ятки давньоруської культури Софії Київської, крім того, графіті церкви Михайло-Видубицького монастиря, руїни Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Золотих воріт, Кирилівської церкви й інших давньоруських пам'яток.

Сергій Олександрович Висоцький народився 15 липня 1923 р. в Полтаві в родині службовців. Після смерті матері, Юліани Хомівни Василенко, з восьмимісячного віку до восьми років Сергій жив у Києві у тітки Марії Хомівни Виницької (Василенко), а потім — у Харкові, у батька, Олександра Володимировича Висоцького, інженера за фахом. У шкільному віці хлопець пошкодив хребет, що пізніше зумовило серйозну хворобу. До 1948 року юнак був прикутий до ліжка. У 1950 р., закінчивши школу робітничої молоді, Сергій Висоцький вступив до Київського державного університету на історико-філософський факультет, де відмінно навчався до 1956 р. Наступні десять років працював у Державному історико-архітектурному заповіднику «Софійський музей» у Києві. Наукові інтереси молодого дослідника були пов'язані, насамперед, з вивченням стародавніх написів на стінах Софійського собору, накреслених древніми русичами ще в XI–XIV ст. Вивчення графіті — це тривалі пошуки потрібних написів, застосування спеціального бокового

освітлення, яке дає змогу їх рельєфно сфотографувати, обробка власноруч кількох сотень негативів і фото, реставрація напису, аналіз палеографічних особливостей тексту, пошук відповідних даних у літописах... Сергій Висоцький в Софійському соборі виявив та систематизував відповідно до сакральної й соціальної тематики близько трьохсот написів. Неабияке значення мало відкриття Сергієм Висоцьким графіті стародавньої слов'янської абетки. Під час реставраційних робіт, що провадилися в соборі протягом 1954–1963 рр., на південній стіні вівтаря Михайлівського приділу після зняття тиньку ХІХ ст. було виявлено рядки літер, продряпаних по давньому тиньку. За палеографічними особливостями літери датуються першою половиною ХІ ст. Проте найцікавішим є склад абетки. Загалом, вона складається з 27 літер, серед яких 23 грецькі й чотири слов'янські: Б, Ж, Ш, Щ. За висновком Висоцького, цей слов'янський алфавіт неповного складу існував на теренах Київської Русі не пізніше ІХ ст., засвідчує еволюційний розвиток кириличної писемності. Перша монографія С. О. Висоцького «Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.», що вийшла друком у Києві 1966 р., одразу привернула до себе увагу наукового загалу. У ній було опубліковано важливі матеріали досліджень, пов'язаних за змістом не тільки з літописними повідомленнями, але й такі, що репрезентували київську писемну школу. За матеріалами цих дослідів у 1967 р. учений захистив кандидатську дисертацію. Із серпня 1967 р. С. О. Висоцький працював у Інституті археології АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника. У відділі слов'яно-руської археології науковець продовжував успішно вивчати давньоруську епіграфіку, результатом чого став створений ним «Корпус епіграфічних пам'яток Києва». Матеріали корпусу містилися в трьох монографіях: «Древнерусские надписи Софии Киевской по материалам граффити XI–XIV вв.» (1966), «Средневековые надписи Софии Киевской по материалам граффити XI–XVII вв.» (1976), «Киевские граффити XI–XVII вв.» (1985). У 1978 р. С. О. Висоцький отримав ступінь доктора історичних наук за темою «Середньовічні написи Софії Київської (за матеріалами графіті XI–XVII ст.)». Упродовж 1982–1985 рр. він очолював Сектор археології Києва, а з 1985 р. став провідним науковим співробітником —

консультантом Інституту археології. Археологічні дослідження С. О. Висоцького у складі Київської постійно діючої археологічної експедиції пов'язані з вивченням архітектури Золотих воріт і Софійського собору.

У 70-ті роки ХХ ст. у Києві було ухвалено рішення звести над залишками вищезгаданих пам'яток спеціальний павільйон, який би не лише захищав їх, а й відтворював первісний вигляд споруди. Варто зазначити, що саме Сергій Олександрович був ініціатором і натхненником відбудови, маючи на меті зберегти будівлю для нащадків. Щоб виконати проект реконструкції, необхідно було додатково дослідити пам'ятку. Протягом 1970–1973 рр. С. О. Висоцький керував цими роботами. Під час археологічних розкопок виявили кубики мозаїчної смальти, залишки тиньку із фресковим розписом, фрагменти керамічних глеків, шматки цем'яноквого розчину, на деяких — продряпані малюнки й написи. У Музеї історії міста Києва нині зберігаються археологічні знахідки з цих розкопок, які свідчать про оздоблення стародавньої надбрамної церкви Благовіщення мозаїкою та фресковим розписом. Після ретельного архітектурного й археологічного вивчення руїн Золотих воріт було визначено, де містився древній рівень проїзду, вираховано первісні висоти арок, уточнено розміри, конструкцію валів і воротної вежі, місце й план надбрамного храму. Усе це дозволило авторській групі дослідників у складі доктора історичних наук С. Висоцького, архітектора-реставратора Є. Лопушинської, архітектора-реставратора М. Холостенка та інженера-конструктора Л. Мандельблата створити проект захисного павільйону, який з достатньою точністю відтворював первісний вигляд Золотих воріт. У 70-х роках минулого століття церкву відновити було майже неможливо, і будували її довго. Заперечували встановлення над спорудою хреста, застосування мозаїки на підлозі. Ці перешкоди авторському колективу подолати було непросто. Відкрили павільйон-реконструкцію «Золоті ворота» лише в травні 1982 р., приурочивши подію до святкування 1500-річчя Києва. Наукову діяльність С. О. Висоцького відзначено кількома нагородами: премією НАН України з історії в 1979 р., Грамотою Президії Верховної Ради УРСР у 1982 р., премією Д. З. Мануїльського, Державними преміями України. Серед наукових інтересів

С. О. Висоцького, крім киеворуської епіграфіки, було ще й вивчення давнього фрескового живопису Софії Київської, зокрема, світського. Учений атрибутував композиції у вежах собору, пов'язав їх із зображенням княгині Ольги на прийомі в Костянтина Багрянородного в Царгороді (авторський кольоровий малярський реконструкції зазначеного сюжету зберігається у фондах Музею історії міста Києва). За реконструкцією С. О. Висоцького відновлено груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого — унікальну пам'ятку давньоруського портретного монументального живопису. У 1989 р. вийшла друком ґрунтовна монографія науковця «Светские фрески Софийского собора в Киеве». Дослідження С. О. Висоцького провадилися на межі різних дисциплін: археології, історії, мовознавства і тому вимагали від ученого неабиякої ерудиції. С. О. Висоцький — автор понад 120 наукових праць і науково-популярних книжок, серед яких: «Про що розповіли давні стіни» (1976), «Золоті ворота у Києві» (1982, 2002), «Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі» (1991). Останні роки життя він працював над монографією «Київська писемна школа X–XII ст.». У ній автор дійшов висновку, що київська писемна традиція від Київської Русі до козацької України XVIII ст. безперервна, а також зазначив, що досліджений ним київський епіграфічний матеріал репрезентує київську писемність і діалектні особливості XI–XIV ст., які відбивають риси, властиві протоукраїнській, а подекуди сучасній українській мові. Сергій Олександрович Висоцький пішов з життя 19 грудня 1998 р., саме в той день, коли його нова книга — плід багаторічної напруженої праці — побачила світ. Видатний вчений-дослідник древнього Києва похований на Байковому кладовищі.

ЗМІСТ

Анатолій Збанацький. Музей історії міста Києва та його філії у 2008 році.....	3
---	---

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Тетяна Старостенко. Минуле київських цехів. Пам'ятки з колекції Музею історії м. Києва.....	6
Ольга Друг. Історія збереження реліквій Київського міського самоврядування.....	23
Катерина Романова. Три століття одного експонату.....	41
Микола Кучеренко. Нові надходження: колекція члена Української Центральної Ради Павла Назаренка.....	52
Яніна Балагура. Колекції та колекційні описи.....	57

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Владислав Цилицький. Нове у дослідженнях відділу «Київ-підземний» в урочищі Церковщина у 2008 році.....	63
Марія Кадомська. Одна з останніх пам'яток київського магдебурзького права.....	65
Наталя Щеколдина. К вопросу о еврейском женском образовании в Российской империи и Украине (по материалам отдела фонда иудаики НБУВ).....	75
Олена Мокроусова. «Дивная аллея из пирамидальных тополой, прославивших Киев».....	84
Наталія Писаренко. Уроки минулого. Пам'ятка Громадянської війни на Звіринці.....	98
Олександр Коваленко. До історії подій під Крутами у січні 1918 р. (До 90-річчя бою під Крутами).....	102
Олександр Кучерук. Адреси УНРівського Києва.....	115
Сергій Білокінь. Київський будинок учених, його члени й гості.....	125
Ірина Преловська. Метеріали архівно-слідчої справи митрополита УАПЦ Миколи Борецького про останні богослужіння в Києво-Михайлівському Золотоверхому соборі 1929–1930 рр.....	151
Людмила Шилова. Справа «Всесоюзної військово- офіцерської контрреволюційної організації у м. Києві» (справа «Весна») 1930–1931 рр.....	160

Андрей Амонс. Места захоронений репрессированных органами НКВД УССР людей, на территории Киева и области.....	166
Тетяна Євстаф'єва. Футбольна команда хлібзаводу № 1 «Старт» і долі її гравців.....	179
Анатолій Збанацький. Світанок після довгої ночі.....	209
Олександр Білоус. Підприємства Києва у роки війни (за матеріалами фондової колекції Меморіалу).....	215

ВИДАТНІ КИЯНИ

Янана Пучкова. Видатний вчений-ботанік С. Навашин.....	229
Анатолій Кончаковський. Сестра Мастера.....	235
Елена Земская. Из днавника Нади Булгаковой.....	246
Віталій Ковалинський. Ахматова і Гумільов у Києві.....	259
Дмитро Малаков. Художник-киянин Георгій Малаков.....	271
Ольга Бондаренко. Ярослав Боровський — дослідник історії Києва.....	281
Віра Павлова. Сергій Олександрович Висоцький (до 85-річчя від дня народження).....	291

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції
випуск 8

Здано на складання 14.11.2009. Підписано до друку 11.12.2009.

Формат 84x108¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Mysl.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,5. Обл.-вид. арк. 15.

Тираж 100 пр.

Видавництво «Кий»

Тел./факс (044) 351-12-19

Надруковано ПП «КС «Профі»

Тел.: (044) 237-54-16

